ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΠΕΜΠΤΟΣ

ΡΕΘΥΜΝΟ 2012

ΕΛΕΥΘΕΡΝΑ

UNIVERSITY OF CRETE
SCHOOL OF SOCIAL SCIENSES

ELEFTHERNA

SCIENTIFIC JOURNAL
DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY

VOLUME V
RETHYMNO 2012

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ:
Μανόλης Δαφέρμος
Ευάγγελος Καραδήμας
Ανδρέας Καστελλάκης
Κωνσταντίνος Καφέτσιος
Καλλιόπη Χατήρα

SCIENTIFIC COMMITTEE
Manolis Dafermos
Evangelos Karademas
Andreas Kastellakis
Konstantinos Kafetsios
Kalliopi Hatira

© 2012: ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
Τα άρθρα του τόμου αυτού δημοσιεύονται με την προσωπική ευθύνη των συγγραφέων τους ως προς το περιεχόμενο και τη μορφή. Απαγορεύεται κάθε μορφής αναδημοσίευση χωρίς τη γραπτή άδεια του Τμήματος Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης

ΕΙΔΙΚΟ ΑΦΙΕΡΩΜΑ

Η ΨΥΧΑΝΑΛΥΣΗ ΣΗΜΕΡΑ: ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ

ΕΠΙΜΕΛΗΤΕΣ ΤΟΜΟΥ
Καλλιόπη Χατήρα
Μανόλης Δαφέρμος

Special Issue

Current issues in psychoanalysis: inquiries and challenges

GUEST EDITORS
Kalliopi Hatira
Manolis Dafermos

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή των επιμελητών του αφιερώματος- *Καλλιόπη Χατήρα, Μανόλης Δαφέρμος*.14

Το παράδοξο της γνώσης περί της αλήθειας - *Jacques-Alain Miller*……..…25

Ένα φροϋδικό σύμπτωμα- *Μαρίνα Φραγκιαδάκη*. …….55

Η επίδραση των εξελικτικών θεωριών στη σκέψη και το έργο του Freud -

Νικόλαος Μυλωνάς…….65

Ο Lacan και η λογοτεχνία- *Ντόρα Περτέση*…….91

Το υποκείμενο του ασυνείδητου, το αντικείμενο α, ο φαλλός- *Δημήτρις Βεργέτης*….107

Έχθρα και φθόνος στην πράξη του καταστροφέα εφήβου -

Yves Morhain, Emilie Morhain. ……...…123

Μια επίκληση στο υποκείμενο και οι συνέπειές της- *Γεωργία Φουντουλάκη*……...139

«Από μικρή ήθελα να ήμουν αγόρι»- *Ιωάννα Βεριγάκη*……....149

Σχέδια παιδιών με καρκίνο τελικού σταδίου: Κοινοποίηση και ερμηνεία-

Καλλιόπη Χατήρα, Χριστίνα Λιώση, Ασπασία Κωστοπούλου……161

Οδηγίες προς τους συγγραφείς……..……191

CONTENTS

Editorial Introduction-*Hatira Kalliopi - Manolis Dafermos*……...14

The paradox of a knowledge of truth - *Jacques- Alain Miller*……..25

A freudian symptom- *Frangiadaki Marina*…….....55

The impact of evolutionary theories on Freud's thought and work-

Nikolaos Mylonas……...….65

Lacan and the literature- *Dora Pertesi*……..…..91

The subject of unconscious, the object little-a, the phallus - *Dimitris Vergetis*……107

De la haine envieuse à l'acte destructeur adolescent-

Yves Morhain, Émilie Morhain……..…123

The appeal to the subject and its consequences-

Georgia Fountoulaki…….139

I have wonted to be a boy since I was young -*Verigaki Ioanna*……149

Drawings Produced by Dying Children in the Final Stages of Cancer: Representation, Signification and Interpretation- *Kalliopi Hatira, Christina Liossi, Aspasia Kostopoulou*……..161

Instructions for authors……....*191*

Συγγραφείς του τόμου

Δημήτρις Βεργέτης

Ψυχαναλυτής, διευθυντής του περιοδικού Αλη*th*εια

E-mail: 5dim@otenet.gr

Ιωάννα Βεριγάκη

Κλινική ψυχολόγος, ψυχαναλύτρια

E-mail: verigaki@yahoo.gr

Μανόλης Δαφέρμος

Επίκουρος καθηγητής, Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

E-mail: mdafermo@uoc.gr

Ασπασία Κωστοπούλου

Ψυχολόγος

E-mail: Vourliot@yahoo.gr

Jacques-Alain Miller

Ψυχαναλυτής, Université Paris VIII

E-mail: jam@lacanian.net

Émilie Morhain

Κλινική ψυχολόγος, Université Lumière Lyon 2

E-mail: morhain_emilie@yahoo.fr

Yves Morhain

Καθηγητής, Université Lumière Lyon 2

E-mail: yves.morhain@univ-lyon2.fr

Νικόλαος Μυλωνάς

Φοιτητής, Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης

E-mail: nik.a.mylonas@gmail.com

Χριστίνα Λιώση

Λέκτορας, University of Southampton

E-mail: C.Liossi@soton.ac.uk

Ασπασία Κωστοπούλου

Ψυχολόγος

E-mail: Vourliot@yahoo.gr

Ντόρα Περτέση

Διδάκτωρ Ψυχανάλυσης, Διδάσκουσα στο Κέντρο Ψυχαναλυτικών Ερευνών της Αθήνας

E-mail: pertesi@otenet.gr

Γεωργία Φουντουλάκη

Ψυχαναλύτρια, διδάσκουσα στο Κέντρο Ψυχαναλυτικών Ερευνών της Αθήνας

E-mail: georgia.fountoulaki@gmail.com

Μαρίνα Φραγκιαδάκη

Ψυχαναλύτρια, διδάσκουσα στο Κέντρο Ψυχαναλυτικών Ερευνών της Αθήνας

E-mail: frangiadaki@yahoo.fr

Καλλιόπη Χατήρα

Αναπληρώτρια καθηγήτρια, Πανεπιστήμιο Κρήτης

E-mail: chatirak@uoc.gr

Authors' List

Dimitris Vergetis

Psychoanalyst, editor of the journal *Αληθεια*

E-mail: 5dim@otenet.gr

Ioanna Verigaki

Clinical psychologist, psychoanalyst

E-mail: verigaki@yahoo.gr

Manolis Dafermos

Assistant Professor,

Department of Psychology, University of Crete

E-mail: mdafermo@uoc.gr

Kalliopi Hatira

Associate Professor of Clinical Psychology

University of Crete, Greece

E-mail: chatirak@uoc.gr

Georgia Fountoulaki

Psychoanalyst

E-mail: georgia.fountoulaki@gmail.com

Marina Frangiadaki

Psychoanalyst

E-mail: frangiadaki@yahoo.fr

Aspasia Kostopoulou

Psychologist

E-mail: Vourliot@yahoo.gr

Christina Liossi

Senior Lecturer in Health Psychology

Programme Director, MSc Health Psychology, University of Southampton, UK.

E-mail: C.Liossi@soton.ac.uk

Jacques-Alain Miller

Professor, University Paris VIII

E-mail: jam@lacanian.net

Émilie Morhain

Clinical psychologist, Université Lumière Lyon 2.

E-mail: morhain_emilie@yahoo.fr

Yves Morhain

Professor, Université Lumière Lyon 2

E-mail: yves.morhain@univ-lyon2.fr

Nikolaos Mylonas

Student, Department Psychology, University of Crete

E-mail: nik.a.mylonas@gmail.com

Dora Pertesi

Psychologist, Ph.D. in psychoanalysis

E-mail: pertesi@otenet.gr

Εισαγωγή του αφιερώματος

Καλλιόπη Χατήρα

Μανόλης Δαφέρμος

Το 1925 ο Sigismund Freud έγραψε: «Ρίχνοντας ένα βλέμμα πίσω, στο μέρος της εργασίας που μου δόθηκε να εκπληρώσω στη ζωή μου, μπορώ να πω λοιπόν ότι έχω ανοίξει πολλούς δρόμους και έχω δώσει πολλές ωθήσεις, οι οποίες θα μπορέσουν να καταλήξουν σε κάτι στο μέλλον. Δεν μπορώ ο ίδιος να ξέρω εάν αυτό το κάτι θα είναι πολύ ή λίγο» (Freud, 1925/1950, p. 32).

Ποια είναι η παρούσα κατάσταση και ποιο το μέλλον της θεωρίας του; Μια εκατονταετία μετά, το έργο του θεμελιωτή της ψυχανάλυσης προκαλεί έντονες αντιπαραθέσεις, έριδες, συγκρούσεις (Robinson, 1993· Kandel, 1999· Dufresne, 2007· Meyer, 2007· Grünbaum, 1984· Sachs, 1991). Είναι λίγες οι θεωρίες στο πεδίο της επιστήμης που προκάλεσαν τόσο αντικρουόμενες, αντιφατικές στάσεις στην επιστημονική κοινότητα: αμηχανία, ενθουσιασμό, απόρριψη.

Το 1993 το περιοδικό “Time” κυκλοφόρησε με εξώφυλλο τη φωτογραφία του Freud με τίτλο: «Είναι ο Freud νεκρός;» Σύμφωνα με τον Kandel (1999), η ψυχανάλυση επαναστατικοποίησε την κατανόηση της ψυχικής ζωής κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα. Ο Kandel (1999) διαπιστώνει ότι κατά το δεύτερο ήμισυ του 20^{ου} αιώνα η ψυχανάλυση συνεχίζει να αναπτύσσεται και σε ορισμένους τομείς έχει να επιδείξει σημαντικά αποτελέσματα όμως, η ανάπτυξή της είναι λιγότερο εντυπωσιακή.

Παρά το γεγονός ότι είναι ισχυρές οι φωνές εκείνων που αναφέρονται στο μη επιστημονικό χαρακτήρα της θεωρίας του Freud (Popper, 1962· Grünbaum, 1977), το ενδιαφέρον για το έργο του Freud όχι μόνο δεν περιορίζεται, αλλά κλιμακώνεται. Μια αναζήτησή μας στο Amazon.com φανέρωσε 8.335 τίτλους βιβλίων περί Freud. Μια αναζήτηση στο Google Scholar έδωσε ως αποτέλεσμα 305.655 ετεροαναφορές σε έργα του Freud, εκ των οποίων, οι 106.457 έγιναν μετά το 2007. Όμως, το ζήτημα δεν είναι τόσο οι ποσοτικοί δείκτες του ανερχόμενου ενδιαφέροντος για την ψυχανάλυση, όσο ορισμένα νέα ποιοτικά χαρακτηριστικά αυτής της στροφής: οι απόπειρες υπέρβασης της ρήξης μεταξύ συμπεριφορισμού και ψυχανάλυσης μέσω της δημιουργίας ενοποποιημένου συστήματος Ψυχολογίας (Henriques, 2003), ο διεπιστημονικός χαρακτήρας των προεκτάσεων της ψυχανάλυσης (Kitcher, 1992), ο προωθημένος αναστοχασμός για το φιλοσοφικό και επιστημολογικό υπόβαθρο της ψυχανάλυσης (Wollheim, & Hopkins, 1984· Grünbaum, 1993· Ricoeur, 1970), οι απόπειρες σύνδεσης της ψυχανάλυσης με την ανάλυση της σύγχρονης κοινωνικοπολιτισμικής συγκυρίας (Zizek, 1991· Parker, 2011), η εμφάνιση νέων ερμηνειών και «αναγνώσεων» της Ιστορίας της ψυχανάλυσης (Roazen, 2001· Mitchell & Black, 1995· Makari, 2008· Freud, Freud, & Grubrich-Simitis, 2006).

Από την εποχή της πρωταρχικής εμφάνισης της ψυχανάλυσης πολλές από τις ιδέες της διατηρήθηκαν, ενώ άλλες τροποποιήθηκαν και μετασχηματίστηκαν από τους μετέπειτα ψυχαναλυτές. Μια από τις σημαντικότερες κατακτήσεις της ψυχανάλυσης συνίσταται στην ανάδειξη της σημασίας του ασυνείδητου στις ψυχικές διαδικασίες. Ταυτόχρονα, στην ψυχανάλυση υπάρχουν ιδέες αμφισβητούμενες ή ανεπαρκείς (π.χ. η ιδέα περί παιδικής σεξουαλικότητας).

Η συζήτηση γύρω από τη φύση, τη θέση (status) και τους στόχους της ψυχανάλυσης γεννημένης ως «Talking cure» (ομιλούσα θεραπεία) ξεκαθαρίζει

βαθμιαία, αλλά φαίνεται να αποτελεί ένα φαινόμενο που υπερβαίνει, κατά ένα μεγάλο μέρος, το θεραπευτικό πλαίσιο, πάντα αυτό να ανοίγεται πολύ, όσον αφορά τον χρόνο της θεραπευτικής διαδικασίας, και να μην ολοκληρώνεται ακόμη. Διαφαίνεται η πρόθεση, εκ μέρους των ιατρικών και ψυχολογικών εταιρειών, να συμπεριλάβουν την ψυχανάλυση μέσα στην ψυχοθεραπεία, χωρίς να είναι τίποτε ξεκάθαρο στο νομοθετικό πλαίσιο που ρυθμίζει την άσκηση της ψυχοθεραπείας και χωρίς να υπάρχει ρητή αναφορά στην ψυχανάλυση.

Όμως, η ψυχανάλυση που εμφανίστηκε αρχικά ως θεραπευτική μέθοδος, στη συνέχεια, ξεπέρασε τα πλαίσια της Ψυχολογίας και αναπτύχθηκε ως μια ευρύτερη θεωρία με σημαντικές συνεπαγωγές σε ποικίλους κλάδους (Κοινωνική Ανθρωπολογία, Βιολογία, Λογοτεχνική Κριτική, θρησκειολογία, πολιτική επιστήμη, κλπ.) (Kandel, 1999· Kitcher, 1992). Η προεκβολή της ψυχανάλυσης σε νέα πεδία έρευνας ανέδειξε τις δυνατότητες, αλλά και φανέρωσε, επίσης, τους περιορισμούς της ψυχανάλυσης (Voloshinov, 1976). Όμως, ο κριτικός αναστοχασμός του επιστημονικού κεκτημένου της ψυχανάλυσης δεν μπορεί να στηριχτεί στη στείρα άρνηση, αλλά σε ένα γόνιμο και ανοικτό διάλογο.

Είναι πολύ σημαντικό να υπάρχει σεβασμός και προσεκτική μελέτη των ποικίλων προσανατολισμών που αναπτύσσονται σε ένα επιστημονικό κλάδο. Κανένας διανοούμενος δεν μπορεί να αγνοήσει τα ανοικτά ερωτήματα που έθεσε η ψυχανάλυση ανοίγοντας νέους δρόμους για την επιστήμη. Για παράδειγμα, το ασυνείδητο που τέθηκε από την ψυχανάλυση ως κομβικό πρόβλημα αφορά και τους επιστήμονες, όταν σκέφτονται, διερευνούν και επιχειρούν να επιλύσουν σύνθετα προβλήματα. Ο Hadamard[1] στην έρευνά του για την ψυχολογία της ανακάλυψης στα Μαθηματικά οδηγήθηκε στο συμπέρασμα ότι οι ρίζες της δημιουργικότητας δεν βρίσκονται τόσο στη

[1] Ο Jacques Salomon Hadamard είναι διάσημος Γάλλος μαθηματικός (1865-1963) με σημαντικές συμβολές στη θεωρία των αριθμών, τη διαφορική γεωμετρία, τη μελέτη των διαφορικών εξισώσεων, κ.α.

συνείδηση, όσο στην μακρόχρονη ασυνείδητη διαδικασία της επώασης των νέων ιδεών (Hadamard, 1954). Ο Poincaré[2] (1996) διατύπωσε την άποψη ότι η μακρόχρονη προκαταρκτική εργασία του ασυνείδητου συμβάλλει στην επιλογή του βέλτιστου, δημιουργικού συνδυασμού στα Μαθηματικά.

Όμως, η συμβολή της ψυχανάλυσης δεν συνίσταται μόνο στην τοποθέτηση του ζητήματος του ασυνείδητου. Ο Klaus Holzkamp (1991), θεμελιωτής της Γερμανικής Κριτικής Ψυχολογίας υποστήριζε ότι σε αντιδιαστολή με την κυρίαρχη λειτουργιστική Ψυχολογία η ψυχανάλυση εμπεριέχει την κλασική κατανόηση της ψυχολογικής επιστήμης του υποκειμένου, όπου η υποκειμενική κατάσταση, ο προσωπικός πόνος, οι εσωτερικές συγκρούσεις, οι ανησυχίες και τα αισθήματα ενοχής των ανθρώπων γίνονται βάση της επιστημονικής ανάλυσης. Υπάρχουν βέβαια ποικίλες ενστάσεις (αρκετές από αυτές δικαιολογημένες) σχετικά με τις συγκεκριμένες προσεγγίσεις, που υιοθετεί η ψυχανάλυση, αλλά αναμφίβολα η τοποθέτηση του ζητήματος της υποκειμενικότητας ως κομβικό διακύβευμα της ψυχολογικής έρευνας αποτελεί σημαντική συνεισφορά της.

Η ψυχανάλυση αποτελεί, εκτός των άλλων, ένα μέσο, που μπορεί να συμβάλλει στην προσωπική ανάπτυξη. Οι ψυχολόγοι και οι ψυχίατροι καλούνται να κατανοήσουν καλύτερα τη λειτουργία του ψυχισμού τους, επειδή αυτό τους επιτρέπει να αποκτήσουν επίγνωση σχετικά με τον τρόπο σκέψης τους. Η ψυχανάλυση παρέχει τη δυνατότητα για μεγάλη ελευθερία σκέψης και αναζήτησης σε ελλιπώς διερευνημένες πτυχές του εαυτού. Από αυτό το πρίσμα μπορεί να λειτουργήσει ως μια στρατηγική για υλοποίηση στην πράξη της σωκρατικής αρχής «*γνώθι σαυτόν*».

---

[2] Ο Jules Henri Poincaré (1854 – 1912) είναι διάσημος Γάλλος Μαθηματικός, φυσικός και φιλόσοφος της επιστήμης.

Στο παρόν αφιέρωμα επιχειρείται η ανάλυση ενός από τους άξονες ανάπτυξης της ψυχανάλυσης που ξεκινά από το έργο του Freud και φτάνει στο έργο του Lacan. Ως γνωστόν, ο Lacan κήρυξε την "επιστροφή στο Freud" υιοθετώντας μια γλωσσολογική ανάγνωση του έργου του Freud, στηριγμένη στη αρχή ότι «το ασυνείδητο είναι δομημένο ως γλώσσα» (Zizek, 2007, p.3). Το αφιέρωμα περιλαμβάνει κείμενα που φωτίζουν πλευρές του θεωρητικού υπόβαθρου της ψυχανάλυσης, όπως επίσης μελέτες ψυχαναλυτικών θεραπευτικών παρεμβάσεων. Άλλωστε *η σύζευξη θεωρητικών μελετών και πρακτικών θεραπευτικών παρεμβάσεων αποτελεί έκφραση μιας από τις ιδιαιτερότητες και τις μεγαλύτερες προκλήσεις της ψυχανάλυσης*.

Στο άρθρο του Jacques-Alain Miller *Το παράδοξο της γνώσης περί της αλήθειας* εξετάζεται ο χαρακτήρας της γνώσης και της αλήθειας υπό το πρίσμα της ψυχαναλυτικής θεωρίας του Lacan. Στο εν λόγω κείμενο επιχειρείται η ανάλυση της παράδοξης αντίληψης του Lacan ότι η αλήθεια δεν είναι γνώση και δεν μαθαίνεται. Σε αντιστοιχία με τη λακανική ψυχανάλυση η αλήθεια δεν μαθαίνεται, αλλά εκφράζεται, περνά μέσω του στόματος του ομιλητή, χωρίς εντούτοις να ανήκει σε αυτόν. Η παραδοξότητα της λακανικής επιστημολογίας που σαφώς βρίσκεται στον αντίποδα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού ολοκληρώνεται με την υιοθέτηση της θέσης για την φρίκη της αλήθειας και τη φρίκη της γνώσης.

Η Μαρίνα Φραγκιαδάκη στο άρθρο *Ένα φροϋδικό σύμπτωμα* επιχειρεί να αναδείξει τη σημασία της αυτοανάλυσης του Freud στη διαμόρφωση της ψυχαναλυτικής θεωρίας. Πιο συγκεκριμένα, το κείμενο ρίχνει φως σε ένα επαναλαμβανόμενο σύμπτωμα του ιδρυτή της ψυχανάλυσης στη βάση της ανάλυσης μιας παιδικής ανάμνησής του. Η έμφαση στο ρόλο του πατέρα κατά την ανάλυση

αυτού του συμπτώματος λειτουργεί ως γέφυρα μεταξύ της φροϋδικής και της λακανικής ψυχανάλυσης.

Στο κείμενο του Νικόλαου Μυλωνά *Η επίδραση των εξελικτικών θεωριών στη σκέψη και το έργο του Freud* επιχειρείται η κριτική αποτίμηση της επίδρασης των εξελικτικών θεωριών στη διαμόρφωση της θεωρίας του ιδρυτή της ψυχανάλυσης. Ιδιαίτερη έμφαση προσδίνεται στην ανάλυση των επιρροών της δαρβινικής θεωρίας και του λαμαρκισμού στο έργο του Freud. Στο κείμενο τίθεται ένα σύνθετο, ανοικτό ερώτημα: με ποια θεωρία της εξέλιξης συμφωνούσε ο Freud; Ο συγγραφέας του άρθρου επιχειρεί να αναδείξει κάποιες στρατηγικές προσέγγισής του.

Η Ντόρα Περτέση στο άρθρο *Ο Lacan και η λογοτεχνία* επιχειρεί μια ανάγνωση της Αντιγόνης του Σοφοκλή υπό το πρίσμα του Lacan. Στο κείμενο αναδεικνύεται η σημασία της τέχνης για την ψυχολογία και για την ψυχανάλυση. Η συγγραφέας εστιάζεται κυρίως στη διερεύνηση της επιθυμίας της Αντιγόνης που είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την έννοια «Άτη». Η Αντιγόνη παρουσιάζεται ως ένα υποκείμενο που ακολουθεί ως το τέλος την επιθυμία του, όσο ακραίες συνέπειες και αν επιφέρει αυτή η επιλογή.

Στο άρθρο του Δημήτρι Βεργέτη *Το υποκείμενο του ασυνείδητου, το αντικείμενο α, ο φαλλός* παρουσιάζονται ορισμένες διαστάσεις του εγχειρήματος του Lacan για "Επιστροφή στο Freud". Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην ανάλυση της έννοιας του διχασμένου υποκειμένου, που προσδιορίζεται από τη συμβολική τάξη της γλώσσας. Σε αντιδιαστολή με τις ευρέως διαδεδομένες αντιλήψεις, ο Βεργέτης υποστηρίζει ότι η συνδυαστική του σημαίνοντος στον Lacan δεν έχει τις καταβολές της τόσο στη γλωσσολογική θεωρία του Saussure, αλλά στη μαθηματική θεωρία του Markov. Επίσης, διατυπώνει την άποψη ότι ο Lacan επανεκτιμά τη φροϋδική αντίληψη της σεξουαλικότητας και ανανεώνει τη θεωρία της ενόρμησης.

Στο άρθρο των Yves Morhain και Emilie Morhain *Έχθρα και φθόνος στην πράξη του καταστροφέα εφήβου* επιχειρείται η διερεύνηση του ζητήματος της νεανικής εγκληματικότητας υπό το πρίσμα της ψυχανάλυσης. Η προσφυγή του νέου στην επιθετική συμπεριφορά και στην καταστρεπτική πράξη εξετάζεται ως μορφή υπεράσπισης της ναρκισσιστικής ακεραιότητας ενός υποκειμένου που βρίσκεται σε κατάσταση απόγνωσης και βιώνει τον κίνδυνο καταστροφής και κατάρρευσης. Οι συγγραφείς του κειμένου αναδεικνύουν τη σημασία της υποστήριξης των νέων από τους «συμβολικούς διοργανωτές» (γονείς, δασκάλους, θεραπευτές, κλπ.), προκειμένου οι νέοι να καταφέρουν να αντισταθούν στις καταστροφικές τους τάσεις.

Η Γεωργία Φουντουλάκη στο κείμενο *Μια επίκληση στο υποκείμενο και οι συνέπειές της* αναλύει μια κλινική περίπτωση στη βάση της λακανικής ψυχανάλυσης. Οι αυτοκτονικές τάσεις ενός άνδρα παρουσιάζονται υπό το πρίσμα της σχέσης του με την μητέρα του, που δεν επιθυμούσε τη γέννησή του. Στο κείμενο αναδεικνύεται η σημασία της επίκλησης στο υποκείμενο στο πλαίσιο της θεραπευτικής διαδικασίας.

Η Ιωάννα Βεριγάκη στο κείμενο *Από μικρή ήθελα να ήμουν αγόρι* θέτει το ζήτημα του φύλου μέσα από την προοπτική της ψυχανάλυσης. Πιο συγκεκριμένα, αναλύει την περίπτωση μιας γυναίκας που επιθυμούσε από την παιδική της ηλικίας να γίνει άντρας. Η χρήση πάσης φύσεως ουσιών λειτουργεί για τη συγκεκριμένη γυναίκα ως μέσο για την επίτευξη της ταύτισής της με το ανδρικό φύλο.

Το άρθρο της Καλλιόπης Χατήρα, της Χριστίνας Λιώση και της Ασπασίας Κωστοπούλου *Τα σχέδια παιδιών που πεθαίνουν στα τελευταία στάδια του καρκίνου: αναπαραστάσεις, σημασιοδότηση και ερμηνεία* αποτελεί μια απόπειρα ανάλυσης των αυθόρμητων σχεδίων παιδιών που υποφέρουν από την «επάρατο νόσο». Τα παιδικά σχέδια παρουσιάζονται ως χρήσιμα εργαλεία που μπορούν να βοηθήσουν στην κατανόηση των συναισθημάτων των παιδιών. Πιο συγκεκριμένα, στο άρθρο

εξετάζονται οι συμβολισμοί της αναπαράστασης των συναισθημάτων των παιδιών για τον επικείμενο θάνατό τους.

Ευελπιστούμε ότι το παρόν αφιέρωμα θα λειτουργήσει ως έναυσμα για την προώθηση του επιστημονικού διαλόγου και του αναστοχασμού του θεωρητικού κεκτημένου και της συσσωρευμένης κλινικής εμπειρίας στο πεδίο της ψυχανάλυσης.

Εν κατακλείδι, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε όλους τους συγγραφείς του παρόντος αφιερώματος και όλους τους κριτές των άρθρων για τη συμβολή τους σε αυτό το εγχείρημα. Επίσης, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τον Γιώργο Κανδύλη για την τεχνική υποστήριξη που προσέφερε στο «στήσιμο» του παρόντος τεύχους.

Βιβλιογραφία

Dufresne, T. (2007). *Against Freud: Critics Talk Back*. Stanford: Stanford University Press.

Grünbaum, A. (1977). Is Psychoanalysis a Pseudo-Science? Karl Popper versus Sigmund Freud. Zeitschrift für philosophische Forschung, 31 (3), 333 – 353.

Grünbaum, A. (1984). *The Foundations of Psychoanalysis*. Berkeley: University of California Press.

Grünbaum, A. (1993). *Validation in the clinical theory of psychoanalysis: a study in the philosophy of psychoanalysis*. Madison, CT: International Universities Press.

Hadamard, J. (1954). *The Psychology of Invention in the Mathematical Field*. New York: Dover Publications

Henriques, G.R. (2003). The Tree of Knowledge System and the Theoretical Unification of Psychology. *Review of General Psychology, 7,* 150-182.

Holzkamp, K. (1991). Psychoanalysis and marxist psychology. In C. W. Tolman & W. Maiers (Eds.), *Critical psychology: Contributions to an historical science of the subject* (pp. 81-101). Cambridge: Cambridge University Press.

Freud, S. (1925/1950). *Ma vie et la psychanalyse*, Traduit de l'Allemand par Marie Bonaparte (1882-1962). Traduction revue par l'auteur lui-même, Collection Idées nrf, No 169. Paris: Gallimard.

Freud, E., Freud, L. & Grubrich-Simitis, L. (2006). *Σίγκμουντ Φρόυντ: Η ζωή του σε εικόνες και κείμενα* (Κ. Ανδρουλιδάκης, Μ. Μαρκοδημητράκη, Γ. Κουγιουμουτζάκης, Μτφρ.). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Kandel, E. R. (1999). Biology and the Future of Psychoanalysis: A New Intellectual Framework for Psychiatry Revisited. *The American Journal of Psychiatry, 156, 505-524.*

Kitcher, P. (1992). *Freud's Dream: A Complete Interdisciplinary Science of Mind*. Cambridge: MIT Press.

Lacan, J. (1966b). *Situation de la psychanalyse*. Paris: Seuil.

Makari, G. J. (2008). *Revolution in Mind: The Creation of Psychoanalysis*. New York: HarperCollins.

Meyer, C. (2007). *Η μαύρη βίβλος της ψυχανάλυσης*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Mitchell, S. A. & Black, M. J. (1995). *Freud and Beyond: A History of Modern Psychoanalytic Thought*. New York: Basic Books.

Parker, I. (2011). *Lacanian Psychoanalysis: Revolutions in Subjectivity.* London and New York: Routledge.

Poincaré, H. (1996). *Science and Method*. Bristol: Thoemmes Press.

Ricoeur, P. (1970). *Freud and Philosophy: An Essay on Interpretation*. New Haven and London, Yale University Press.

Popper, K. R. (1962). *Conjectures & Refutations*. New York: Basic Books.

Roazen, P. (2001). *The Historiography of Psychoanalysis*. New Brunswick, London: Transaction Publishers.

Robinson, P. (1993). *Freud and his Critics.* Berkeley, Los Angeles: University of California Press.

Sachs, D. (1991). In fairness to Freud. A critical review of Adolf Grünbaum's *The Foundations of Psychoanalysis.* In J. Neu (Ed.), *The Cambridge Companion to Freud* (pp. 309–339). Cambridge: C.U.P.

Zizek, S. (2007). *How to read Lacan*. New York: W. W Norton & Company, Inc.

Zizek, S. (1991). An *Introduction* to Jacques *Lacan through Popular Culture.* Cambridge: MIT.

Voloshinov, V. (1976). *Freudianism: A Marxist Critique.* New York: Academic Press.

Wollheim, R. & Hopkins, J. (1984). *Philosophical Essays on Freud*. Cambridge: Cambridge University Press.

Το παράδοξο της γνώσης περί της αλήθειας[*]

Jacques-Alain Miller[3]

Περίληψη

Ο Jacques-Alain Miller αναφέρεται στην πρόταση του Lacan η οποία ανταποκρίνεται σε μια μετατόπιση του ορισμού του ασυνειδήτου που έγκειται στο πέρασμα από τον ορισμό του ασυνειδήτου ως αλήθεια του υποκειμένου στον ορισμό του ασυνειδήτου ως γνώση. Το ασυνείδητο είναι αφομοιωμένο στην αλήθεια, η κατασταλμένη αλήθεια επιστρέφει ως γνώση… και την κρύβει. Η στιγμή όπου η αλήθεια καθορίζει τα όπλα της, καταγράφεται ως γνώση. Η αλήθεια είναι μη-γνώση. Αυτό υπονοεί ότι η αλήθεια δεν μπορεί να μαθευτεί… αλλά μιλιέται, περνά μέσω του στόματος του ομιλητή, χωρίς εντούτοις να ανήκει σε αυτόν. Μια γνώση είναι ουσιαστικά ένας πίνακας της αλήθειας. Περιλαμβάνει μια συγκεκριμένη έκφραση των σημαινόντων. Ο Lacan θεωρεί αυτό ως την πραγματική προϋπόθεση της καθιέρωσης του ψυχαναλυτή στα πλαίσια της ψυχαναλυτικής πράξης. Το 1966, Lacan έδωσε έμφαση στη φρίκη αυτής της αλήθειας, και επτά έτη αργότερα διατύπωσε τη φρίκη της γνώσης. Στην αντιμετώπιση της μη-γνώσης και της σχέσης του με τη φρίκη της αλήθειας, υπάρχει, σύμφωνα με τον Lacan, κάτι που δεν μπορούμε να αποφύγουμε.

Λέξεις κλειδιά: γνώση, αλήθεια, το πραγματικό, ασυνείδητο, μη-αλήθεια, φρίκη της γνώσης, φρίκη της αλήθειας

Σχολίασα μια μεταβολή[*] (Miller, 2010, pp. 169-184), εκείνη που συνεπάγεται το πέρασμα της σχέσης ανάμεσα στη γνώση και την αλήθεια σε έναν αισθητά διαφορετικό τύπο, καθώς αυτή τη φορά η γνώση εγγράφεται κάτω από την μπάρα, ενώ στην πάνω γραμμή εγγράφεται το λεχθέν –οι λέξεις *διδασκαλία* ή *εκφερόμενο* είναι εξίσου ταιριαστές.

---

[3] Ο Jacques-Alain Miller είναι ψυχαναλυτής, επιστημονικός διευθυντής του τμήματος ψυχανάλυσης στο Πανεπιστήμιο Paris VIII, απόφοιτος της Ecole normale supérieure, 144 rue d'Assas, 75006 Paris, Τηλ.: 00142227210 – Fax: 00145487938, e-mail: jam@lacanian.net

*Μετάφραση: Νατάσα Κατσογιάννη. Επιστημονική επιμέλεια της μετάφρασης: Γεωργία Φουντουλάκη.

Γνώση		Λεχθέν	Διδασκαλία	Εκφερόμενο
Αλήθεια	→	Γνώση	Γνώση	Γνώση

Παρουσίασα αυτή τη μεταβολή στην πορεία μιας προσπάθειας που κατέβαλα προκειμένου να κατανοήσω κάτι από μια πρόταση του Lacan. Την υπενθυμίζω: «Εκείνο που [ο ψυχαναλυτής] χρειάζεται να γνωρίζει, μπορεί να ιχνηλατηθεί μέσω της ίδιας «εφεδρικής» σχέσης, σύμφωνα με την οποία λειτουργεί κάθε λογική που αξίζει το όνομα της. Αυτό δεν σημαίνει κάτι το 'ιδιαίτερο', αλλά αρθρώνεται σε αλυσίδα γραμμάτων τόσο απαρέγκλιτων που, υπό την προϋπόθεση να μην χάσουμε ούτε ένα, το μη-γνωστό [non-su] τίθεται ως το πλαίσιο της γνώσης»[4] (Lacan, 2001, p. 249).

Υπάρχει στο δημοσιευμένο κείμενο ένα τυπογραφικό λάθος, αφού η λέξη *αλυσίδα* είναι στον ενικό, ενώ η λέξη *απαρέγκλιτων* είναι στον πληθυντικό. Δεδομένου ότι δεν θεωρώ ότι είναι τα γράμματα που είναι απαρέγκλιτα, χρειάζεται να αποκαταστήσουμε την κατάληξη *ες* στη λέξη *αλυσίδα*.

Αυτή η πρόταση ανταποκρίνεται σε μια μετατόπιση του ορισμού του ασυνειδήτου, η οποία έγκειται στο πέρασμα από τον ορισμό του ασυνειδήτου ως αλήθεια του υποκειμένου στον ορισμό του ασυνειδήτου ως γνώση. Για να μπορέσουμε να κατανοήσουμε την εν λόγω υπόθεση της μη-γνώσης [non-savoir] χρειάζεται να υπολογίσουμε με ακρίβεια αυτήν τη μετατόπιση.

Ο Lacan όρισε το ασυνείδητο ως την αλήθεια που μιλά –λέγοντας για την ακρίβεια ότι ο S. Freud ήταν εκείνος που κατάφερε να αφήσει αυτό το όνομα του

* J.-A. Miller, «L'orientation Lacanienne. Le banquet des analystes», παράδοση διδασκαλίας στο πλαίσιο του τμήματος ψυχανάλυσης του Πανεπιστημίου Paris VIII μάθημα της 2ας Μάη 1990.

[4] Το κείμενο δημοσιεύτηκε αρχικά στο *Scilicet*, τεύχος 1, Παρίσι, Seuil, 1968, p. 20-21. Σε αυτή την έκδοση, ο Jacques-Alain Miller αναφέρεται σε αυτό το μάθημα, καθώς ο τόμος με τίτλο *Autres écrits* δεν είχε ακόμα δημοσιευτεί.

ασυνειδήτου, την αλήθεια να μιλήσει»: αυτή η διατύπωση βρίσκεται στη σελίδα 868 των *Γραπτών*. Παρόλα αυτά, όλες οι επακόλουθες αναπτύξεις υπερβαίνουν αυτήν τη διατύπωση, την αμφισβητούν και θέτουν υπό ερώτηση την ταύτιση ή την αντιστοιχία του ασυνειδήτου και της αλήθειας. Οι ύστερες αυτές αναπτύξεις βρίσκουν τη βάση τους σε έναν ορισμό που μπορεί να φανεί διαμετρικά αντίθετος: εκείνον του ασυνειδήτου ως γνώση. Υπάρχει στο σημείο αυτό μια εμπλοκή, μια επιπλοκή που δεν επιλύεται εύκολα μέσω μιας χρονολογικής διευθέτησης, σύμφωνα με την οποία η μια διατύπωση θα υπερίσχυε της άλλης. Αυτό που διακυβεύεται μέσω αυτής της μεταβολής είναι πολύ πιο ουσιώδες και δεν μας επιτρέπει να πούμε ότι ξεμπερδέψαμε.

Αλήθεια εναντίον γνώσης

Ας αρχίσουμε ζωντανεύοντας λίγο την πρώτη πλευρά του προβλήματος, εκείνη, σύμφωνα με την οποία, το ασυνείδητο, οριζόμενο ως αλήθεια, θέτει υπό ερώτηση τη γνώση, τη λειτουργία της γνώσης. Όταν διεκδικούμε τη μη-γνώση, εγγραφόμαστε, κατά κάποιο τρόπο, στο πλαίσιο αυτής της διάταξης. Μπορούμε μάλιστα να πούμε πως το γεγονός ότι κάναμε τη μη-γνώση σλόγκαν στο πλαίσιο της ψυχανάλυσης –και αυτό, όσο ο Lacan ήταν ακόμη εν ζωή– δεν ήταν άσχετο με τη θεωρητική μετατόπιση που επιχειρείται. Ακόμη και εάν τα κίνητρά του δεν περιορίζονταν σε αυτό, ο ορισμός του ασυνειδήτου ως γνώση τέθηκε παρόλα αυτά ως μία διασφάλιση απέναντι σε μια υστερική θεωρητικοποίηση της ψυχανάλυσης. Η τεχνική υστερικοποίηση του υποκειμένου στο πλαίσιο της ψυχαναλυτικής εμπειρίας συνεπάγεται πράγματι μια τάση υπονόμευσης της επεξεργασίας της αναλυτικής θεωρίας. Θεωρώ ότι ξαναβρίσκουμε, στα *Γραπτά*, το ίχνος εκείνου που παρακίνησε τον Lacan –εν μέρει, τουλάχιστον– να προβεί σε αυτή τη μετατόπιση της έμφασης και που ώθησε στο παρασκήνιο το θέμα της μη-γνώσης, από όπου έχει, περιοδικά, την τάση να ξαναβγεί.

Η έννοια του ασυνειδήτου οριζόμενου ως αλήθεια καθιστά τη γνώση του αναλυτή σύμπτωμα της άγνοιάς του, για την ακρίβεια, της άγνοιάς του σχετικά με την αλήθεια του ασυνειδήτου. Από τη στιγμή που το ασυνείδητο αφομοιώνεται με την αλήθεια, η απωθημένη αλήθεια επιστρέφει ως γνώση, επιστρέφει και συγχρόνως την καλλωπίζει, την παραμορφώνει, τη συγκαλύπτει, την αποκρύπτει. Αυτό ακριβώς μας εξουσιοδοτεί, κατά συνέπεια, να επερωτήσουμε κάθε γνώση ως προς την αλήθεια της και, πιο συγκεκριμένα, να αρνηθούμε την αλήθεια σε οποιαδήποτε γνώση. Η γνώση καθεαυτή συνιστά μια μη-σχέση με την αλήθεια, δίνει την εντύπωση ενός φίμωτρου της αλήθειας. Η γνώση εμφανίστηκε στον κόσμο, κατανεμήθηκε, ελέγχθηκε και τυποποιήθηκε προκειμένου να φιμώσει την αλήθεια. Υπό αυτή την έννοια, όλοι οι μηχανισμοί διδασκαλίας θα μπορούσαν να αντιμετωπίζονται κατά τον ίδιο τρόπο: ως ισάριθμες απωθήσεις του ασυνειδήτου.

Αυτή η οπτική έχει ενδεχομένως την αξία της στην εποχή της επιστήμης, εφόσον συλλάβουμε αυτή την εποχή ως μια υπεροχή της γνώσης. Σε σημείο μάλιστα που θα μπορούσαμε να παρουσιάσουμε την ψυχανάλυση ως αναζήτηση και απελευθέρωση της απωθημένης αλήθειας. Εάν οι πολιτικοί δεχόντουσαν πρόθυμα να αναλυθούν –το ίδιο και οι επιστήμονες, και, γιατί όχι, οι καθηγητές και όλοι όσοι στηρίζονται στη γνώση– ίσως αυτό να τους οδηγούσε σε μια θέση παραίτησης ως προς μία γνώση, από την οποία, τελικά, με το δίκιο μας αναμένουμε το χειρότερο. Σε αυτό το πλαίσιο, η ψυχανάλυση θα εμφανιζόταν ως μια οδός σωτηρίας για την ανθρωπότητα.

Αυτή η διεκδίκηση της αλήθειας ενάντια στη γνώση αποτελεί έναν κοινό τόπο που μπορούμε να ξαναβρούμε σε όλες τις φάσεις της δυτικής σκέψης και ο οποίος μπορεί επιπλέον να εφαρμοστεί και να ληφθεί σοβαρά υπόψη μέσω της σκυτάλης της ανατολικής σκέψης και να χρησιμοποιηθεί έτσι ως παράδειγμα για τη Δύση που καταπιάνεται με την αναζήτηση της γνώσης. Αυτός ο κοινός τόπος είναι η καχυποψία

απέναντι στη γνώση στο όνομα της αλήθειας. Σύμφωνα με αυτόν, η αλήθεια διαφεύγει οποιασδήποτε γνώσης ως τέτοιας: κοινός τόπος της κριτικής του φορμαλισμού της γνώσης, του αφηρημένου χαρακτήρα της και αποσυνδεδεμένου από τη ζώσα πραγματικότητα –μιας φιλολογικής γνώσης που κατακτάται αυτόματα, μέσω ορισμένων παιδαγωγικών μεθόδων που από μόνες τους χαλιναγωγούν, καθυποτάσσουν, εξουσιάζουν το υποκείμενο ως προς την αλήθεια του.

Στο πλαίσιο της κριτικής, εκ μέρους του Lacan, του ψυχαναλυτικού Ινστιτούτου που δημιουργήθηκε στην Γαλλία το 1953 –και το οποίο περιλάμβανε την έννοια ενός μορφωτικού προγράμματος, με έλεγχο μάλιστα, κ.ο.κ.– ξαναβρίσκουμε τον απόηχο αυτής της παραδοσιακής κριτικής της τυπικής και αφηρημένης γνώσης στο όνομα της αλήθειας. Τα πιο ενθουσιώδη κείμενα του Lacan αναφορικά με τη λειτουργία της αλήθειας χρονολογούνται από εκείνη την εποχή, την εποχή της πολεμικής ενάντια στην τυποποίηση της ψυχαναλυτικής εκπαίδευσης. Αυτή η πολεμική συνεχίζεται ως τις μέρες μας και βρίσκει τα εχέγγυα και τις βάσεις της στην ίδια την αναλυτική πρακτική, από την αναλυτική *εμπειρία* –όπως λέμε προκειμένου να υπογραμμίσουμε ότι δεν γνωρίζουμε εκ των προτέρων εάν αυτή την εμπειρία πρέπει να την ζήσουμε, καθώς και ότι αυτή αποφεύγει, στο σύνολό της, να λάβει τη μορφή μιας κατήχησης που θα συνίστατο στην επιβολή μιας προϋπάρχουσας γνώσης. Όταν δεν το αποφεύγει, αποτελεί, ως τέτοια, αντικείμενο κριτικής.

Μπορούμε πράγματι να ασκήσουμε κριτική, σαν να ήταν το αποτέλεσμα μιας κατήχησης ή μιας παραμόρφωσης της αναλυτικής εμπειρίας –η οποία θα έπρεπε να εκδηλωθεί μέσα από το άνοιγμά της σε μια απρόβλεπτη, επερχόμενη αλήθεια– , σε ό,τι εμφανίζεται κατά τέτοιον τρόπο στις δημοσιευμένες κλινικές περιπτώσεις ενός αναλυτή. Συνηθισμένη είναι, μεταξύ των διεθνών ψυχαναλυτών της Διεθνούς Ψυχαναλυτικής Εταιρείας (IPA), η επιστροφή στις φροϋδικές κλινικές περιπτώσεις –σε

εκείνη του Ανθρώπου με τα ποντίκια, για παράδειγμα – και η άσκηση κριτικής, ακόμη και στην πρακτική του ίδιου του S.Freud, στην κατήχηση του εμπλεκόμενου υποκειμένου –όταν κοινοποιεί, για παράδειγμα, στο υποκείμενο έναν συγκεκριμένο αριθμό γνώσεων, θεωρητικών επεξεργασιών, για τις οποίες οι σημερινοί εξυπνάκηδες θεωρούν ότι δεν υπάρχει λόγος να τις παρουσιάσουν έτσι στον ασθενή. Σχετικά με αυτό και στο ίδιο πνεύμα ο Lacan απαντά εξάλλου ότι οι διατυπώσεις που ο Freud μπορούσε να μεταδώσει στον ασθενή δεν αποτελούσαν βέβαια, τότε, προϋπάρχουσα γνώση και ότι εάν ο Freud επιδιδόταν σε κάτι που φαντάζει σε μας της τάξης της κατήχησης, αυτό συμβαίνει στο βαθμό που για εκείνον –και για τον ασθενή– δεν επρόκειτο σε καμία περίπτωση για μια αποκτημένη και μασημένη γνώση. Αντιθέτως, αυτές οι διατυπώσεις είχαν αξία αλήθειας, καθώς ο Freud συνάμα τις επινοούσε, στην πορεία της επινόησης της ψυχανάλυσης.

Η μεταμόρφωση της αλήθειας σε γνώση

Η κατανομή σε δύο, εξωτερικές μεταξύ τους κατηγορίες, εκείνης που θα ήταν της τάξης της αλήθειας και εκείνης που θα ήταν της τάξης της γνώσης δεν είναι εύκολη υπόθεση. Η γνώση και η αλήθεια δεν προσφέρονται για μια κατανομή σε δύο τάξεις, καθώς αυτό που εμφανίζεται εν τη γενέσει ως αλήθεια, καθίσταται γνώση, μέσω της καταγραφής και της κατάθεσής του. Τη στιγμή που η αλήθεια καταθέτει τα όπλα της, καταγράφεται ως γνώση. Πρόκειται για μια κίνηση που μπορούμε να διαπιστώσουμε, αν μη τι άλλο, μέσα από την ιστορία της επιστήμης. Υπάρχει μία μοναδική υποκειμενική εμπλοκή που είναι απαραίτητη, τη στιγμή της ανακάλυψης και που διαμοιράζεται, εν συνεχεία, σε παιδιά σχολικής ηλικίας με ένα τρόπο απολύτως αυτόματο. Αναλογιστείτε τη θεωρία των συνόλων τη στιγμή της γένεσής της, πόσο στοίχισε σε υποκειμενικό επίπεδο στον εφευρέτη της, τις διαμάχες που επέφερε αυτή η

νέα αλήθεια. Αν το συγκρίνετε με τον τρόπο κατά τον οποίο μεταδίδεται τώρα στα πιτσιρίκια, θα αντιληφθείτε ότι υπάρχει ο παράγων χρόνος που επενεργεί.

Ξαναβρίσκουμε τον παράγοντα χρόνο. Πρέπει να καταλάβουμε πράγματι καλά ότι η ουσία της ψυχαναλυτικής πολεμικής –το σημείο στο οποίο στα αλήθεια ξεσπά – αφορά στον χρόνο. Χρειάζεται να λάβουμε υπόψη μας μια εξαιρετικά ξεχωριστή σχέση ανάμεσα στην ψυχανάλυση και στον χρόνο. Αυτή εκτείνεται από την περίφημη διάρκεια των συνεδριών ως τη συνολική διάρκεια μιας ανάλυσης. Πρόκειται για ένα ερώτημα που αξίζει να τεθεί: τι είναι ο χρόνος για την ψυχανάλυση;

Εάν παραμείνουμε στο επίπεδο της γνώσης και της αλήθειας έχουμε έναν πολύ απλό ορισμό αυτής της μη-γνώσης που συνιστά το θέμα μας: *η αλήθεια είναι μη-γνώση*. Αυτό συνεπάγεται ότι η αλήθεια δεν μαθαίνεται. Μπορούμε, κατά κάποιον τρόπο, να υποστηρίξουμε ότι ο αναλυτής ή η ανάλυση χρειάζεται να μάθει στο υποκείμενο να λέει την αλήθεια, αυτό δεν γίνεται όμως μέσα από μια παιδαγωγική. Εν προκειμένω, αυτό μπορεί να θέσει εκ των προτέρων ένα εμπόδιο στην αναλυτική εμπειρία. Όταν ο Lacan υπενθυμίζει τις συνθήκες της ηθικής που μπορούν να είναι εκείνες της αναλυσιμότητας ενός υποκειμένου, τις συνδέει, κατά τρόπο απολύτως επιλεκτικό, με τις σχέσεις του υποκειμένου και της αλήθειας.

Η αλήθεια δεν μαθαίνεται, αλλά, εν προκειμένω, *αυτό* προφητεύεται. Όπως και να ‘χει, *αυτό* προφέρεται. Φαίνεται ότι η αλήθεια περνά μέσα από το στόμα εκείνου που προφέρει, χωρίς ωστόσο να του ανήκει. Υπάρχουν ορισμένες σπουδαίες κλασικές μορφές αυτών των εκφορών της αλήθειας, οι οποίες συνδέονται με μια αποστέρηση του υποκειμένου. Τη στιγμή ακριβώς που το ίδιο το υποκείμενο δεν κατέχει τον εαυτό του, που δεν κυριαρχεί επί του εαυτού του, η αλήθεια μπορεί ενδεχομένως να ειπωθεί μέσα από το στόμα του. Οι στενές σχέσεις της αλήθειας και του ασυνειδήτου ήταν ανέκαθεν γνωστές. Πάντοτε γνωρίζαμε ότι μια μείωση των λειτουργιών ελέγχου –η οποία μπορεί,

εν προκειμένω, να προκληθεί είτε τεχνητά, μέσω της κατάποσης ενός συγκεκριμένου αριθμού ουσιών, όπως το κρασί, όταν πρόκειται για το συμπόσιο, είτε μέσω ορισμένων φυσικών επιδράσεων που προορίζονται να οδηγήσουν το υποκείμενο σε κάποιες ελαφρώς απροσδιόριστες περιοχές της συνείδησης του εαυτού– μπορεί να είναι αναγκαία προκειμένου να αστράψει η αλήθεια στις παρυφές του ασυνειδήτου. Σε σχέση με τη γνώση, η αλήθεια εμφανίζεται ανέκαθεν ως έλλειψη. Μπορεί να πάρει τη μορφή όλων εκείνων των προσωπικοτήτων που θεωρούνται εξωτερικές ως προς τη γνώση, είτε πρόκειται για τη γυναίκα, είτε πρόκειται για το παιδί κ.ο.κ.

Αυτό θέτει επομένως στον ορίζοντα την παράδοξη έννοια –αυτό ακριβώς όμως φαίνεται να είναι το πιο ενδιαφέρον– μιας γνώσης πάνω στην αλήθεια. Αυτό και μόνο, μας επιτρέπει να πούμε ότι η πορεία της έρευνας του Lacan ακολουθεί την κατεύθυνση μιας διατύπωσης εκείνου που θα μπορούσε να είναι της τάξης μιας γνώσης πάνω στην αλήθεια. Αυτό που βάφτισε *πέρασμα* [passe], τη στιγμή του τέλους της ανάλυσης, δεν αποτελεί μονάχα στιγμή αλήθειας, αλλά επιπλέον –εδώ έγκειται το παράδοξό του– τη δυνατότητα μιας γνώσης πάνω σε αυτή την αλήθεια. Ανάμεσα στην εσωτερική στιγμή του περάσματος –εσωτερική ως προς την εμπειρία– και στην εξωτερική στιγμή του, τη λεγόμενη διαδικαστική –που είναι μια στιγμή επαλήθευσης–, υπάρχει η αναμονή μιας αλήθειας που θα μπορούσε να συμπληρωθεί από μια γνώση επί της ιδίας, η αναμονή, αλλά και η απαίτηση –μια εξαιρετικά παράδοξη απαίτηση– της υπερνίκησης, εδώ ακριβώς, εκείνου που μπορεί να φαντάζει ως αντινομία ανάμεσα στην αλήθεια και τη γνώση.

Αυτή η έννοια υλοποιείται μέσα από τα σχήματα των τεσσάρων λόγων, μεταξύ των οποίων ο αναλυτικός λόγος διακρίνεται μέσω της εγγραφής της γνώσης σε μια τυπική θέση, στη λεγόμενη *θέση της αλήθειας*. Το παράδοξο καθίσταται πρόδηλο από τη στιγμή που αναφερόμαστε στον πρώτο τύπο, εκείνον που τοποθετεί τη γνώση από

πάνω και την αλήθεια από κάτω. Εδώ, η αλήθεια διατηρεί τις ελπίδες της χάρη σε μια μπάρα που τοποθετείται πάνω στη γνώση, σε σημείο που η ίδια η γνώση μπορεί να φαίνεται ότι συνδέεται με το κλείσιμο του ασυνειδήτου ως αλήθεια. Υπάρχει, πράγματι, μια επεξεργασία γνώσης που λαμβάνει χώρα στην ψυχανάλυση και η οποία μπορεί να φανεί, στον ίδιο τον Lacan, μιας ιδιαιτέρως αμφισβητήσιμης καθαρότητας: η έμφαση αποδίδεται τόσο πολύ στη γνώση, απλώς και μόνο για να ενδυναμώσει το κλείσιμο του ασυνειδήτου.

Εξ' ου και οι πρακτικές δυσκολίες των αναλυτών ως προς την παιδαγωγική της αναλυτικής θεωρίας, που οδήγησαν τους κλασικούς ορθόδοξους –και εξακολουθούν να τους οδηγούν παρά το γελοίο της υπόθεσης– να ζητήσουν και να απαιτήσουν από τους αναλυόμενούς τους να αποφύγουν, προκειμένου να ευνοήσουν το άνοιγμα της εμπειρίας, να στραφούν προς μια θεωρητική γνώση της ψυχανάλυσης. Κάνουν την κάπως μαγική σκέψη ότι η γνώση αυτή καθ' εαυτή θα συνιστούσε το κλείσιμο της εμπειρίας, το οποίο θα ήταν αντίθετο από την αλήθεια της εμπειρίας. Πρόκειται για έναν κάπως απλοϊκό τρόπο θέσπισης των δύσκολων σχέσεων ανάμεσα στη γνώση και στην αλήθεια. Θα μπορούσαμε να παραφράσουμε τον E. Kant, όταν λέει: «Έθεσα όρια στη γνώση για να αφήσω χώρο στην πίστη»[5] (Kant, 1975, p. 24). Ο ελεύθερος συνειρμός θα συνίστατο στο να πούμε: «Έθεσα όρια στη γνώση για να αφήσω χώρο στην αλήθεια», και, πιο συγκεκριμένα, σε μια αλήθεια που προφέρεται, στην αλήθεια του *Ομιλώ*, στην αλήθεια που δε μετριέται πλέον σε σχέση με οτιδήποτε άλλο, και σίγουρα όχι σε σχέση με την ακρίβεια.

Η διατύπωση του Lacan που υπενθύμισα την τελευταία φορά (Miller, 2010, pp. 169-184): «η ανάλυση [προχωρά ουσιαστικά] στο πλαίσιο της μη-γνώσης» (Lacan,

[5] Σε αυτή την κλασική μετάφραση από τους André Tremesaygues και Bernard Pacaud η πρόταση μεταφράζεται ως εξής: «Χρειάστηκε λοιπόν να καταργήσω τη γνώση προκειμένου να διατηρήσω μια θέση για την πίστη».

1966a, p. 361) σημαίνει ότι η ανάλυση προχωρά ουσιαστικά ως προς την τάξη της αλήθειας, την τάξη του *Δεν γνωρίζω*. Κάτι τέτοιο διατηρεί ως προβληματικό εκείνο που θα ήταν ένα τελικό *Γνωρίζω* μιας ανάλυσης, μιας ανάλυσης που θα είχε προχωρήσει στο πλαίσιο της μη-γνώσης, στο πλαίσιο της αλήθειας. Για ποιο λόγο αυτή η εμπειρία της αλήθειας, μιας αλήθειας αντινομικής ως προς τη γνώση, θα επέτρεπε την πρόσβαση, *in extremis*, σε ένα τελικό *Γνωρίζω*; Και αυτό το *Γνωρίζω*, ποιος μπορεί να το αρθρώσει; Το ερώτημα είναι υψίστης σημασίας, καθώς αυτό για το οποίο πρόκειται είναι αν το πέρασμα εξελίσσεται και αυτό ουσιαστικά ως προς τη μη-γνώση, αν το πέρασμα συνιστά μια εμπειρία αλήθειας, όπως η ανάλυση, ή αν υποτίθεται ότι εγκαθιστά μια σχέση με την αλήθεια διαφορετική από εκείνη που υπερισχύει κατά τη διάρκεια της αναλυτικής εμπειρίας. Αυτό που μπορούμε να χαρακτηρίσουμε επίσης ως εμπειρία –εκείνη του περάσματος ως διακριτή από την εμπειρία της ανάλυσης– δεν προϋποθέτει άραγε πως το υποκείμενο διατηρεί μια άλλη σχέση με την αλήθεια από ότι κατά τη διάρκεια της ανάλυσής του, και, παραδόξως, μια σχέση γνώσης με την αλήθεια;

Η λόγια άγνοια

Ο όρος *λόγια άγνοια* προέκυψε από τον μεσότιτλο του Lacan (1966a, p. 349) *Εκείνο που οφείλει να γνωρίζει ο ψυχαναλυτής είναι να αγνοεί ό,τι γνωρίζει*. Είπα, την τελευταία φορά, ότι θα αναφερόμουν στον Nicolas de Cues, συγγραφέα μιας πραγματείας που φέρει τον τίτλο *Περί της λόγιας άγνοιας*, ο οποίος, έχοντας αρχίσει να συμβουλεύει τους μοναχούς του αβαείου της Tegernsee, βάλθηκε, το 1452, να τους γράφει προκειμένου να τους μιλήσει για τη λόγια άγνοια (Cues, 1985).

Τι είναι η λόγια άγνοια; Πρόκειται για την έννοια μιας κάποιας αναγκαίας άρθρωσης ανάμεσα στη γνώση και την άγνοια, την έννοια ότι γνώση και άγνοια δεν

είναι εξωτερικές η μια προς την άλλη, ότι υπάρχει ένα σημείο, το ύψιστο σημείο της γνώσης πιο συγκεκριμένα, στο οποίο η γνώση συμπίπτει με την άγνοια. Ο Nicolas de Cues παρουσιάζει τα πράγματα εισάγοντας τον όρο *αγάπη*. Αναρωτιέται υπό ποία έννοια η αγάπη γνωρίζει ή αγνοεί στο θέμα της γνώσης. Εκείνο το οποίο τον ωθεί, σε τελική ανάλυση, σε αυτή την κατασκευή είναι βέβαια να κατανοήσει την αγάπη του Θεού, την αγάπη του υποκειμένου για τον Θεό και να της δώσει μία θέση. Επιμένει στο γεγονός της μη επίτευξης της αγάπης, της διάκρισης ανάμεσα στην αγάπη και την κατοχή, δηλαδή στο γεγονός ότι η αγάπη συνιστά μια κίνηση προς κάτι, προς ένα όριο, ένα όριο που δεν μπορεί ωστόσο να φτάσει. Επιμένει λοιπόν σε αυτόν τον χαρακτήρα του απείρου ή του αόριστου της εν εξελίξει αγάπης. Η αγάπη ορίζεται ως μια κίνηση η οποία θα έπαυε εάν το τελικό όριο μπορούσε να επιτευχθεί, ούτως ώστε, εφόσον κάτι τέτοιο δεν έχει γίνει ακόμη και ενώ πάντοτε προοδεύει, η αγάπη αποτελεί ουσιαστικά μια άγνοια. Δεν αγαπάμε παρά εκείνο που αγνοούμε. Παρόλα αυτά, εάν από τη μια μεριά αγνοούμε, από την άλλη, χρειάζεται να έχουμε κάποια επίγνωση αυτής της άγνοιας. Διαφορετικά, δεν θα αγαπούσαμε. Εάν αγαπάμε το Καλό, εάν δεν ξέρουμε να αγαπάμε παρά μονάχα εκείνο που είναι καλό, πρέπει βέβαια να γνωρίζουμε ότι το καλό υπάρχει, αλλά, ταυτόχρονα, αγνοούμε τι είναι καλό. Ούτως ώστε, το να αγαπάμε συνιστά, για το πνεύμα, μια κατάσταση χωρίς ανάπαυση, καθόσον ο αξιαγάπητος χαρακτήρας εκείνου που αγαπάμε είναι για την ακρίβεια απρόσιτος.

Μέσω αυτού του μικρού υπόλογου της αγάπης –μιας αγάπης που οφείλει να είναι συγχρόνως άγνοια και προαίσθημα μιας γνώσης– ο Nicolas de Cues μας εισάγει στο πλεονέκτημα της άγνοιας. Η προνομιακή οδός της σχέσης με τον Θεό δεν είναι η οδός της γνώσης, αλλά μάλλον εκείνη της άγνοιας, και, μάλιστα, μιας άγνοιας μεθοδικής. Η αναφορά του Cues είναι εκείνη της μυστικιστικής θεολογίας, της λεγόμενης αρνητικής, εκείνη του ψευδό-Διόνυσου, ο οποίος τοποθετεί τον Θεό πάνω από ό,τι είναι κατανοητό

και οδηγεί έτσι το υποκείμενο να ξεπεράσει τον εαυτό του. Είναι τη στιγμή που το υποκείμενο εισέρχεται στη σκιά του «Σκότους», εγκαταλείποντας τη γνώση ή εκείνο που πιστεύει ότι γνωρίζει, όχι όταν έχει εγκαταλείψει κάθε ελπίδα αλλά αντιθέτως, όταν στο όνομα αυτής της ελπίδας, έχει εγκαταλείψει κάθε γνώση, τότε έχει ενδεχομένως, την πιθανότητα, εφόσον το υποκείμενο προσπάθησε αρκετά, να αποκτήσει πρόσβαση σε μια αυθεντική σχέση με τον Θεό.

Αυτή η έννοια ενός Θεού που δεν δύναται να γίνει κατανοητός, που δεν δύναται να καταστεί καταληπτός μέσω της γνώσης, είναι μια θεωρία του απείρου. Πρόκειται για την έννοια, σύμφωνα με την οποία, μια εξαντλητική απαρίθμηση των σημαινόντων της γνώσης είναι αναγκαία. Είναι εξάλλου κατά αυτόν τον τρόπο που παρουσιάζονται οι πραγματείες της μυστικιστικής θεολογίας: απαριθμούν τα ονόματα του Θεού, τα πιθανά ονόματα του Θεού, προκειμένου να καταλήξουν, όσον αφορά στο καθένα από αυτά τα ονόματα, ότι δεν αποτελεί το τελικό. Αυτή η απαριθμητική παρουσίαση θυμίζει τον τρόπο κατά τον οποίον ο Lacan γράφει την υποτιθέμενη γνώση των σημαινόντων μέσα στο ασυνείδητο. Είναι σαν να προτιθέμεθα, σε αυτή τη μυστικιστική θεολογία, να υποκειμενοποιήσουμε αρκετή γνώση, αρκετά σημαίνοντα –να τα εξαντλήσουμε– προκειμένου να επαληθεύσουμε ότι ο Θεός δεν μπορεί να συγκριθεί με αυτή τη γνώση. Απαριθμούμε και οφείλουμε να διαγράφουμε αορίστως τα σημαίνοντα που προσφέρονται για να κατονομάσουν τον Θεό.

Το ερώτημα που τίθεται είναι κατά πόσο η εν λόγω ακολουθία είναι περατή. Ο Lacan γράφει, βέβαια, την παρούσα καθ' υπόθεση γνώση των σημαινόντων μέσα στο ασυνείδητο ως μια αόριστη ακολουθία, η οποία μοιάζει ωστόσο να παραμένει περατή. Όταν στοχεύουμε στη σύλληψη του αντικειμένου για το οποίο πρόκειται μέσω της εξάντλησης της γνώσης, προκειμένου να επιτύχουμε επιτέλους εκείνο το σημείο μηδέν της γνώσης που θα συνιστούσε την ίδια την παρουσία του αντικειμένου αρχικά,

χρειάζεται ο χρόνος. Χρόνος χρειάζεται εξάλλου και για να διαβάσουμε τις πραγματείες της μυστικιστικής θεολογίας! Μολονότι βασίζονται σε μια αρκετά απλή αρχή, σε έναν αρκετά στοιχειώδη αλγόριθμο, αυτοί οι τόμοι φέρνουν ακούραστα στο προσκήνιο, μέσα από σελίδες επί σελίδων, αυτή την συνεχή, αόριστη διαγραφή. Ο παράγων χρόνος είναι εδώ πραγματικά παρών.

Η (απο)παθιάζουσα αλήθεια

Αναφερόμενος σε αυτή τη διατύπωση των καθ' υπόθεση παρόντων σημαινόντων μέσα στο ασυνείδητο, πέρασα ήδη στην άλλη πλευρά, εκείνη στην οποία το ασυνείδητο συνιστά γνώση.

Ο ορισμός του ασυνειδήτου ως γνώση οδηγεί στη γραφή της γνώσης κάτω από τη μπάρα και στην εγγραφή, από πάνω, ενός όρου για τον οποίο μπορούμε να πούμε ότι είναι το απωθημένο, η επιστροφή του απωθημένου, η επιστροφή της απωθημένης γνώσης. Στο πλαίσιο αυτής της διάταξης ο Lacan έφτασε να αναφέρει σχετικά με τη διδασκαλία ότι ισοδυναμεί με την απώθηση της γνώσης.

Διδασκαλία

Γνώση

Κάτι τέτοιο επιβάλλει τη διάκριση ανάμεσα σε δύο είδη γνώσης: τη γνώση *'Οσο περισσότερο Γνωρίζω* και τη γνώση *Τόσο λιγότερο γνωρίζω*, εκείνη για την οποία μπορούμε μονάχα να πούμε ότι υφίσταται γνώση και ποιος τη λέει. Αυτή η διάκριση ανάμεσα σε δύο τύπους γνώσης –τη γνώση στην οποία μπορεί να προστεθεί το *Γνωρίζω* και τη γνώση στην οποία δεν μπορεί να προστεθεί το *Γνωρίζω*– καθιστά αναγκαία, ως διαμεσολάβηση, ως δεσμό, τη λειτουργία του καθ' υπόθεση υποκειμένου της γνώσης. Μονάχα από τη στιγμή που διακρίνουμε αυτούς τους δύο τύπους γνώσης – τη γνώση που γνωρίζω και τη γνώση που υφίσταται δίχως να μπορώ να πω ότι τη

γνωρίζω–, είναι στο μεταξύ τους διάκενο που εγγράφεται το καθ' υπόθεση υποκείμενο της γνώσης. Το καθ' υπόθεση υποκείμενο της γνώσης αποτελεί στην ουσία ένα διαφορετικό τρόπο γραφής της γνώσης σε θέση αλήθειας.

Η προαγωγή της γνώσης ώστε να οριστεί το ασυνείδητο αποτελεί μια εξόχως μοναδική προαγωγή. Είναι πολύ λιγότερο προφανής από την ισοδυναμία του ασυνειδήτου και της αλήθειας. Η ισοδυναμία του ασυνείδητου και της αλήθειας διαθέτει τους τίτλους ευγενείας ή τους πιστωτικούς της τίτλους σε όλη την ιστορία της σκέψης. Η ισοδυναμία του ασυνειδήτου και της γνώσης αποτελεί αντιθέτως κάτι το εντελώς νεωτερικό, το σύγχρονο. Τη χειριζόμαστε πιο εύκολα από τότε που έχουμε στη διάθεσή μας τους μικρούς υπολογιστές που μας παρέχουν κάποια παροντοποίηση μιας γνώσης, υπό υλική μορφή, ήδη παρούσας, και αυτό θέτει ασφαλώς προβλήματα πρόσβασης και χρήσης από τη στιγμή που υπάρχει γραφή, αλλά πλέον μας επιβάλλεται κατά κάποιον τρόπο, μας κατακλύζει. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι η μετάθεση στον ορισμό του ασυνειδήτου από την αλήθεια στη γνώση υιοθετεί αυτό το ιστορικό κίνημα του οποίου είμαστε τα υποκείμενα.

Ο υπολογισμός της αλήθειας

Η προαγωγή της γνώσης συνοδεύεται από μια υποτίμηση της αλήθειας. Βρίσκει κανείς τα ιδιαιτέρως αισθητά ίχνη της στη διδασκαλία του Lacan. Όπως έτυχε να αναφέρω ήδη πριν από αρκετό καιρό, αυτή η υποτίμηση της αλήθειας μοιάζει να αφαιρεί από τη ρητορική του Lacan αυτόν τον όρο *αλήθεια* ο οποίος, οφείλουμε να πούμε, τροφοδοτούσε σε μεγάλο βαθμό τις επιπτώσεις της. Προτείνεται αντιθέτως, για τη διευθέτηση της αλήθειας, να μην εκληφθεί ως σημείο αναφοράς η διαλεκτική πρόοδος της μη-γνώσης, να μην εκληφθεί ως σημείο αναφοράς ούτε ο απορητικός Σωκράτης ή η πυθία πέραν του εαυτού της –σε όλες αυτές τις καταχωρημένες,

θαυμαστές μορφές των οποίων οι περιπαθείς επιπτώσεις δεν χρειάζονται πια απόδειξη– αλλά να εκληφθεί ως αναφορά η μαθηματική λογική. Ο ορισμός του ασυνειδήτου ως γνώση αφαιρεί το πάθος από την αλήθεια, την στρέφει προς την πλευρά του μαθημίου [mathème] και μάλιστα, πιο συγκεκριμένα, προς την πλευρά των μαθηματικών ή, τουλάχιστον, προς την πλευρά εκείνης της μαθηματικής προσπάθειας να κατακτηθεί και να αδειάσει την αλήθεια από το συναισθηματικό της φορτίο. Ο Lacan δεν εγκωμίασε εξάλλου ποτέ το πάθος της αλήθειας. Εγκωμίασε το πάθος της άγνοιας. Σχετικά με αυτό, ήταν πολύ πιο προσεκτικός. Όταν έχουμε να κάνουμε με το πάθος, βρισκόμαστε στο πλαίσιο μιας περιπαθούς διάταξης –πρόκειται για μια διάταξη που συρρικνώνεται στην επιστήμη της λογικής.

Στη φράση που μας απασχολεί –οπού πρόκειται για το μη-γνωστό [non-su]– η αναφορά σε «κάθε λογική άξια του ονόματός της» είναι μια αναφορά στη μαθηματική λογική ή, πριν από την ανάδυση της μαθηματικής λογικής, σε ορισμένες λογικές που την προμηνύουν και οι οποίες, δίχως να μαθηματικοποιούνται –χρειάζεται να περιμένουμε τον 19^{ο} αιώνα– αφαιρούν ήδη το πάθος από την αλήθεια. Η στωική λογική, στην οποία επίσης αναφέρεται ο Lacan, είναι απολύτως ικανή να αφαιρεί το πάθος από την αλήθεια. Για παράδειγμα, όταν διαλογίζεται πάνω σε φράσεις όπως *Εάν είναι μέρα, τότε υπάρχει φως*. Έχετε εδώ έναν χειρισμό της αλήθειας, έναν στοχασμό επί της αλήθειας που δεν έχει καθόλου να κάνει με το πάθος της αλήθειας, αλλά σχετίζεται αυστηρά με μια σημαίνουσα οργάνωση. Όταν ο Lacan μιλά για «κάθε λογική άξια του ονόματός της» (Lacan, 1967), αναφέρεται στη μαθηματική λογική ή σε ό,τι, στην ιστορία, προηγείται αυτής και είναι επίσης άξια του ονόματός της, σε ό,τι δηλαδή αδειάζει την αλήθεια από το πάθος της. Αυτό μειώνει την αλήθεια εις το να μην είναι παρά μια αξία, την κάνει να συνάγεται, να συνιστά εκείνο το οποίο συνάγεται από έναν συνδυασμό προτάσεων.

Όταν παίρνουμε την πρόταση C και την πρόταση Q, έχουμε, ανάμεσα σε αυτές τις δύο προτάσεις, μια σχέση την οποία γράφω απλώς μέσω του ρόμβου του Λακάν, ο οποίος ρόμβος επιτρέπει να κατονομάσουμε όλες τις δυνατές σχέσεις ανάμεσα σε αυτές τις δύο προτάσεις.

$$C <> Q$$

Εάν διαθέτουμε μια αξία αλήθειας για τη μια, μια αξία αλήθειας για την άλλη, και αν καθορίσουμε τη σχέση για την οποία πρόκειται –τη σχέση της εμπλοκής, για παράδειγμα– εξασφαλίζουμε τρεις θέσεις: τη θέση της πρώτης πρότασης, τη θέση της σχέσης που τις συνδέει και τη θέση της δεύτερης πρότασης. Εν συνεχεία, έχουμε την τέταρτη θέση, η οποία επιτρέπει την εγγραφή της αξίας της αλήθειας, την οποία θα γράψουμε εν προκειμένω σαν να ήταν εκείνη του αληθινού.

$$C \rightarrow QV$$

Αναλόγως με τα γράμματα της αξίας της αλήθειας και τα οποία θα τοποθετήσουμε στις θέσεις 1, 3 και 4, μπορούν να οριστούν οι διαφορετικές σχέσεις αυτών των προτάσεων. Πρόκειται για μια χρήση της αλήθειας που την κάνει να μην είναι τίποτε παραπάνω από ένα γράμμα, V, σε αντίθεση με ένα άλλο γράμμα, F- F για το *Ψευδές*[6]. Στο πλαίσιο αυτής της διευθέτησης, η αλήθεια δεν συνιστά πλέον τίποτε περισσότερο από τον δείκτη ενός σημαίνοντος συνδυασμού. Πρόκειται για αυτό που ονομάζουμε πίνακες αληθείας. Όσον αφορά στις βασικές λογικές σχέσεις για παράδειγμα, χρειάζεται να τις μάθουμε απ' έξω.

Οι εν λόγω πίνακες αληθείας δεν έχουν την παραμικρή σχέση με τους Πίνακες του Νόμου. Αυτή η εξαιρετικά υποτιμημένη, θα λέγαμε, χρήση της αλήθειας δεν έχει την παραμικρή σχέση με μια προφητική αλήθεια. Πρόκειται απλώς για την εδραίωση ενός συγκεκριμένου αριθμού συμβάσεων που συνδέουν τα γράμματα. Πρόκειται για

[6] Σ.τ.Μ.: V για το Αληθινό (Vrai), F για το Ψευδές (Faux).

έναν υπολογισμό της αλήθειας, για μια γνώση, που είναι ένας υπολογισμός της αλήθειας. Δεν βρίσκουμε εδώ καμία έννοια της αλήθειας ως εξωτερική προς τη γνώση –ούτε εξωτερική ως προς τη γνώση, ούτε επικριτική ως προς τη γνώση– αλλά, αντιθέτως, μια απορρόφηση της έννοιας της αλήθειας στο πλαίσιο της τάξης του υπολογισμού. Πρόκειται για μια αλήθεια με συνοχή, κενή νοήματος και, κατά συνέπεια, και πάθους. Δεν πρόκειται πλέον για την αλήθεια που λέει *Ομιλώ*, αλλά για την αλήθεια που λέει *Το βουλώνω*. Δεν λέει ούτε καν αυτό: δεν λέει πλέον τίποτε! Είναι μια αλήθεια που απλώς και μόνο εγγράφεται, που περιέχεται σε κάποιες αλυσίδες γραμμάτων.

Δεν έχετε εδώ παρά μονάχα δύο προτάσεις που συνδέονται, αλλά θα μπορούσαν να υπάρχουν δέκα ή δεκαπέντε με διαφορετικές συναρτήσεις ανάμεσα σε κάθε πρόταση, για τις οποίες χρειάζεται να μάθετε πώς σχετίζονται οι μεν με τις δε σε σχέση με τις παρενθέσεις που μπορούν να υπάρχουν προκειμένου να μπορέσετε στο τέλος να γράψετε ένα κεφαλαίο V ή ένα μεγάλο τελικό F. Η εκτέλεση αυτής της άσκησης αναδεικνύει εκείνη ακριβώς την ιδέα του *να μην χάσουμε ούτε μια*! Εκείνο για το οποίο πρόκειται εντέλει είναι η συμπλήρωση του μικρού τετραγώνου που βρίσκεται στο τέλος. Όλες αυτές οι προτάσεις, οι διαφορετικές παρενθέσεις που βρίσκονται ανάμεσα τους, είναι δεδομένες και έπειτα, στο τέλος, υπάρχει ένα κενό τετράγωνο στο οποίο πρέπει να είστε ικανοί να γράψετε V ή F.

Ο εγκλεισμός της αλήθειας μέσα στη γνώση

Πρόκειται για μια υποτιμημένη κατάσταση της αλήθειας, μια κατάσταση όπου η αλήθεια υπόκειται σε έναν υπολογισμό που εμπεριέχεται εξ' ολοκλήρου στο πλαίσιο της γνώσης. Μια γνώση αποτελεί ουσιαστικά έναν πίνακα αληθείας. Συνιστά μια γνώση επειδή αποτελεί μια ορισμένη άρθρωση σημαινόντων. Όταν ο Lacan εισάγει αυτό, το κάνει ενάντια στον Lacan της δεκαετίας του '50, χαρακτηρίζοντάς το επιπλέον ως την

ίδια την προϋπόθεση της καθιέρωσης του ψυχαναλυτή στο πλαίσιο της ψυχαναλυτικής πράξης. Η αναφορά είναι από το κείμενο του, στο κείμενό του με τίτλο «Ραδιοφωνία»: «δεν κάθεται κανείς [στην ψυχαναλυτική πράξη] παρά μονάχα μέσω του τρόπου […] με τον οποίον την επιβάλλει επί του αληθινού» (Lacan, 2001a, p. 427).

Το *κάθεται* είναι αρκετά απεικονιστικό. Σημαίνει να μπαίνει κανείς πραγματικά στην αναλυτική θέση, η οποία είναι ουσιαστικά μια καθιστή θέση. Θα μπορούσαμε να πούμε το ίδιο και για τη θέση της γραφής –αν και ο Νίτσε έλεγε ότι έπρεπε να γράφουμε χορεύοντας–, αλλά δεν έχουμε διανοηθεί ακόμη να πούμε ότι θα έπρεπε να ψυχαναλύουμε χορεύοντας. Έτσι, καθόμαστε.

Η λέξη *τρόπος* είναι αρκούντως ενδεικτική του συμβατικού και τεχνητού χαρακτήρα που προσλαμβάνει η αλήθεια στην αναλυτική εμπειρία. Ο Lacan υπενθυμίζει ότι το ίδιο το αναλυτικό πλαίσιο συνιστά έναν πίνακα αληθείας. Πρόκειται για μια διάταξη που έχει φτιαχτεί προκειμένου να εγγραφεί κάποιος αριθμός σημαινόντων, ούτως ώστε να υπάρξει στο τέλος, στο σημείο όπου διακόπτεται η αλυσίδα, η εγγραφή της αξίας αλήθειας. Με άλλα λόγια, η ανάλυση επιβάλλει έναν τρόπο επί του αληθινού. Αυτό εκφράζει την εμπλοκή της αναλυτικής πράξης στην παραγωγή και στην ανάδυση των επιτελεσμάτων της αλήθειας.

Ο Lacan παραλλάσσει αυτή τη λέξη, *τρόπος* [façon], για την οποία λέω ότι παραπέμπει στο τέχνασμα της αναλυτικής εμπειρίας, γράφοντάς την: το *σβήσιμο* [l'effaçon][7]. Το γνωστό αυτό ευφυολόγημα [*Witz*] έχει μια συγκεκριμένη αξία την οποία χρειάζεται να επανατοποθετήσουμε. Σημαίνει ότι δεν υπάρχει δεδομένη αλήθεια, ότι η συνθήκη ανάδυσης της αλήθειας στην αναλυτική εμπειρία περνά αρχικά μέσα από τη διαγραφή εκείνου που θα συνιστούσε μια καθ' αυτήν αλήθεια, με τον ίδιο τρόπο που

[7] Σ.τ.Σ Η πλήρης μορφή της προηγούμενης παραπομπής είναι: «Θα ήθελα να σημειώσω εδώ ότι δεν κάθεται κανείς παρά μονάχα μέσω του τρόπου [façon], ή μάλλον του σβησίματος [effaçon], που επιβάλλει επί του αληθινού».

το F ή το V της μαθηματικής λογικής δεν στηρίζεται σε καμία φυσική αλήθεια. Στο επίπεδο του *Εάν είναι μέρα, τότε υπάρχει φως*, δεν χρειάζεται βέβαια να ανοίξει κανείς τα μάτια για να δει αν είναι μέρα ή αν είναι νύχτα. Δεν χρειάζεται να ανοίξει τα μάτια σε κάτι άλλο παρά μονάχα σε αυτό το κομμάτι χαρτί όπου είναι γραμμένη η πρόταση. Αντιθέτως, πρέπει κανείς να αρχίσει με το να κλείσει τα μάτια, με το να σβήσει. Ως προς αυτό, μια μονάχα γνώση προσφέρει το σβήσιμο του αληθινού, μια μονάχα γνώση αποτελεί την προϋπόθεση της αναλυτικής πράξης: η γνώση της λογικής. Δεν χρειάζεται εν προκειμένω να ανοίξει κανείς τα μάτια σε έναν κόσμο πολιτισμού. Ο Lacan το λέει: «Μια μονάχα γνώση προσφέρει το λεγόμενο σβήσιμο: η λογική, για την οποία το αληθινό και το ψευδές δεν αποτελούν παρά γράμματα που επενεργούν μέσω μιας αξίας» (Lacan, 2001a, p.427). Πρόκειται για κάτι το ριζοσπαστικό, για μια μεταβολή 180 μοιρών σε σχέση με την περιπαθή σύλληψη της αλήθειας.

Η ανάδειξη της μαθηματικής λογικής σε σημείο αναφοράς της αλήθειας, η ανάδειξη μιας πολύ ιδιαίτερης γνώσης σε σημείο αναφοράς της αλήθειας, είναι πιθανώς εκείνο στο όποιο αναφέρεται ο Lacan στο χωρίον σχετικά μα το μη-γνωστό της «Πρότασής…»[8] του. Πρέπει να αντιληφθούμε ότι η εν λόγω «Πρόταση…» δεν βρίσκεται υπό το καθεστώς της πρώτης διάκρισης αλήθεια/ γνώση. Δεν βρίσκεται υπό εκείνο το καθεστώς όπου η αλήθεια είναι πάνω από την μπάρα και η γνώση από κάτω. Η «Πρόταση…» του περάσματος στον Lacan βρίσκεται υπό το καθεστώς του σωστού τρόπου διαχείρισης της αλήθειας, δηλαδή του λογικού τρόπου: σβήσιμο του πάθους αυτής της αλήθειας ούτως ώστε να μην διατηρηθεί παρά μονάχα η αξία της ως γράμμα, ως γράμμα μεταξύ άλλων γραμμάτων. Με άλλα λόγια, σε αντίθεση με ό,τι μπορεί να πιστέψουμε αν ρίξουμε μια γρήγορη ματιά, η «Πρόταση…» του περάσματος θεμελιώνεται όντως πάνω σε μια κυριαρχία της γνώσης επί της αλήθειας. Θα λέγαμε

[8] Σ.τ. Μ.: Αναφορά στο J. Lacan « Proposition du 9 octobre 1967 sur le psychanalyste de `l École », *Autres écrits*, ο. π., σ. 243-259.

μάλιστα ότι εκείνο που θα μπορούσε να είναι η αναφορά του Lacan όταν καθιστά *το μη γνωστό [non-su] ως το ίδιο το πλαίσιο αυτής της γνώσης*, θα συνιστούσε τον πίνακα της ίδιας της αλήθειας. *Υπό την προϋπόθεση να μην αστοχήσουμε σε τίποτε, καταλήγουμε να γνωρίζουμε την αξία της αλήθειας, μετά από αυτή τη λογική ακολουθία*. Ούτως ώστε το μη γνωστό [non-su] θα μπορούσε να είναι η αλήθεια του συνδυασμού, η αξία αλήθειας του συνδυασμού και ο πίνακας αληθείας, κυριολεκτικά, το πλαίσιο της γνώσης.

Αλήθεια, γνώση και πραγματικό

Αυτή η άρθρωση της γνώσης και της αλήθειας δεν κατανέμει γνώση και αλήθεια, τη μία σε σχέση με την άλλη, αλλά τις κρατά μαζί. Αυτός ο εγκλεισμός της αξίας αλήθειας στη γνώση οδηγεί μάλλον στο να ξεχωρίσουμε την αλήθεια και το πραγματικό. Η σύγχυση ανάμεσα στην αλήθεια και το πραγματικό οδηγεί στην απόλυτη γνώση. Από τη στιγμή που ο Lacan όρισε το ασυνείδητο μέσω της γνώσης – κάτι που συνεπάγεται έναν τρόπο εγκλεισμού της αλήθειας στη γνώση -χρειάστηκε να ξεχωρίσει και να συλλάβει το πραγματικό σε σχέση με τη γνώση και την αλήθεια. Το γεγονός ότι ακολουθήσαμε πολλές φορές αυτά τα μονοπάτια δεν το καθιστά αυτονόητο.

Τα *Γραπτά* τελειώνουν, αντιθέτως, με μια ισοδυναμία ανάμεσα στην αλήθεια και το πραγματικό. Για αυτόν ακριβώς το λόγο αυτό διατηρεί εντέλει τη συνοχή του, καθώς διανέμεται έπειτα σε διαφορετικούς όρους. Η ισοδυναμία της αλήθειας και του πραγματικού κινητοποιεί, με έναν πιθανώς πιο συγκεχυμένο τρόπο, αυτό που αναπτύσσεται στη συνέχεια.

Ολόκληρο το κείμενο «Η επιστήμη και η αλήθεια» με το οποίο ο Lacan τελειώνει τα *Γραπτά* του εμψυχώνεται από μια ισοδυναμία του πραγματικού και της αλήθειας. Στο Σεμινάριό του, ο Lacan είπε ότι θα μπορούσε να το είχε αποκαλέσει «Η γνώση και η αλήθεια». Είναι ίσως σε αυτό το σημείο που η ισοδυναμία της αλήθειας και του

πραγματικού ωθείται στο έπακρο. Η αλήθεια ορίζεται εδώ όχι ως επενέργεια του σημαίνοντος, αλλά αντιθέτως, ως ένα αίτιο, ως ένα καλυμμένο σημείο της επιστήμης. Ο Lacan ορίζει την αλήθεια ως αίτιο, και ως αυτό που παραμένει καλυμμένο στην επιστήμη. Έστω και μέσω αυτής της διευθέτησης, πρόκειται για το αντίθετο από το να δίνεις σαν παράδειγμα στον ψυχαναλυτή την επιστημονική αναγωγή της αλήθειας.

Υπάρχει άλλη μια ένδειξη αυτής της ισοδυναμίας της αλήθειας και του πραγματικού. Συνομιλώντας για τη φροϋδική αλήθεια, το 1966, ο Lacan αναδεικνύει το *φρικτό* αυτής της αλήθειας. Ας μετρήσουμε την απόσταση από τη διατύπωση που θα έλθει επτά χρόνια αργότερα, εκείνη της *φρίκης της γνώσης* (Lacan, 1966b, p.309). Αυτό που διασυνδέει τις εν λόγω διατυπώσεις είναι η λέξη *φρίκη*. Τα *Γραπτά* τελειώνουν με τη *φρίκη της αλήθειας*. Δεν μπορούμε να ωθήσουμε περισσότερο το περιπαθές της αλήθειας. Ο όρος *φρίκη* σκιαγραφεί το αποκορύφωμα του περιπαθούς, τη στιγμή που το περιπαθές κάνει να λιποψυχήσει το ίδιο το υποκείμενο. Έπακρον ενός πάθους του υποκειμένου όπου εκείνο υποφέρει σε τέτοιο βαθμό από εκείνο για το οποίο πρόκειται, ώστε υπάρχει μια εξέγερση όλου του σώματός του και ολόκληρου του είναι του προκειμένου να το αρνηθεί.

Ο τόμος των *Γραπτών* κλείνει λοιπόν με τον περιπαθή χαρακτήρα της αλήθειας. Το βασικό που έπεται των *Γραπτών* είναι η «Πρόταση…» σχετικά με το πέρασμα. Αυτή η «Πρόταση…» τοποθετείται ήδη σε μια άλλη διάσταση της αλήθειας. Σχετίζεται με μια προσέγγιση σύμφωνα με την οποία ο Lacan υποθέτει, αντιθέτως, ότι δεν καταπιανόμαστε με αυτό το φρικτό της αλήθειας, αλλά ασχολούμαστε με μια λογική της αλήθειας –με μια λογική της αλήθειας και όχι με τη φρίκη της.

Η μη-γνώση του George Bataille

Σε αυτή την αντιπαράθεση της μη-γνώσης και των σχέσεων της με το φρικτό της αλήθειας υπάρχει, σύμφωνα με τον Lacan, κάτι που δεν μπορούμε να αποφύγουμε. Το εντοπίζουμε στις βάσεις των αναφορών στη μη-γνώση που κάνει ο Λακάν στο κείμενο του «Variantes de la cure-type», το οποίο αποτελεί το πρώτο γραπτό του μετά το 1ο Σεμινάριο. Η εν λόγω αναφορά έχει να κάνει με κάτι που ήταν αρκετά διάσημο στο Παρίσι της δεκαετίας του ’50: τις διαλέξεις πάνω στη μη-γνώση[9] που γίνονταν από τον G. Bataille στο Κολέγιο φιλοσοφίας του Jean Wahl–έξοχος χώρος, στον οποίο σύχναζε και ο ίδιος ο Lacan. Υπάρχουν πολυάριθμες διαλέξεις του Lacan –λίγες διασώθηκαν– που έγιναν στο Κολέγιο φιλοσοφίας του Jean Wahl, ο οποίος υπήρξε συνομιλητής του για κάποιο καιρό, έως ότου γράφτηκαν ορισμένα ειρωνικά σχόλια στο *Les Temps modernes* για τον Lacan –έναν Lacan πιασμένο στα δίχτυα του Έγελου. Υπάρχει, σχετικά με αυτό, μια καυστική υποσημείωση στα *Γραπτά* (Lacan, 1966c, p. 804), η οποία λέει ότι ο κύριος που τον κατηγορεί ότι είναι εγελιανός θα ήταν καλύτερα να ενημερωθεί για το Σεμινάριό του, και έτσι θα αντιλαμβανόταν πως ενώ αυτός πηγαίνει πέραν των εγελιανών αναφορών, είναι εκεί ακριβώς που του προσάπτουν ότι τις υποστηρίζει. Αυτό το επεισόδιο έβαλε τέλος, νομίζω, στις διαλέξεις του Lacan στο Κολέγιο φιλοσοφίας.

Τον Jean Wahl δεν τον ξέρει πια σχεδόν κανείς. Ήταν ένας καθηγητής στη Σορβόννη, διαρκώς περίεργος για τα πάντα, για τον οποίον διατηρώ, όσον με αφορά, μια μόνον ανάμνηση από όταν βρέθηκα μια φορά –τη μοναδική– στο μάθημα του Paul

[9] Οι «Διαλέξεις» του Bataille έχουν εκδοθεί στο *Œuvres Compètes*, τόμος VIII, Παρίσι, Gallimard, 1976 –πρόκειται για μεταγραφές. Με τη σειρά που τις βρίσκουμε, δίχως να λάβουμε υπόψη μας την πρώτη, η οποία είναι μια εκπομπή, για την οποία δεν γνωρίζουμε προφανώς πολύ καλά που ηχογραφήθηκε, με τίτλο «Le sacré au XXe siècle» [σ.187-189], εκείνες που έλαβαν χώρα στο «Φιλοσοφικό Κολέγιο» είναι οι εξής: «Les conséquences du non-savoir», στις 12 Ιανουαρίου 1951 [σ.190-196], την οποία ακολουθεί η «Discussion», [σ.197-198], «L’enseignement de la mort», στις 8 και 9 Μαΐου 1952 [σ.199-209], «Le non savoir et la révolte», στις 24 Νοεμβρίου 1952 [σ.210-213] και, τέλος, «Non-savoir, rire et larmes», στις 9 Φεβρουαρίου 1953 [σ.214-233].

Ricoeur και είδα έναν μικροκαμωμένο κύριο που φορούσε ένα αδιάβροχο να γλιστρά στα δεξιά μου. Αναγνώρισα τον Jean Wahl. Αυτό που μου προκάλεσε έκπληξη ήταν ότι κρατούσε σημειώσεις πάνω σε ένα εισιτήριο του μετρό. Κράτησε σε σημειώσεις ολόκληρο το μάθημα του Paul Ricoeur πάνω σε ένα εισιτήριο του μετρό! Επρόκειτο πιθανώς για ένα χρησιμοποιημένο εισιτήριο του μετρό που είχε κρατήσει. Αυτό μας δίνει μια κάποια ιδέα της σχέσης ανάμεσα στη γνώση και τη μη-γνώση. Από το σύνολο της ευρυμάθειας σχετικά με τον Husserl που ανέπτυσσε ο Paul Ricoeur, ο Jean Wahl κράτησε ένα *άγαλμα* γνωστό μονάχα στον ίδιο.

Αυτό είναι μια παρέκβαση για να υπογραμμίσω ότι είναι βάσιμο να θεωρήσουμε ότι ο Lacan είχε παρακολουθήσει αυτές τις διαλέξεις του G. Bataille. Σύχναζε στο Κολέγιο φιλοσοφίας και είχε μάλιστα προσωπικές σχέσεις με τον Bataille. Χωρίς να έχουμε στη διάθεσή μας μια άμεση μαρτυρία της παρουσίας του σε αυτές τις διαλέξεις, μπορούμε λοιπόν να την υποθέσουμε. Αυτές οι διαλέξεις δεν δημοσιεύτηκαν παρά μονάχα δέκα χρόνια αργότερα, μετά τον θάνατο του Bataille, υπό τη μορφή που τις είχε αφήσει: σαν κάποιες σημειώσεις. Κάποιος που ήταν παρών μου είπε πως ήταν ιδιαιτέρως συγκινητικό και εκπληκτικό, καθώς ο G. Bataille δεν μιλούσε για τη μη-γνώση με τρόπο επιδερμικό, σαν να ήταν ένα αντικείμενο προς απόδειξη, αλλά πως για τον ίδιο ήταν μια πραγματική εμπειρία. Βρισκόταν διαρκώς στο χείλος της σιωπής, σε δισταγμούς, σε βαθιές σιωπές. Θεωρώ ότι η αναφορά του Lacan στη μη-γνώση προέρχεται από αυτές τις διαλέξεις του 1951-1953 ή, τουλάχιστον, ότι είναι ο Bataille που του ξύπνησε την ανάμνηση του Cues.

Το σημείο αφετηρίας του Bataille είναι αρκετά αξιόλογο: η διάλεξη ενός άγγλου φιλοσόφου μαθηματικής λογικής, του Alfred J. Ayer –ο οποίος δεν έγινε μεγάλο όνομα σε αυτή την ίδια τη λογική αλλά ασφαλώς στην αγγλική φιλοσοφία. Είναι λοιπόν μια διάλεξη του Ayer που προκάλεσε την εξέγερση του G. Bataille, τη στιγμή που, ενώ τα

έπινε με τον Merleau-Ponty, ο Ayer διατύπωσε την πρόταση ότι *Ο ήλιος υπήρχε πριν υπάρξουν άνθρωποι*. Οι φιλόσοφοί μας ρίχνονται λοιπόν σε μια διαμάχη γύρω από την φιλαλήθεια αυτής της πρότασης. Δεν δυσκολευόμαστε να φανταστούμε τον Ayer, στηριζόμενο στον θετικισμό του, να διατυπώνει ως αυταπόδεικτη την ανεξαρτησία του πραγματικού σε σχέση με την ανθρωπότητα.

Αυτό ενοχλεί τον G. Bataille που βρίσκει εδώ το σημείο αφετηρίας των διαλέξεών του πάνω στη μη-γνώση. Ο Bataille νοιώθει μια ενόχληση σε σχέση με αυτή την πρόταση, καθώς είναι ταυτοχρόνως απολύτως λογική, αλλά την ίδια στιγμή, αποτελεί θαυμάσια ένα μη νόημα. Εκείνο το οποίο ο Bataille θεωρεί απαράδεκτο σχετικά με τον άνθρωπο, είναι η πρόταση, σύμφωνα με την οποία, θα υπήρχε κάτι πριν από τον ίδιο. Χαρακτηρίζει λοιπόν την πρόταση του Ayer ως αδιαφιλονίκητη από λογικής απόψεως, αλλά παραμένει –όπως λέει μια ενόχληση και αυτή η ενόχληση τον ενδιαφέρει. Διατυπώνοντας αυτή την πρόταση, πιστεύουμε ότι γνωρίζουμε κάτι σχετικά με τον ήλιο. Πρόκειται για μια φράση η οποία διατυπώνει επί της ουσίας ένα *Υπάρχει*. *Ο ήλιος υπήρχε πριν υπάρξουν άνθρωποι*. Πιστεύουμε ότι γνωρίζουμε, αλλά εντέλει, μας λέει ο Bataille, δεν γνωρίζουμε τίποτε. Αυτό ακριβώς εμπιστεύεται ο Bataille, κατά έναν εξαιρετικά γενναίο, θα λέγαμε, τρόπο, προκειμένου να μιλήσει για τη μη-γνώση και για την ενόχληση που εμπεριέχεται σε μια διατύπωση αυτής της τάξης. Εκείνο στο οποίο στοχεύει ο Bataille, είναι η εξαφάνιση του ίδιου του υποκειμένου. Μεταξύ των διαλέξεών του πάνω στη μη-γνώση, υπάρχει μια πάνω στον θάνατο –τον θάνατο ως μη-γνώση– όπου μπορεί να πει ότι η μη-γνώση αναφορικά με τον θάνατο είναι της ίδιας φύσης με τη μη-γνώση εν γένει.

Αυτό που ο Bataille δίνει ως ορισμό της μη-γνώσης, είναι ένας απόλυτα μπαταϊγικός ορισμός, ο οποίος διακρίνεται από ένα είδος ασάφειας που σας περιβάλλει: «Για να διευκρινίσω αυτό που εννοώ με αυτή τη μη-γνώση: εκείνο το οποίο προκύπτει

από κάθε πρόταση όταν επιχειρούμε να φτάσουμε στο βάθος του περιεχομένου της και που μας προκαλεί μια ενόχληση» (Bataille, 1976a, p.191). Αυτός ο ορισμός εμπεριέχει την ιδέα ότι στο βάθος κάθε πρότασης, κάθε εκφερομένου, υπάρχει εντέλει κάτι που δεν είναι και τόσο δελεαστικό. Πρόκειται για την ιδέα ότι κάτω από τη μπάρα, κάτω από τη μπάρα κάθε εκφερομένου, κάτω από εκείνο που αποκαλεί *πρόταση* και το οποίο αποτελεί εξάλλου έναν όρο της λογικής. –Ο Ayer θα είχε ασφαλώς δώσει κάποια διάλεξη πάνω στη λογική των προτάσεων και την αλήθεια, καθώς υπάρχει ένα βιβλίο του που πραγματεύεται αυτό το θέμα– υπάρχει κάτι το φριχτό, το οποίο δεν θα καταφέρουμε εντέλει ποτέ να γνωρίσουμε, καθώς εκεί δεν υπάρχουμε. Εκεί δεν υπάρχουμε, όπως ακριβώς και μπροστά στον ήλιο του Άγερ.

Το βλέπουμε καθαρά: από τη μια πλευρά έχουμε τον άνθρωπο της επιστήμης, εκείνον που επιμένει *mordicus -με πείσμα-* ότι η γνώση βρίσκεται μέσα στο πραγματικό –ανεξάρτητα από το αν υπάρχει κάποιος για να το διαπιστώσει και από μια άλλη πλευρά, τον Bataille, ο οποίος *συμπεριλαμβάνει* εκ νέου εδώ το περιπαθές. Κάνοντας λόγο για ενόχληση δεν κάνει τίποτε διαφορετικό από το να συμπεριλαμβάνει το περιπαθές και να καλλιεργεί την υποψία ότι κάτω από αυτές τις φαινομενικά αθώες προτάσεις υπάρχει παρόλα αυτά κάτι που πλανάται, κάτι το οποίο είναι της τάξης του φρικτού.

Για αυτόν ακριβώς το λόγο και κατά έναν ολωσδιόλου ιδιαίτερο τρόπο, ο Bataille παίρνει σαν παράδειγμα τη θυσία. Μελετά τις ομοιότητες ανάμεσα στη μη-γνώση και στη θυσία. Δεν πρόκειται παρά για μερικές σελίδες, αλλά είναι εξαιρετικά εντυπωσιακό: «Στη θυσία, καταστρέφουμε ένα αντικείμενο, αλλά όχι απόλυτα, παραμένει ένα κατάλοιπο […] Η άμεση ικανοποίηση που δίνει μια σφαγιασμένη αγελάδα έχει να κάνει είτε με την ικανοποίηση του χωρικού, είτε με του βιολόγου πρόκειται ωστόσο για αυτό που εκφράζεται μέσα από τη θυσία. Η σφαγιασμένη

αγελάδα δεν έχει καμία σχέση με όλες αυτές τις πρακτικές συλλήψεις» (Bataille, 1976a, pp. 193-194). Δεν σφαγιάζουμε λοιπόν την αγελάδα για μια φθηνά ιδιοτελή χρήση. Ο Bataille προσθέτει: «Σε όλα αυτά [στην πρακτική του βιολόγου ή του χωρικού] υπήρχε μια περιορισμένη, αλλά σταθερή γνώση. Όταν επιδιδόμαστε στην τελετουργική καταστροφή της αγελάδας, έχουμε καταστρέψει όλες τις ιδέες στις οποίες μας είχε συνηθίσει η απλή ζωή» (Bataille, 1976a, p. 194).

Τι προσπαθεί να αναδείξει ο Bataille μέσα από αυτό το μύθο; Είναι ένας μικρός μύθος: δεν είναι μια θεωρία της θυσίας. Θα λέγαμε ότι πρόκειται για τη σύνοψη μιας θεωρίας της θυσίας, την οποία καλούμαστε να αποκαταστήσουμε. Εκείνο που προσπαθεί να αναδείξει ο Bataille είναι ότι υπάρχει μια καταστροφή της γνώσης στη θυσία του αντικειμένου. Στη θυσία, υπάρχει καταστροφή της γνώσης, καθώς και αναζήτηση ακόμη και της φρίκης: «Ατμόσφαιρα θανάτου, εξαφάνιση της γνώσης, γέννηση αυτού του ονομαζόμενου ιερού κόσμου· έχουμε εδώ τη δυνατότητα να πούμε για το ιερό ότι είναι το ιερό, αλλά αυτή εδώ τη στιγμή η γλώσσα χρειάζεται τουλάχιστον να υποστεί μια παύση» (Bataille, 1976a, p.194). Ο Bataille παρουσιάζει τη στιγμή της θυσίας σαν μια καταστροφή της γνώσης και συγχρόνως μια αναζήτηση της φρίκης. Όταν η φρίκη αναδύεται υπό το στοιχείο του ιερού, όταν αυτή η σφαγιασμένη αγελάδα είναι εκεί σφαδάζουσα, η γλώσσα εκλείπει Ο Bataille αναρωτιέται εν προκειμένω εάν δύναται ακόμη και να συνεχίσει να μιλά: «Βρίσκομαι την ίδια στιγμή ενώπιον σας σαν ένας φλύαρος που εκθέτει όλους τους λόγους που θα είχα για να σωπάσω: μπορώ επίσης να πω ότι ίσως δεν έχω το δικαίωμα να σωπάσω, θέση που δυσκολεύομαι ακόμη να υποστηρίξω» (Bataille, 1976a, p.194).

Υπάρχει, σε αυτή τη μεθοδική παραγωγή της φρίκης μέσω της θυσίας, το προαίσθημα –και μάλιστα ήδη η διατύπωση– της σύνδεσης του απορρίμματος και του *αγάλματος*. Μας επιτρέπει να αντιληφθούμε μια μη-γνώση που δεν συγκρίνεται

καθόλου με τη μη-γνώση της απουσίας των ανθρώπων μπροστά στον ήλιο, όταν υποθέτουμε ότι ο ήλιος προηγείται κατά πολύ της ύπαρξης των ανθρώπων. Η φράση του Άγερ χαίρει μιας γνώσης που υφίσταται χωρίς τον άνθρωπο, που δεν υπάρχει για τον άνθρωπο, που θέτει ένα πραγματικό εκεί όπου δεν υπάρχει κανείς για να δει και να γνωρίσει. Αντιθέτως, εκείνο που αναδεικνύει ο Bataille, είναι η ίδια μη-γνώση, αλλά ως καταστροφή. Είναι ως εάν, στον Άγερ που μιλά για τον ήλιο που προηγήθηκε των ανθρώπων, ο Bataille να αντιπαραθέτει εκείνο τον ήλιο που θα μπορούσε κάλλιστα να παραμείνει εκεί ενόσω η επιστημονική γνώση θα μας επέτρεπε να καταστρέψουμε την ανθρωπότητα. Όχι εν μέσω της ειρήνης που προηγήθηκε, αλλά ως το αποτέλεσμα του πολέμου που ακολούθησε.

Ό,τι απομένει από αυτά στον Lacan

Τι απομένει από αυτά ως σημάδι στον Lacan;

Στο πλαίσιο των διαλέξεών του σχετικά με τη μη-γνώση ο Bataille επιφέρει ένα τελειωτικό χτύπημα στην πρακτική του *αμόκ*[10], το οποίο αποτελεί, όπως το εκφράζει, μια «μοναδική κρίση βίας που δεν είναι σπάνια στα νησιά της Μαλαισίας» και το οποίο «σπρώχνει» στον θάνατο, καθώς εξωθεί εκείνον που έχει καταληφθεί από αυτό σε έναν παραληρηματικό φόνο»[11]. Το *αμόκ* είναι μια σχεδόν κωδικοποιημένη κρίση βίας κατά την οποία το υποκείμενο καταλαμβάνεται κάποια στιγμή από ένα φλογερό πάθος, από την ανάγκη να αρπάξει ένα στιλέτο και να σκοτώσει τον πρώτο τυχόντα: «Το *αμόκ* είναι η δίψα και η σκοτεινή λύσσα για φόνο. Είναι όταν οπλισμένος με ένα στιλέτο με αυλακωτή λάμα, με ένα μαλαισιανό μαχαίρι, ρίχνεται κανείς στον πρώτο τυχόντα και τον τραυματίζει θανάσιμα [έως ότου] κάποιος άλλος που απειλείται αμύνεται τελικά

[10] Bataille (1976b), και σημείωση της σελίδας 560 που αναφέρεται στην έκδοση του *Tel Quel*.
[11] *Στο ίδιο*, σ.560.

και τον εξουδετερώνει»[12]. Ο Bataille διευκρινίζει ότι το υποκείμενο γνωρίζει ότι η χειρονομία του δεν έχει παρά μια έκβαση: «Το *αμόκ* δεν είναι κατά βάθος παρά η πλέον φανερή αυτοκτονία, εκείνη που ανοίγεται στο ατελείωτο παραλήρημα, στο απείρως ανοιχτό παραλήρημα του θανάτου»[13].

Στην καρδιά των διαλέξεων του Bataille σχετικά με τη μη-γνώση, προκειμένου να ενσαρκώσει με αισθητό τρόπο την καταστροφή που βρίσκεται, σύμφωνα με τον ίδιο, στην καρδιά της μη-γνώσης, με το κατάλοιπο που απομένει, βρίσκεται ο θάνατος. Υπάρχει ένα ιδιαίτερα ξεχωριστό απόσπασμα στο κείμενο «Radiophonie», όπου ο Lacan εξηγεί τον λόγο για τον οποίον κοροϊδεύει ουσιαστικά το σλόγκαν της μη-γνώσης: «Εκείνο που είναι αξιοθαύμαστο, είναι η υπεροψία εκείνου που θα ήθελε να αγαπηθεί δίχως αυτό το προστατευτικό στρώμα [της γνώσης]. Προσφέρεται με γυμνό στέρνο. Πόσο αξιαγάπητη πρέπει να είναι η 'μη-γνώση' του, όπως λέμε πρόθυμα σε αυτή την περίπτωση!» (Lacan, 2001a, p. 441). Στη συνέχεια –και σε αυτό το σημείο έγκειται το ξεχωριστό– ο Lacan μας λέει ότι το σλόγκαν της μη-γνώσης είναι μια απάτη που στρέφουμε εναντίον της προκειμένου να την αποκτήσουμε: «είναι, νομίζω, μια απάτη που φανταστήκαμε προκειμένου να δικαιολογήσουμε ένα *αμόκ* σε σχέση με εμένα»[14]. Το *αμόκ*, τόσο αγαπητό στον Bataille, στις διαλέξεις του της περιόδου 1951-1953, επιστρέφει σε αυτό το κείμενο του Lacan το 1971, τη στιγμή που χαρακτηρίζει εκείνο ακριβώς που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε μια θεωρητική αμφισβήτηση που τον στοχεύει και την οποία χαρακτηρίζει ακριβώς σαν ένα αμόκ –μια τρελή απόπειρα φόνου με στόχο να σκοτωθεί.

[12] *Στο ίδιο*.
[13] *Στο ίδιο*.
[14] *Στο ίδιο*.

Βιβλιογραφία

Bataille, G. (1976a). Les conséquences du non-savoir. *Œuvres complètes*, Vol. VIII, Paris: Gallimard.

Bataille, G. (1976b). L'enseignement de la mort. *Uvres complètes* (Vol. VIII pp. 199-209). Paris: Gallimard.

Cues, N. (1985). *Lettres aux moines de Tegernsee sur la docte ignorance: Du jeu de la boule*. Paris: L'œil- François- Xavier de Guibert.

Kant, E. (1975). Préface [1787]. *Critique de la raison pure* (p.24). Paris: PUF.

Lacan, J. (1966a). Variantes de la cure-type. *Écrits*. Paris: Seuil.

Lacan, J. (1966b). Note italienne. *Autres écrits.* Paris: Seuil.

Lacan, J. (1966c). Subversion du sujet et dialectique du désir. *Écrits.* Paris: Seuil.

Lacan, J. (1967). Proposition du 9 octobre 1967 sur le psychanalyste de l'École. *Autres écrits.*

Lacan, J. (2001a). Radiophonie. *Autres écrits.* Paris: Seuil.

Lacan, J., (2001b). Proposition du 9 octobre 1967 sur le psychanalyste de l'École. *Autres écrits*. Paris: Seuil.

Miller, J.-A. (2010). Logiques du non-savoir en psychanalyse. *La Cause freudienne*, Vol. 75, 169-184.

The paradox of a knowledge of truth

Jacques-Alain Miller[15]

Abstract

Jacques-Alain Miller refers to Lacan's proposition that the definition of the unconscious shifts from the unconscious as the truth of the subject, to the unconscious as knowledge. Once the unconscious is assimilated with the truth, the repressed truth returns as knowledge... and conceals it. The moment that truth lays down its weapons, it is recorded as knowledge. Truth is non-knowledge. This implies that truth cannot be learned... but this is spoken, it passes through the mouth of the speaker, without however belonging to him. Referring to the formulation of the subject supposed to know phenomena present in the unconscious, J.-A. Miller crosses over to the other side, where the unconscious is knowledge. A knowledge is essentially a table of truth. It comprises a specific utterance of signifiers. Lacan calls this the actual precondition of the sanctioning of the psychoanalyst in the context of the psychoanalytical act. Once we distinguish between the two forms of knowledge - the knowledge of I know and the knowledge that is there without me being able to say that I know it - it is in the gap between them that the subject supposed to know lies. The subject supposed to know is, in essence, a different way of writing knowledge in a position of truth. Defining the unconscious as knowledge removes passion from truth, even turning it towards mathematics. Lacan, in any case, never extolled the passion of truth. He extolled the passion of ignorance. Once Lacan had defined the unconscious through knowledge - which implies a way of confining truth in knowledge - he had to distinguish and conceive of the real in relation to knowledge and truth. In 1966, Lacan highlighted the *horror* of this truth, and seven years later he formulated the *horror of knowledge*. In the confrontation of non-knowledge and its relationship with the horror of truth, there is, according to Lacan, something we cannot avoid.

Keywords: knowledge, truth, the real, unconscious, non-truth, horror of knowledge, horror of truth

[15] Psychoanalyst, University Paris VIII, e-mail: jam@lacanian.net

Ένα φροϋδικό σύμπτωμα

Μαρίνα Φραγκιαδάκη[16]

Περίληψη

Η εξέλιξη της ψυχαναλυτικής θεωρίας οφείλει πολλά στη διαρκή αυτοανάλυση του ιδρυτή της. Μελετήσαμε, και με τη βοήθεια μιας παιδικής ανάμνησης του Freud, ένα σύμπτωμα που επαναλαμβανόταν, την ιδιαίτερη δυσκολία του να κάνει κάποια ταξίδια και να φτάνει τελικά στον προορισμό του, ειδικά όταν επρόκειτο για έναν προορισμό με μια ιδιαίτερη συμβολική αξία γι' αυτόν. Η αυτοανάλυσή του τον οδηγεί σε μια επεξεργασία σχετικά με τον πατέρα και με την δυσκολία να τον ξεπεράσει. Η μετέπειτα λακανική άρθρωση σχετικά με τον πατέρα ως επίπτωση του λόγου θα οδηγήσει την ψυχαναλυτική θεωρία πέραν του οιδιπόδειου συμπλέγματος με σημαντικές επιπτώσεις για την ψυχαναλυτική πρακτική.

Λέξεις κλειδιά: Freud, σύμπτωμα, πατέρας, ευνουχισμός.

Η γένεση και η εξέλιξη της ψυχαναλυτικής θεωρίας χρωστάει πολλά στη συνεχή αναζήτηση του ιδρυτή της, όπως αυτή συχνά εκφραζόταν μέσα από την προσωπική του αυτοανάλυση. Ένα σύμπτωμα του Freud, το οποίο ο ίδιος επιχειρεί να αναλύσει, αρθρώνεται σε σχέση με τον πατέρα, στοιχείο θεμελιακό της ψυχαναλυτικής θεωρίας.

Ξέρουμε ότι δεν ήταν εύκολο στον Freud να κάνει κάποια ταξίδια και να φτάσει τελικά στον προορισμό του, ειδικά όταν επρόκειτο για έναν προορισμό με μια ιδιαίτερη συμβολική αξία γι' αυτόν. Η φοβία των τρένων, συχνό μέσο μεταφοράς της εποχής του,

[16] Η Μαρίνα Φραγκιαδάκη είναι ψυχαναλύτρια, μέλος της Σχολής του Φροϋδικού Αιτίου, της Νέας Λακανικής Σχολής και της Παγκόσμιας Εταιρείας Ψυχανάλυσης, διδάσκουσα στο Κέντρο Ψυχαναλυτικών Ερευνών της Αθήνας, μέλος της συντακτικής επιτροπής του ψυχαναλυτικού περιοδικού Fort-Da, διεύθυνση: Δορυλαίου 18, 11521 Αθήνα, Τηλ. 2117009611, e-mail: frangiadaki@yahoo.fr

η σιδηροδρομοφοβία του, επιβάρυνε ακόμα περισσότερο αυτή τη δυσκολία του. Εξάλλου, ο ίδιος έχει μιλήσει για το φαινόμενο διαταραχής που του συνέβη όταν τελικά έφτασε στην Ακρόπολη και ξέρουμε ότι του συνέβη και ένα περιστατικό δυσφορίας όταν πλησίαζε με το καράβι στην Αμερική.

Ένα γεγονός από την παιδική ηλικία του Freud το οποίο ο ίδιος διηγείται, επεξεργάζεται και αναλύει σε διαφορετικές στιγμές του έργου του, συνδέεται άμεσα με αυτό το σύμπτωμα. Πρόκειται για μια ιστορία που ο πατέρας του Freud διηγείται στο γιο του και η απάντηση που δίνει ο νεαρός Sigismund μέσω μιας μυθοπλασίας σχετικά με τον πατέρα.

Σε μια ενδεχόμενη κριτική σχετικά με τον όρο «μυθοπλασία» επειδή πρόκειται για ένα γεγονός της ζωής του Freud, ας θυμηθούμε ότι ο ίδιος επεσήμανε το 1936 σε επιστολή του προς τον Arnold Zweig σχετικά με μια ενδεχόμενη συγγραφή της βιογραφίας του ότι δεν μπορούμε να κατέχουμε τη βιογραφική αλήθεια και αυτός που θα την κατείχε δε θα μπορούσε να τη χρησιμοποιήσει. Εισάγει λοιπόν τη διάσταση της αλήθειας ως ημι-λέγειν, ως ένα κατά το ήμισι λέγειν. Δεν ενδιαφέρεται για την ακρίβεια των γεγονότων αλλά να αναλύσει τις επιπτώσεις τους.

Ο Freud διηγείται λοιπόν αυτό το γεγονός της παιδικής του ηλικίας στο κεφάλαιο 5 του σημαντικού έργου του *Η ερμηνεία των ονείρων*, όπου καταδεικνύει ότι τα όνειρα βρίσκουν τις ρίζες τους σε παιδικές σκηνές. Παραθέτω τη διήγηση:

«Πρέπει να ήμουν γύρω στα δέκα ή δώδεκα ετών όταν ο πατέρας μου με πήγαινε σε περιπάτους και συζητούσε μαζί μου τις απόψεις του για τα θέματα της ζωής. Μια μέρα, για να μου δείξει πόσο η εποχή μου ήταν καλύτερη από τη δικιά του, μου διηγήθηκε το ακόλουθο συμβάν: «Μια φορά όταν ήμουν νέος, στην περιοχή που γεννήθηκες κι εσύ, βγήκα στο δρόμο ένα Σάββατο, καλοντυμένος και με ένα καινούριο γούνινο καπέλο. Ένας χριστιανός εμφανίστηκε, και ξαφνικά πέταξε το καπέλο μου στη

λάσπη φωνάζοντας: «εβραίε, κατέβα από το πεζοδρόμιο!» «Και τι έκανες;» «Μάζεψα το καπέλο μου» είπε ο πατέρας μου καρτερικά».

Αυτό δε μου φάνηκε καθόλου ηρωικό εκ μέρους αυτού του μεγάλου και δυνατού άντρα που με κρατούσε από το χέρι. Σε αυτήν τη δυσάρεστη σκηνή αντιπρότεινα μια άλλη, πολύ πιο συμβατική με τα συναισθήματά μου, τη σκηνή όπου ο Αμιλκάρ βάζει το γιο του να ορκιστεί μπροστά στην οικογενειακή εστία, ότι θα εκδικηθεί τους Ρωμαίους. Από τότε ο Αννίβας κατέχει μια σημαντική θέση στις φαντασιώσεις μου» (Freud, 1900, p. 175). Να λοιπόν ένα απόσπασμα από την αυτοανάλυση του Freud. Ο πατέρας του τού διηγείται ένα γεγονός από τη δική του ιστορία, τη δική του εκδοχή του γεγονότος. Μπροστά στη φιγούρα του ταπεινωμένου πατέρα, ο γιος επιλέγει μια μυθοπλασία, αυτήν του γιου που ορκίζεται να κατακτήσει τη Ρώμη προκειμένου να εκδικηθεί για τον πατέρα. Επιλέγει λοιπόν τη μυθοπλασία του πατέρα που ζητά εκδίκηση. Αυτή είναι η απάντηση του Freud στη διήγηση του πατέρα του.

Αυτή η διήγηση εμφανίζεται στην «Ερμηνεία των ονείρων» μετά από την ανάλυση μιας σειράς ονείρων που προδίδουν την επιθυμία του να πάει στη Ρώμη. Η ανάλυση αυτών των ονείρων τον οδηγεί να καταλήξει: «ακολούθησα τα ίχνη του Αννίβα. Δε μου δόθηκε η ευκαιρία να δω τη Ρώμη» (Freud, 1900, p. 174).

Ξέρουμε ότι την εποχή της συγγραφής της *Ερμηνείας των ονείρων*, ο Freud δεν είχε ακόμη ταξιδέψει στη Ρώμη. Είχε πραγματοποιήσει κάποια ταξίδια στην Ιταλία χωρίς ποτέ να τα καταφέρει να φτάσει στη Ρώμη παρόλο που το είχε οργανώσει. Αυτό τον απασχολεί. Γράφει το 1898 στον Φλις: «δεν είμαι σε θέση να κάνω τίποτε άλλο από το να μελετάω την τοπογραφία της Ρώμης για την οποία η νοσταλγία γίνεται όλο και πιο έντονη. Το βιβλίο σχετικά με τα όνειρα έχει μείνει πίσω» (Freud, 1887-1902, p. 239). Περίεργος τρόπος να μιλάει για νοσταλγία για μια πόλη που δεν είχε ποτέ

επισκεφθεί! Δεν πρόκειται για μια έκφραση που υποδηλώνει ότι η Ρώμη έρχεται να συμβολίσει ένα άλλο τόπο γι'αυτόν;

Το 1901, θα επισκεφθεί τελικά την αιώνια πόλη, στην οποία θα επανέλθει πολλές φορές. Σημειώνει: «έμαθα από τότε ότι χρειάζεται λίγο κουράγιο για να πραγματοποιήσει κανείς τα όνειρα που για καιρό θεωρούσε απραγματοποίητα και έγινα τελικά ένας ακούραστος προσκυνητής της Ρώμης» (Freud, 1900, p. 172).

Το συμπτωτικό σημείο όμως αυτού του είδους των δυσκολιών δε θα σταματήσει εκεί. Τρία χρόνια αργότερα, το 1904 επισκέφτεται την Ακρόπολη και παρουσιάζει το περίφημο επεισόδιο διαταραχής το οποίο θα αναλύσει, τριάντα ολόκληρα χρόνια αργότερα σε ένα γράμμα του στον Ρομάν Ρολάν ως ένα συναίσθημα ενοχής απέναντι στον πατέρα που ξεπέρασε. Γράφει στο γράμμα του, «αυτό –η διαταραχή– εξηγείται από την κριτική του παιδιού απέναντι στον πατέρα, από την περιφρόνηση με την οποία αντικατέστησε την προηγούμενη παιδική υπερεκτίμηση στο πρόσωπό του. Λες και αυτό που ήταν το πιο σημαντικό ήταν να πάει πιο μακριά από τον πατέρα και ταυτόχρονα σα να απαγορευόταν πάντα να τον ξεπεράσει» (Freud, 1936, p. 229).

Ας επανέλθουμε στη μυθοπλασία του Freud σχετικά με τον Αννίβα. Η ανάλυση που κάνει ο ίδιος, μας δίνει το εργαλείο για να επεξεργαστούμε τις δυσκολίες του, που παίρνουν την αξία ενός πραγματικού συμπτώματος σχετικά με τον πατέρα. Μια πρώτη ανάγνωση είναι ότι προσπαθεί να στηρίξει τον ταπεινωμένο πατέρα. Προσκολλάται λοιπόν σε μια πλαστή φιγούρα πατέρα. Στο κείμενο του «Το οικογενειακό μυθιστόρημα του νευρωτικού» (Freud, 1909) επεξεργάζεται την ανάγκη του παιδιού να φανταστεί ότι έχει έναν άλλο πατέρα πιο δυνατό από αυτόν της πραγματικότητας. Όταν μας θυμίζει την έκφραση του λατινικού νόμου *pater semper incertus, ο πατέρας είναι πάντα αβέβαιος*, ακούμε ταυτόχρονα τη διάσταση του πατέρα ως μυθοπλασία, την

αναγκαιότητα του νευρωτικού να εφεύρει έναν πατέρα για να στηρίξει τον δομικά αδύναμο πατέρα.

Ο Freud δημιούργησε μύθους σχετικά με τον πατέρα για να καταδείξει κάποια σημεία της θεωρίας του. Αυτοί οι μύθοι φωτίζουν διάφορες πατρικές φιγούρες: τον καλό πατέρα του Οιδίποδα, τον τρομερό πατέρα του Μωυσή, τον πατέρα που απολαμβάνει του Τοτέμ και Ταμπού. Ο Lacan θα αρθρώσει αργότερα τη δομική αναγκαιότητα να εφεύρει κανείς και να χρησιμοποιήσει με κάποιο τρόπο τον πατέρα. Με τη λογικοποίηση της πατρικής μεταφοράς στο σεμινάριο 5, περνάει από το μύθο στη δομή και προσπαθεί να διαμεσολαβήσει την απόλαυση μέσω του σημαίνοντος, μέσα από μια επιχείρηση που δεν αφήνει υπόλοιπο (Lacan, 1957-58). Στο 17° σεμινάριο, «Η άλλη όψη της ψυχανάλυσης», ο Lacan επιχειρεί ένα επιπλέον βήμα σχετικά με τον πατέρα. Περνάει από τα «μυθήμια» (Lacan, 1969-70, p. 126), όπως τα ονομάζει, στα «μαθήμια». Αρθρώνει τον πατέρα, πέραν του οιδιποδείου, ως δομικό εργαλείο. Ο ευνουχισμός δεν είναι πια μια απειλή που εισάγεται από μια πατρική καταπιεστική φιγούρα. Ο ευνουχισμός αναδυκνείεται σε μια πραγματική επιχείρηση που εισάγεται από τη γλώσσα. Ο πραγματικός πατέρας αναδεικνύεται ως «ένα λογικό σταμάτημα αυτού από το συμβολικό που εκφέρεται ως αδύνατον» (Lacan, 1969-70, p. 143). Ο Lacan προτείνει τον πραγματικό πατέρα ως επίπτωση του λόγου που δεν μπορεί να πει τα πάντα. Ο πραγματικός πατέρας γίνεται *σημείον* του αδύνατου που παίρνει υπόψη του τη δομική αποτυχία της λειτουργίας.

Στη μυθοπλασία του Freud σχετικά με τον Αννίβα, ο ταπεινωμένος πατέρας εμφανίζεται ως μια εκδοχή της πατρικής αδυναμίας. Εξάλλου στη μυθοπλασία που διαλέγει ο μικρός Freud, ο πατέρας παραμένει κατά ένα τρόπο ταπεινωμένος. Ο γιος του, Αννίβας, γίνεται φοβερός και τρομερός αλλά δεν καταφέρνει να εκδικηθεί τον πατέρα του και να κατακτήσει τη Ρώμη. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Freud μένει

προσκολλημένος στην εκδοχή του νευρωτικού γιου ενός ταπεινωμένου πατέρα. Εξ'ού ίσως και οι συμπτωτικές εκφράσεις δυσκολίας, διαταραχής, λατρείας, ταπείνωσης σχετικά με τον πατέρα στη φαντασιακή του εκδοχή. Ο Lacan τονίζει στο 17^{ο} σεμινάριο ότι «συναντάμε συνέχεια τον φαντασιακό πατέρα... Είναι μια αναγκαία εξάρτηση, δομική κάποιου πράγματος που πάντοτε μας ξεφεύγει και που είναι ο πραγματικός πατέρας» (Lacan, 1969-70, p. 149).

'Ενα λάθος που εμφανίζεται στο κείμενο του Freud τραβάει την προσοχή μας. Στην πρώτη έκδοση του βιβλίου, ο Freud, παρότι ειδικός του θέματος, κάνει λάθος στο όνομα του πατέρα του Αννίβα. Στη θέση του Αμιλκάρ, γράφει Αστρουμπάλ, το όνομα του μικρότερου αδερφού του Αννίβα. Αναφέρει στον Φλις σχετικά με αυτό και με κάποια άλλα λάθη στο κείμενο της Ερμηνείας των ονείρων: «δεν πρόκειται για λάθη μνήμης αλλά για μεταθέσεις και συμπτώματα» (Freud, 1900). Στην «Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής» θα χαρακτηρίσει αυτό το λάθος «εξαιρετικά δυσάρεστο» (Freud, 1901, p. 250) χωρίς καμιά περαιτέρω ανάλυση. Είναι περίεργο που ο Freud δεν προσπαθεί να αναλύσει ένα λάθος που τον ενοχλεί τόσο και που αναγνωρίζει ως συμπτωτικό. Λες και δεν μπορεί να πάει πιο μακριά στην ανάλυσή του σχετικά με ένα λάθος που αφορά στο όνομα του πατέρα της αγαπημένης του μυθοπλασίας, στο όνομα του πατέρα που εφηύρε.

Ας ακούσουμε τι παρατηρεί ο Lacan σχετικά με αυτό το λάθος του Freud γύρω από το όνομα του πατέρα του Αννίβα, «...είναι πάντα όταν ο Freud κατακρατούσε κάποια αλήθεια που έφτανε σε τέτοια λάθη» (Lacan, 1967-68, ανέκδοτο σεμινάριο, συνεδρία της 22ας Νοεμβρίου 1967).

Αλλά για ποια αλήθεια πρόκειται;

Σε αυτήν την περίπτωση, στη θέση του ονόματος του πατέρα, ο Freud σημειώνει το όνομα του αδερφού. Στη θέση του πατέρα, εμφανίζεται ένας αδερφός, ένας μικρός

άλλος. Ο ταπεινωμένος πατέρας, ο πατέρας που πρέπει να εκδικηθούμε δεν είναι κατά κάποιο τρόπο παρά ένας μικρός άλλος.

Η αλήθεια του πατέρα δεν είναι ούτε η αδυναμία του, ούτε η δύναμή του αλλά ο ευνουχισμός του. Η αλήθεια του πατέρα δεν αφορά στην αληθινή πλευρά του *αληθινού* αλλά στην *τρύπα*. Να φτάσει κανείς να αντιμετωπίσει αυτό το πραγματικό, μπορεί να οδηγήσει ένα υποκείμενο σε μια κάποιου είδους χρησιμοποίηση του πατέρα στη διάσταση του προσποιητού, ως «προσποιητό επιτέλεσμα», σύμφωνα με την έκφραση του Jacques-Alain Miller (Miler, 2002, p. 32). Αντίθετα, η πατρική αδυναμία δεν παίρνει υπόψη της τη διάσταση του αδύνατου της πατρικής λειτουργίας.

Να φτάσει κανείς να ξεπεράσει ή να σκοτώσει τη φιγούρα του αδύναμου πατέρα δεν οδηγεί παρά στην ακόμη σημαντικότερη υπόστασή του και δεν παίρνει υπόψη ότι τελικά, όπως σημείωνε ο Lacan «το φέρετρο είναι άδειο». Υποθέτουμε ότι αν ο Freud κατάφερε να ταξιδέψει στη Ρώμη, την Ακρόπολη και στην Αμερική, δεν φτάνει μέχρι τέρμα στην επεξεργασία της τάξης του πραγματικού ως προς τον πατέρα. Και αυτό οδηγεί να συνεχίζουμε να κοιμόμαστε με το «όνειρο του Freud», όπως ονομάζει ο Lacan την «ανάλυση του οιδιπόδειου συμπλέγματος» (Lacan, 1969-70, p. 135).

Η εξέλιξη της αναλυτικής θεωρίας από τον Lacan οδηγεί πέραν του οιδιπόδειου *συμπλέγματος*. Αυτό έχει επιπτώσεις στην κατεύθυνση της αναλυτικής διαδικασίας και στην επιθυμία του αναλυτή.

Βιβλιογραφία

Freud, S. (1887-1902). *La naissance de la psychanalyse* (6nd ed.). Paris: PUF.

Freud S. (1900). *L'interprétation des rêves* (6nd ed.). Paris: PUF.

Freud, S. (1901). *Psychopathologie de la vie quotidienne* (5nd ed.). Paris: Payot.

Freud, S. (1909). Le roman familial des névrosés. In *Névrose, psychose et perversion* (pp. 157-160) (7nd ed.). Paris: PUF.

Freud, S. & Zweig, A. (1908-1939). *Correspondance*. Paris: Rivages.

Freud, S. (1936). Un trouble de mémoire sur l'Acropole. In *Résultats, idées, problèmes II* (pp.221-230) (4nd ed.). Paris: PUF.

Lacan, J. (1957-58). *Le Séminaire, livre V, Les formations de l'inconscient*. Paris: Seuil.

Lacan, J. (1969-70). *Le Séminaire, livre XVII, L'envers de la psychanalyse*. Paris: Seuil.

Lacan, J. (1967-68). *Le Séminaire, livre XV, L'acte psychanalytique*, ανέκδοτο σεμινάριο.

Miller, J-A. (2002). La théorie du partenaire. In *Quarto no 77* (pp.4-35). Belgique: Publication ECF.

A freudian symptom

Marina Frangiadaki[17]

Abstract

The development of psychoanalytic therapy owns much to the constant auto-analysis of his founder. We study, with the help of a childhood recollection of Freud, a repeated symptom. He has a particular difficulty to make some trips and to reach his final destination, especially when it had to do with a destination with a particular symbolic meaning for him. His auto-analysis leads him to elaborate the difficulties that he has concerning the father. The following lacanian articulation concerning the father as a consequence of the discourse will lead the psychoanalytic theory beyond the oedipal complex with considerable consequence for the psychoanalytic practice.

Key words: Freud, symptom, father, castration

[17] Psychoanalyst, e-mail: frangiadaki@yahoo.fr

Η επίδραση των εξελικτικών θεωριών στη σκέψη και το έργο του Freud

Νικόλαος Μυλωνάς[18]

Περίληψη

Αν και πολλαπλώς διαπιστωμένη, η σχέση της ψυχανάλυσης με τις εξελικτικές θεωρίες, δεν έχει εξεταστεί σε βάθος. Ωστόσο, φαίνεται, ότι οι θεωρίες αυτές είχαν καθοριστική επίδραση στο έργο του Freud με εφαρμογές σε μείζονα ψυχαναλυτικά ζητήματα, όπως το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα, η ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη και η γένεση του πολιτισμού. Στο παρόν άρθρο ανιχνεύονται οι δαρβινικές και οι λαμαρκιανές επιρροές σε σημαντικά έργα του Freud, ενώ εξετάζονται και ορισμένες κοινές προοπτικές της ψυχανάλυσης και της εξελικτικής ψυχολογίας. Η γνώση των ποικίλων εξελικτικών προσεγγίσεων επηρέασε τα μέγιστα τη διανοητική πορεία του πατέρα της ψυχανάλυσης.

Λέξεις κλειδιά: Freud, Darwin, Lamarck, εξελικτική θεωρία, εξελικτική ψυχολογία.

Εισαγωγή

Η ψυχαναλυτική προσέγγιση των ψυχικών διεργασιών, αν και διανύει ήδη το δεύτερο αιώνα του βίου της, αποτελεί ακόμα αντικείμενο αντιπαράθεσης. Η θεωρία του Freud συνεχίζει να διχάζει, καθώς, αφενός μεν, δέχεται σφοδρή κριτική (Ντελέζ & Γκουαττάρι, 1977· Popper, όπως αναφέρεται στο Grant & Harari, 2005) αφετέρου δε, υποστηρίζεται από σπουδαίους επιστήμονες (Kandel, 1999). Παρόμοια χαρακτηριστικά βρίσκουμε και στην πορεία της δαρβινικής θεωρίας για την εξέλιξη των ειδών, η οποία, παρόλο που, αρχικά, προκάλεσε πολλές φορές το χλευασμό και την εχθρότητα, κατάφερε να συνιστά σήμερα μία από τις βασικότερες προτάσεις για την εξήγηση, όχι αποκλειστικά των εξελικτικών διαδικασιών, αλλά και άλλων πλευρών του ανθρώπινου βίου (Kohn, 1985). Παρόλες τις ομοιότητες στον τρόπο πρόσληψης αυτών των θεωριών αλλά και στο μέγεθος της επιρροής τους, η σύνδεση και η αλληλεπίδραση των ιδεών

[18] Φοιτητής, Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, e-mail: nik.a.mylonas@gmail.com

των Freud και Darwin, αν και συχνά παραδεκτή (Boring, 1950· Kandel, 2008· Μαλικιώση-Λοΐζου, 2012· Ritvo, 1990· Schulz & Schulz, 2008· Στυλιανοπούλου, 2006· Sulloway, 1992), δεν έχει εξεταστεί ενδελεχώς. Αυτό είναι ένα εντυπωσιακό γεγονός, καθώς αμφότερες οι προσεγγίσεις των Darwin και Freud άλλαξαν τον τρόπο που βλέπουμε τον κόσμο και τον εαυτό μας μέσα σε αυτόν.[19] Ωστόσο, η συστηματική μελέτη, ιδιαίτερα των ύστερων φροϋδικών κειμένων, αναδεικνύει, ότι ο Freud είχε βασιστεί σε μεγάλο βαθμό στα θεμελιώδη συμπεράσματα της έρευνας του Darwin και των άλλων εξελικτικών θεωρητικών για την τεκμηρίωση αλλά και την περαιτέρω διερεύνηση βασικών ψυχαναλυτικών θέσεων.

Το παρόν άρθρο αποτελεί μια προσπάθεια κριτικής αποτίμησης της επιρροής των εξελικτικών θεωριών στη φροϋδική σκέψη καθώς και μια διερεύνηση των κοινών σημείων που εντοπίζονται ανάμεσα στην ψυχανάλυση και την εξελικτική ψυχολογία, ως πεδίου άμεσα σχετιζόμενου με τη δαρβινική θεωρία. Έτσι, καλύπτεται ένα σημαντικό κενό στην ελληνική βιβλιογραφία για τις βαθύτερες και ουσιαστικές διασυνδέσεις των δύο αυτών θεωριών και τις μελλοντικές προοπτικές ανάπτυξης τόσο της ψυχανάλυσης όσο και της εξελικτικής ψυχολογίας. Επιπλέον, εξετάζεται και η συχνά παραγνωρισμένη λαμαρκιανή επιρροή στις ψυχαναλυτικές ιδέες[20]. Νέα ερευνητικά δεδομένα φαίνεται να αποκαθιστούν αυτήν την παραγνώριση, θέτοντας νέες βάσεις για την κατανόηση όχι μόνο της ψυχανάλυσης αλλά και της ίδιας της κυρίαρχης νεοδαρβινικής εξελικτικής θεωρίας.

Για την τεκμηρίωση των παραπάνω θέσεων χρησιμοποιείται η μελέτη και ανάλυση βασικών έργων του Freud καθώς και η εξέταση των πορισμάτων παλαιότερων

[19]Αντίθετα, η συνεισφορά του Darwin γενικότερα στην ψυχολογία είναι ευρέως αναγνωρισμένη (Boring, 1950· Schulz & Schulz, 2008, βλ. Charlesworth, 1992, για μια αμφισβήτηση αυτής της συνεισφοράς ως καθοριστικής για το πεδίο της αναπτυξιακής ψυχολογίας).

[20] Δεν υπάρχει ούτε μία αναφορά στο όνομα του Lamarck από τον Freud παρόλο που υιοθέτησε την κεντρική του ιδέα περί κληρονομικότητας των επίκτητων χαρακτηριστικών.

και σύγχρονων εργασιών σχετικών με τις διάφορες πτυχές του θέματος του παρόντος άρθρου.

Η δαρβινική θεωρία ως πλήγμα στον παγκόσμιο ναρκισσισμό

Ο Freud προσδιόρισε τον ναρκισσισμό ως την «κατάσταση, στην οποία το Εγώ διατηρεί τη libido» (1917/1963, p. 139). Μάλιστα, ο ναρκισσισμός δεν περιορίζεται στο επίπεδο του ατόμου αλλά εκδηλώνεται στο επίπεδο ολόκληρης της ανθρωπότητας, και με αυτήν την οπτική μπορούμε να μιλάμε για παγκόσμιο ναρκισσισμό. Αυτός ο ναρκισσισμός δέχτηκε, σύμφωνα με τον Freud, τρία σημαντικά πλήγματα. Το πρώτο πλήγμα είναι το *κοσμολογικό* (Freud, 1917/1963), το οποίο προήλθε από την επαναστατική κοπερνίκεια θεωρία που διατυπώθηκε τον 16^{ο} αιώνα. Το δεύτερο είναι το *βιολογικό* (Freud, 1917/1963), που προέκυψε από τις έρευνες και τις θεωρίες του Darwin και των συνεργατών του. Το τρίτο πλήγμα είναι το *ψυχολογικό* (Freud, 1917/1963), και οφείλεται στον ίδιο τον πατέρα της ψυχανάλυσης ο οποίος με τις ιδέες του για τον ανθρώπινο ψυχισμό κατέδειξε πόσο μικρό μέρος του κυριαρχείται από τη λογική.

Από την θέση του Freud για το ναρκισσισμό και τα πλήγματα, που αυτός και άλλοι επιστήμονες προκάλεσαν, μπορούμε να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι σε γενικές γραμμές αποδέχεται τη δαρβινική θεωρία αλλά και τις συνέπειές της για τη θέση του ανθρώπου μέσα στον κόσμο. Ο άνθρωπος, σύμφωνα με τον πατέρα της ψυχανάλυσης, με την ανάπτυξη του πολιτισμού απέκτησε μια κυρίαρχη θέση ανάμεσα στα άλλα όντα, η οποία ενισχύθηκε με την πίστη περί αθανασίας και θεϊκής προέλευσης της ψυχής, καθώς και με την πεποίθηση, ότι αυτός είναι το μόνο ον, το οποίο κατέχει λογική. Με τον σχηματισμό τέτοιων αντιλήψεων, είχαμε την άρνηση της συγγένειας ανθρώπων και ζώων (Freud, 1917/1963). Μπορούμε να ισχυριστούμε με βεβαιότητα, ότι ο Freud είχε

αποδοκιμάσει την άποψη περί ανωτερότητας των ανθρώπων έναντι των ζώων, καθώς τόσο οι θρησκευτικές αντιλήψεις του όσο και οι θέσεις του για την ανθρώπινη λογική διαφοροποιούνται αρκετά σε σχέση με αυτές που αναφέρει ως αιτία της εδραίωσης της πίστης ότι οι άνθρωποι είναι ανώτεροι από τα ζώα. Επιπλέον, για αυτόν, οι θεωρίες του Darwin απέδειξαν, ότι ο άνθρωπος δεν υπερέχει έναντι των ζώων, αντίθετα κατάγεται από αυτά, βρισκόμενος σε μεγαλύτερη σύνδεση με κάποια είδη και σε μικρότερη με άλλα (Freud, 1917/1963). Επομένως, δεν υπάρχει αμφιβολία για την υιοθέτηση της δαρβινικής θεωρίας από τον Freud[21].

Darwin και Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα

Η αναγνώριση της υιοθέτησης της δαρβινικής θεωρίας από τον Freud, από μόνη της, δεν αποτελεί ισχυρή απόδειξη για την επιρροή αυτής στο ψυχαναλυτικό σύστημα ιδεών. Βέβαια, ξέρουμε, ότι ο Freud θαύμαζε τον Darwin και το έργο του ήδη από τα γυμνασιακά του χρόνια (Ritvo, 1990). Επίσης, γνωρίζουμε ότι για μεγάλο διάστημα της προ-ψυχαναλυτικής ζωής του επιθυμούσε να γίνει και αυτός βιολόγος-ερευνητής (νευροβιολόγος) (Φρόυντ, Φρόυντ & Γκρούμπριχ-Σημίτη, 2006). Ωστόσο, αυτά τα ενδιαφέροντα βιογραφικά στοιχεία δεν συνιστούν ακλόνητες αποδείξεις για τη χρησιμότητα των εξελικτικών θεωριών στη θεμελίωση των φροϋδικών συλλήψεων και συμπερασμάτων. Εκεί, όπου θα πρέπει να αναζητήσουμε δαρβινικές επιρροές, είναι στα ίδια τα έργα του Freud.

Σε ένα από τα σημαντικότερα έργα του, το *Τοτέμ και Ταμπού (1913),* ο Freud έδωσε μια ψυχαναλυτική ερμηνεία της κοινωνικής ζωής των πρωτόγονων λαών

[21] Στο τελευταίο του δημοσιευμένο *έργο Ο Μωυσής και ο Μονοθεϊσμός (1939)* ο Freud αναφέρει για τη Δαρβίνεια θεωρία: «Ας πάρουμε, για παράδειγμα, την ιστορία μιας νέας επιστημονικής θεωρίας, όπως η θεωρία του Darwin για την εξέλιξη. Στην αρχή συνάντησε μια θλιβερή άρνηση, αλλά δεν χρειάστηκε παραπάνω από μία γενιά για αυτή ώστε να αναγνωριστεί ως ένα σπουδαίο βήμα παραπέρα για την αλήθεια. Ο Darwin, ο ίδιος, έτυχε της τιμής τάφου ή κενοταφίου στο Αβαείο του Westminster» (Freud, 1939/1963, p. 66-67).

κάνοντας μια από τις πρώτες προσπάθειες μεταφοράς της ψυχανάλυσης από το ατομικό, κλινικό πεδίο στο ευρύτερο κοινωνικό (Assoun, 2010). Ο πατέρας της ψυχανάλυσης, επηρεασμένος από τις έρευνες και τα πορίσματα των Robertson Smith (Kroeber, 1920) και Atkinson (1903) , δίνει τις παρατηρήσεις του για τις ομοιότητες ανάμεσα στην ψυχική ζωή των πρωτόγονων λαών και των νευρωτικών. Με σκοπό να αποδείξει την οικουμενικότητα του Οιδιπόδειου συμπλέγματος, ως μείζονος αιτίας της νευρωτικής συμπεριφοράς, παρουσίασε την απαγόρευση της αιμομιξίας ως αρχέγονο ταμπού, το οποίο καθιερώθηκε στις ανθρώπινες κοινωνικές σχέσεις. Για την απόδειξη αυτού του κληρονομημένου ταμπού χρησιμοποίησε την άποψη του Darwin για την κοινωνική δομή των πρωτόγονων ανθρώπων. Η άποψη αυτή διατυπώθηκε στο έργο του τελευταίου, *Η Καταγωγή του Ανθρώπου (1871).* Σε αυτό λοιπόν το έργο, ο Darwin, υποστηρίζει, ότι ο άνθρωπος, όπως και οι ανώτεροι πίθηκοι, έζησε, στην πρωτόγονη κατάσταση, σε μικρές ορδές, στις οποίες, η ζήλεια του μεγαλύτερου σε ηλικία και δυνατότερου μέλους, εμπόδιζε τη σεξουαλική επαφή μεταξύ των άλλων μελών (1871/2006). Αυτός ο μεγαλύτερος και δυνατότερος άνδρας, με το να εμποδίζει τη σεξουαλική επαφή, έθεσε τις βάσεις για την ίδια του την εξόντωση, καθώς οι αδελφοί που αποτελούσαν τα άλλα μέλη της ομάδας, ενώθηκαν ενάντια στο βίαιο και δεσποτικό πατέρα, τον σκότωσαν και τον καταβρόχθισαν (Freud, 1913/1949). Σύμφωνα με τον Freud, εξαιτίας της θανάτωσης του μισητού πατέρα, ο οποίος, ταυτόχρονα, αποτελούσε πρότυπο για τους υιούς του, εδραιώθηκαν τα συναισθήματα των τύψεων και ενοχών στο ανθρώπινο είδος (1913/1949). Μάλιστα, το πρωτόγονο έγκλημα φαίνεται να είναι, κατά τον Freud, το καθοριστικό γεγονός για την ανάδυση του πολιτισμού (Paul, 1976).

Η χρησιμοποίηση της δαρβινικής υπόθεσης από τον Freud έχει γίνει αντικείμενο έντονου προβληματισμού. Κρίσιμα ερωτήματα προκύπτουν αναφορικά με τους λόγους για τους οποίους ο πατέρας της ψυχανάλυσης θέλησε να εντάξει αυτήν την υπόθεση

στην επιχειρηματολογία του. Ακόμα και σήμερα, οι αναφορές σε ορόσημα της εξέλιξης της κοινωνικής ζωής (εμφάνιση της γλώσσας, της μίμησης, κλπ., βλ. Donald, 1991) είναι προσεγγιστικές, επομένως πρέπει να διερωτηθούμε, γιατί ο Freud θέτει ως κεντρικό του επιχείρημα τη δαρβινική υπόθεση, ενώ δε μπορεί να είναι σίγουρος για αυτή. Κατά την Blass (2006), ο Freud θέλησε να στηρίξει την πεποίθηση του για την οικουμενικότητα του οιδιπόδειου συμπλέγματος σε μια υπόθεση εκτός του ψυχαναλυτικού πλαισίου και να μην σταθεί στα δεδομένα της κλινικής του παρατήρησης. Ουσιαστικά, η Blass, προτείνει την υπόθεση, ότι αυτό που οδήγησε τον Freud στη χρησιμοποίηση της ιστορικής αφήγησης του Darwin και του Atkinson, ήταν η επιθυμία του να θεμελιώσει το Οιδιπόδειο σύμπλεγμα σε μια απαράλλακτη εξωτερική πραγματικότητα και όχι «στην τυχαία εξωτερική πραγματικότητα των ατόμων σήμερα, ούτε σε μια δοσμένη εσωτερική πραγματικότητα» (Blass, 2006, p. 343). Θεωρούμε, ότι η προσέγγιση της Blass προσφέρει μια πιθανή εξήγηση της επιλογής του Freud. Ωστόσο, το γεγονός ότι ο τελευταίος διατηρεί την πεποίθησή του περί ιστορικής αλήθειας του «πρωτόγονου εγκλήματος»[22] για πάνω από 25 χρόνια (την αναφέρει και στο *Ο Άνδρας Μωυσής και ο Μονοθεϊσμός (1939))* μας επιτρέπει να υποθέσουμε, πως ο πατέρας της ψυχανάλυσης πίστευε σταθερά στην αλήθεια της δαρβινικής υπόθεσης και δεν τη χρησιμοποίησε απλά για λόγους επιχειρηματολογίας. Επιπλέον, η γνωστή πολύ ενδελεχής ενασχόληση του Freud με την ανθρωπολογία και την αρχαιολογία, ίσως ενίσχυε την εμπιστοσύνη του στα συμπεράσματα των συγχρόνων του ανθρωπολογικών μελετών.

Εν κατακλείδι, η υιοθέτηση της δαρβινικής υπόθεσης με σκοπό την εξήγηση του κοινωνικού φαινομένου από τον Freud, αποδεικνύει, ότι ο τελευταίος δεν είχε μόνο βαθειά γνώση των δαρβινικών ιδεών αλλά, ότι εφάρμοσε αυτές τις ιδέες στο δικό του

[22] Πεποίθηση που φαίνεται να ενισχύεται από σύγχρονες μελέτες (βλ. Paul, 2010).

ψυχαναλυτικό πλαίσιο αναφοράς με σκοπό την εκτός κλινικών παρατηρήσεων τεκμηρίωση των υποθέσεών του.

Η οντογένεση ανακεφαλαιώνει τη φυλογένεση

Η φράση «η οντογένεση ανακεφαλαιώνει τη φυλογένεση» αποτελεί τη συνοπτική διατύπωση ενός κρίσιμης σημασίας βιογενετικού νόμου, που έγινε ευρύτερα γνωστός (αν και ψήγματά του βρίσκουμε στους αρχαίους Έλληνες και κυρίως στους *Naturphilosophen* του 19^{ου} αιώνα (Gould, 1977)) από το σπουδαίο βιολόγο Ernst Haeckel. Ο Haeckel συνέβαλε τα μέγιστα στη διάδοση του δαρβινισμού στη Γερμανία, ενώ είμαστε σίγουροι ότι αλληλογραφούσε με τον προσωπικό φίλο και δημόσιο υποστηρικτή του Darwin, τον Thomas Henry Huxley (Ritvo, 1992).

Αυτό που προέχει, είναι να εξετάσουμε τι σημαίνει αυτός ο βιογενετικός νόμος και ποια η σημασία του για τη φροϋδική ψυχανάλυση. Ο νόμος αυτός υποδεικνύει, ότι στον άνθρωπο, η ανάπτυξη από το έμβρυο στην ενηλικίωση (οντογένεση) αποτελεί μια περιεκτική ανακεφαλαίωση ολόκληρης της ιστορίας του ανθρώπινου είδους. Με άλλα λόγια, όταν ένα άτομο αναπτύσσεται, διατρέχει στάδια που αντιγράφουν την ιστορική ανάπτυξη των ειδών. Σύμφωνα με τον Sulloway (1992), η παραπάνω υπόθεση (σήμερα δε γίνεται αποδεκτή, παρά μόνο σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά (Richardson & Keuck, 2002)) αποτελεί μια ελάχιστα εκτιμημένη πηγή μιας βιολογικής επίδρασης σε όλη την ψυχανάλυση, καθώς εφαρμόστηκε σε μεγάλο βαθμό στη φροϋδική προσέγγιση της ψυχο-σεξουαλικής ανάπτυξης του παιδιού. Πιο συγκεκριμένα, η υιοθέτηση του βιογενετικού νόμου συνεπάγεται τη θεώρηση της ανάπτυξης του παιδιού ως επανάληψης όχι μόνο της εξέλιξης του είδους αλλά και της σεξουαλικής ιστορίας του είδους (Sulloway, 1992). Επομένως, οι μορφές της βρεφικής σεξουαλικής δραστηριότητας, που τόσο ευκρινώς περιέγραψε ο Freud, ερμηνεύονται ως

επαναλήψεις των αρχαϊκών μορφών σεξουαλικής ικανοποίησης που σχετίζονταν με ώριμα στάδια ανάπτυξης των προγόνων του ανθρώπινου είδους.

Φροϋδικες εφαρμογές του φυλογενετικού νόμου βρίσκουμε και στο γνωστό δοκίμιο *Μια ανάμνηση της παιδικής ηλικίας του Leonardo Da Vinci (1910),* όπου ο πατέρας της ψυχανάλυσης επισημαίνει, πως για την κατανόηση της ψυχικής ζωής των παιδιών χρειάζονται αναλογίες από τα πανάρχαια χρόνια (Freud, 1910/1963). Στο ίδιο πόνημα, τονίζεται ξεκάθαρα, ότι η ψυχική ανάπτυξη ενός ατόμου αποτελεί συνοπτική επανάληψη της πορείας της ανθρώπινης εξέλιξης (Freud, 1910/1963). Επιπροσθέτως, στις *Εισαγωγικές διαλέξεις για την Ψυχανάλυση (1916-1917)* αναφέρεται, ότι η αναπτυξιακή πορεία του Εγώ και της libido είναι κοινή, με βάση την υπόθεση, ότι αμφότερες ανακεφαλαιώνουν την εξέλιξη του ανθρώπινου είδους στο πέρασμα των εποχών. Ενώ, πάλι σχετικά με την ανάπτυξη της libido, η σύνδεση των γεννητικών οργάνων κάποιων ζώων με το στόμα ή τα απεκκριτικά όργανα, αποτελεί απόδειξη της φυλογενετικής προέλευσής της (Freud, 1916-17/1963). Παρόμοιες αναφορές που υποδεικνύουν την εκ μέρους του Freud υιοθέτηση του βιογενετικού νόμου βρίσκουμε και σε άλλα έργα του, όπως στην *Υπόθεση Schreber(1911), Τοτέμ και Ταμπού (1913)* και *Ο Άνδρας Μωυσής και ο Μονοθεϊσμός (1939)*.

Παρόλα αυτά, ως μια ένσταση για το πόσο επηρεάστηκε ο Freud από το βιογενετικό νόμο του Haeckel μπορεί να θεωρηθεί η εισαγωγή του στην 3η έκδοση *Τρία Δοκίμα πάνω στη Θεωρία της Σεξουαλικότητας* (1905). Η εισαγωγή αυτή, η οποία γράφτηκε το 1920, περιλαμβάνει κάποιες σταχυολογημένες απόψεις του Freud για το βιογενετικό νόμο. Ενώ αναγνωρίζει τη σημασία του επεξηγώντας τον στην τρίτη παράγραφο της εισαγωγής[23], στην επόμενη ακριβώς παράγραφο ξεκαθαρίζει, ότι το

[23] «Η σχέση ανάμεσα στην οντογένεση και τη φυλογένεση είναι παρόμοια. Η οντογένεση μπορεί να θεωρηθεί ως μια ανακεφαλαίωση της φυλογένεσης μέχρι τώρα, αφού η τελευταία δεν έχει αλλάξει από

έργο αυτό είναι πλήρως βασισμένο πάνω στην ψυχαναλυτική έρευνα και «σκόπιμα ανεξάρτητο από τις ανακαλύψεις της βιολογίας» (Freud, 1920/1963, p.133). Επιπλέον επεξηγεί, ότι με πολλή προσοχή απέφυγε οποιδήποτε προκατάληψη τόσο από τη γενική σεξουαλική βιολογία όσο και από τη βιολογία άλλων ειδών (Freud,1920/1963). Αντίθετα, συνεχίζει: «ο σκοπός μου ήταν να ανακαλύψω, πόσο μακριά η ψυχολογική έρευνα μπορεί να ρίξει φως στη βιολογία της σεξουαλικής ζωής του ανθρώπου» (Freud,1920/1963, σ. 134). Επομένως, τα συμπεράσματά μας αναφορικά με το μέγεθος της επίδρασης του βιογενετικού νόμου της ανακεφαλαίωσης στη φροϋδική θεωρία για τη σεξουαλικότητα, δεν μπορούν να είναι ασφαλή[24].

Freud και λαμαρκισμός

Όπως προαναφέρθηκε, σε κανένα ψυχαναλυτικό κείμενο του Freud δεν υπάρχει αναφορά στο όνομα ή στην έρευνα του Lamarck. Ωστόσο, στο προψυχαναλυτικό άρθρο του για την κοκαΐνη (1884) ο Freud αναφέρεται στο σπουδαίο ζωολόγο, ο οποίος είχε κάνει έρευνα για την κοκαΐνη (Ritvo, 1990). Σε αντιδιαστολή με τα γνωστά έργα του Freud, το όνομα του Lamarck αναφέρεται αρκετές φορές στην αλληλογραφία του πρώτου με τους μαθητές του, Ferenczi, Abraham και Groddeck. Από την αλληλογραφία αυτή, και ιδιαίτερα τις επιστολές των Freud-Ferenczi, γνωρίζουμε ότι ο πατέρας της ψυχανάλυσης ενδιαφερόταν σε αρκετά μεγάλο βαθμό για το λαμαρκισμό και τη σχέση του με την ψυχανάλυση[25]. Βέβαια, δεν είμαστε σίγουροι για το πότε

την πιο πρόσφατη έρευνα. Η φυλογενετική διαδικασία μπορεί να ειδωθεί κατά την εργασία πίσω από την οντογενετική πρόοδο» (Freud, 1920 /1963, p. 133).

[24] Τη σχετική αβεβαιότητα επιτείνει και η ανακάλυψη του δοκιμίου του Freud, *Μια Φυλογενετική Φαντασίωση,* από τη Grubrich-Simitis στα 1983. Το δοκίμιο αυτό, γραμμένο το 1915, φαίνεται να είναι το κατεξοχήν κείμενο του Freud σε σχέση με το βιογενετικό νόμο του Haeckel. Ωστόσο, καθώς το παρόν άρθρο ασχολείται με τα δημοσιευμένα έργα του Freud και όχι με αδημοσίευτα κείμενα, δε θα ασχοληθούμε περισσότερο. Βέβαια, θα παρουσίαζε μεγάλο ενδιαφέρον μια μελλοντική διερεύνηση αυτών των πηγών υπό το πρίσμα της προβληματικής του παρόντος άρθρου.

[25] Στις 22 Δεκεμβρίου του 1916 ο Freud γνωστοποίησε στον Ferenczi, ότι παρήγγειλε έργα του Lamarck από τη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου και φαίνεται πως σχεδίαζαν να γράψουν κάποιο έργο μαζί για τη

ακριβώς άρχισε το έντονο ενδιαφέρον του Freud για τις ιδέες του Lamarck. Κατά τη Slavet (2008), το ενδιαφέρον αυτό ξεκίνησε κυρίως στα 1912 (περίοδος επεξεργασίας του *Τοτέμ και Ταμπού (1913)*), ενώ μέχρι τότε δεν φαίνεται να έχει ενστερνιστεί τις ιδέες του. Άλλωστε, ο Freud αρχικά άσκησε κριτική στις κληρονομικές θεωρίες των μεντόρων του, καθώς πρότεινε, ότι οι ψυχικές ασθένειες πηγάζουν από τις ατομικές εμπειρίες και όχι από την κληρονομικότητα του οικογενειακού εκφυλισμού (Slavet, 2008). Παρόμοια άποψη εκφράζει και ο Gershenowitz (1979) λέγοντας πως ο Freud ενδιαφέρθηκε για τις ιδέες του Lamarck, εξαιτίας των μαθητών-συνεργατών του, Sandor Ferenczi, Karl Abraham και Lou Andreas-Salome, επομένως το ενδιαφέρον αυτό προέκυψε οπωσδήποτε μετά το 1905.

Ανεξάρτητα από το χρόνο έναρξης του ενδιαφέροντος για τη λαμαρκιανή θεώρηση της εξέλιξης, ενδείξεις της επιρροής της βρίσκουμε σε πολλά και σημαντικά έργα του Freud όπως *Τοτέμ και Ταμπού (1913)*[26], *Επίκαιρες Παρατηρήσεις για τον Πόλεμο και το Θάνατο (1915), Μια Γενική Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση (1917), Το Μέλλον μιας Ουτοπίας (1927)* και *Ο Άνδρας Μωυσής και ο Μονοθεϊσμός (1939)*. Στο παρόν άρθρο θα σταθούμε κυρίως στο έργο του Freud *Ο Άνδρας Μωυσής και ο*

σχέση Lamarck και ψυχανάλυσης (Gershenowitz, 1979· Ritvo, 1990). Κατά τον Sulloway μια λαμαρκιανή ιδέα η οποία άρεσε στον Freud είναι αυτή του Γερμανού βιολόγου August Pauly, ο οποίος θεωρούσε, ότι πρωταρχικός εξελικτικός παράγοντας δεν ήταν η φυσική επιλογή αλλά οι εσωτερικές ψυχολογικές ανάγκες του οργανισμού και οι προσπάθειες του για ικανοποίηση αυτών των αναγκών. Εάν οι προσαρμοστικές αντιδράσεις στις ανάγκες αυτές είναι κληρονομήσιμες, η εξέλιξη θα ήταν πιο ταχεία σε σχέση με τη δαρβινική θεώρηση (Sulloway, 1992). Ο Freud υποστήριζε αυτήν τη λαμαρκιανή άποψη της εξέλιξης και αναφέρεται στο σχεδιαζόμενο έργο για τη σύνδεση Lamarck και ψυχανάλυσης σε μια επιστολή του στον Karl Abraham, όπου αναφέρει: «Η ιδέα είναι να βάλουμε τον Lamarck ολοκληρωτικά στο πεδίο μας και να δείξουμε ότι η 'αναγκαιότητα' που, σύμφωνα με αυτόν, δημιουργεί και μεταμορφώνει τους οργανισμούς δεν είναι τίποτα άλλο παρά η δύναμη των ασυνείδητων ιδεών πάνω στο σώμα κάποιου, από τις οποίες βλέπουμε τα απομεινάρια στην υστερία…» (Freud/Abraham Letters, p.261-62, όπως αναφέρεται στο Sulloway, 1992, p.274-275). Η ιδέα αυτή εν τέλει δεν ευδοκίμησε, επειδή τότε ξέσπασε η αγριότερη περίοδος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και ο Freud έμοιαζε να ενδιαφέρεται περισσότερο για την έκβασή του παρά για εργασία (Ritvo, 1990). Πάντως, ψήγματα αυτής της διερεύνησης βρίσκουμε στο έργο του Ferenczi 'Thalassa: A Theory of Genitality' (1923).

[26] Σύμφωνα με τον Paul (1976), δεν υπάρχει τίποτα στο *Τοτέμ και Ταμπού* που να θυμίζει λαμαρκισμό. Αντίθετα, κατά τη γνώμη του, ο Freud στο έργο αυτό προτείνει μια θεωρία για τη μεταβίβαση της κουλτούρας (transmission of culture). Από την άλλη ο Gershenowitz (1979) θεωρεί, ότι υπάρχει σαφής λαμαρκιανή επιρροή.

Μονοθεϊσμός (1939) καθώς πρόκειται για το έργο στο οποίο βρίσκουμε πιο ευκρινή τη λαμαρκιανή επιρροή. Στο εν λόγω έργο, ο πατέρας της ψυχανάλυσης έδωσε μια διαφορετική εκδοχή της πνευματικής ιστορίας του εβραϊκού λαού κάνοντας ταυτόχρονα και μια ψυχαναλυτική ερμηνεία του φαινομένου του μονοθεϊσμού. Επιπλέον, αποδέχεται και χρησιμοποιεί τη λαμαρκιανή υπόθεση περί κληρονομικότητας των επίκτητων χαρακτηριστικών[27]. Η υπόθεση αυτή, η οποία αποτέλεσε μείζον επιστημονικό ερώτημα της βιολογίας του 19ου αιώνα, σημαίνει, ότι χαρακτηριστικά που αναπτύσσονται με βάση την αρχή της χρήσης και της αχρησίας κατά τη διάρκεια της ζωής ενός ατόμου, κληρονομούνται στους απογόνους αυτού του ατόμου. Η ιδέα αυτή, είχε υιοθετηθεί εν μέρει και από το Darwin, ειδικά σε σχέση με την θεωρία της Παγγένεσης (βλ. Hodge, 2010, για τη σχέση αυτής της θεωρίας με τις άλλες θεωρίες του Darwin). Φυσικά, ο Freud δεν πραγματευόταν την κληρονομικότητα των ειδών. Σκοπός του ήταν να καταγράψει τον τρόπο μεταβίβασης της εβραϊκής παράδοσης στους απογόνους των ακολούθων του Μωυσή. Το χαρακτηριστικό που κληρονομείται είναι η αρχαϊκή μνήμη. Ο Freud τονίζει, ότι δεν αμφιβάλλει για την κληρονομική μεταβίβαση μνημονικών ιχνών που προέρχονται από βιώματα προγόνων, η οποία δε συμβαίνει ούτε με τη μετάδοση πληροφοριών, ούτε μέσω της διαπαιδαγώγησης (1997). Βέβαια, αναγνωρίζει το γεγονός της μη αποδοχής της θεώρησής του από τη σύγχρονή του βιολογία (Φρόυντ, 1997). Ωστόσο, η αποδοχή της ιδέας του για την κληρονομικότητα των μνημονικών ιχνών, κατά τη γνώμη του θα γεφύρωνε το χάσμα «μεταξύ της ψυχολογίας του ατόμου και της ψυχολογίας των μαζών» (Φρόυντ, 1997, p. 232).

Ας δούμε όμως το μηχανισμό, με τον οποίο ο πατέρας της ψυχανάλυσης πίστευε, ότι γινόταν αυτή η μεταβίβαση. Ένα μέρος της αρχαϊκής μνήμης μεταβιβάζεται από τη μία γενιά στην επόμενη εάν το σχετικό γεγονός είναι σημαντικό ή επαναλαμβάνεται

[27] Ωστόσο, η ιδέα που θεωρούνταν προϋπόθεση αυτής της μεταβίβασης, η αρχή της χρήσης ή της αχρησίας ενός οργάνου ανάγεται στα αρχαία χρόνια (Mayr, 2008).

αρκετά συχνά ή και τα δύο (Φρόυντ, 1997). Στο πρωτόγονο έγκλημα, το οποίο ο Freud αφηγήθηκε ξανά στο έργο του *Ο Άνδρας Μωυσής και ο Μονοθεϊσμός (1939),* οι δύο αυτές προϋποθέσεις (η μεγάλη σημασία και η επανάληψη) εκπληρώνονται σε απόλυτο βαθμό (δολοφονία Μωυσή, Χριστού). Επομένως, οι κληρονομημένες ενοχές εξαιτίας του εγκλήματος της πρωτόγονης ορδής, αποκαλύπτονται με γεγονότα που επαναλαμβάνουν (ή θυμίζουν) κατά κάποιο τρόπο την πράξη που τις προκάλεσε.

Συν τοις άλλοις, ο Freud χρησιμοποίησε την αρχή της κληρονομικότητας των επίκτητων χαρακτηριστικών τόσο για την εξήγηση της φυλογενετικής προέλευσης του πολέμου στην ανθρώπινη ιστορία[28] όσο και για την ερμηνεία της προέλευσης των ονείρων και των επιθυμιών του σύγχρονου ανθρώπου ως απομεινάρια αρχαϊκών φαντασιώσεων αλλά και πράξεων[29] (Gershenowitz, 1979).

Ωστόσο, από τη μελέτη των συγκεκριμένων φροϋδικών κειμένων προκύπτει ένα πολύ σημαντικό ερώτημα: γιατί ο Freud χρησιμοποιεί την απόλυτα αμφισβητούμενη στην εποχή του[30] υπόθεση του Lamarck αντί να εστιαστεί αποκλειστικά στα προερχόμενα από την ψυχανάλυση συμπεράσματα; Γνωρίζουμε ότι ο πατέρας της ψυχανάλυσης είχε προκαλέσει την έκπληξη πολλών συνεργατών του για αυτή του την επιλογή. Ο βιογράφος του Freud, Ernest Jones, για παράδειγμα, αναφέρει πως αδυνατούσε να κατανοήσει τη σταθερότητα με την οποία ο Freud συνέχιζε να πιστεύει στη λαμαρκιανή ιδέα της κληρονομικότητας των επίκτητων χαρακτηριστικών αντιτιθέμενος σε όλες τις βιολογικές αποδείξεις της εποχής του (Jones, 1957). Την ίδια

[28] Στο *Επίκαιρες Παρατηρήσεις για τον Πόλεμο και το Θάνατο (1915).*

[29] Οι σχετικές αναφορές ανευρίσκονται στα εξής έργα: *Μια Γενική Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση (1917)* και *Το Μέλλον μιας Ουτοπίας (1927).*

[30] Τα τελευταία χρόνια, η ξεπερασμένη για περίπου 100 χρόνια θεωρία του Lamarck αποτελεί αντικείμενο αντιπαράθεσης αφού νέες θεωρήσεις (Jablonka & Lamb, 2005) υποστηρίζουν, ότι η κληρονομικότητα δεν βασίζεται μόνο στο DNA, αλλά και στα επιγενετικά συστήματα. Αυτά αφορούν τόσο την κυτταρική επιγενετική κληρονομικότητα, δηλαδή, μία μη εξαρτώμενη από τις διαφορές του DNA κληρονομικότητα (Jablonka & Lamb, 1989) όσο και τη σώμα-με-σώμα μεταβίβαση, δηλαδή στη μεταβίβαση που συμβαίνει: α) στις αναπτυξιακές αλληλεπιδράσεις μητέρας-εμβρύου, β) στην κοινωνική μάθηση (μιμητικού και μη μιμητικού τύπου), και γ) στη συμβολική επικοινωνία (συμβολικά συστήματα) (Jablonka & Lamb, 2005).

έκπληξη αλλά και αμηχανία δοκίμασαν και πολλοί ανθρωπολόγοι σε σχέση με τη στάση του Freud απέναντι στο λαμαρκισμό, παράλληλα με την υιοθέτηση της αλήθειας του πρωτόγονου εγκλήματος και της παρουσίας του στη φυλογενετική μνήμη του ανθρώπου (Paul, 1976). Ωστόσο, η στάση του Freud δεν είναι αδικαιολόγητη ούτε παρωθούμενη από υποτιθέμενα ιδιοσυγκρασιακά χαρακτηριστικά.

Αρχικά, θα πρέπει να τονίσουμε ότι, αν και ο Freud θαύμαζε τον Darwin και αποδεχόταν σε γενικές γραμμές τη θεωρία του περί καταγωγής ανθρώπου και ζώων από κοινούς προγόνους, δεν περιοριζόταν στο στοιχείο της «τυχαιότητας» που χαρακτήριζε τη δαρβινική πρόταση για την εξέλιξη. Προτιμούσε την «αναγκαιότητα» που προέβαλε ο Lamarck ως παράγοντα εξελικτικών αλλαγών προσαρμογής. Σύμφωνα με τον Mayr (2008) αυτή είναι και η κρίσιμη διαφορά δαρβινικής και λαμαρκιανής θεωρίας. Για τη δεύτερη, το περιβάλλον και οι μεταβολές του ήταν πιο σημαντικές. Οι μεταβολές αυτές προκαλούσαν νέες ανάγκες και οι προσαρμογές εξαιτίας των αναγκών αυτών οδηγούσαν στην ποικιλομορφία. Για τη δαρβινική προσέγγιση η τυχαία ποικιλομορφία προηγείται της επίδρασης του περιβάλλοντος (Mayr, 2008). Κατά τη Slavet (2008), ο Freud ταυτιζόταν με αυτήν την πιο εύπλαστη μορφή κληρονομικότητας (μαλακή κληρονομικότητα) σε σχέση με το ντετερμινισμό των νεοδαρβινιστών. Παρόμοια άποψη σχετικά με την προτίμηση της «αναγκαιότητας» από την «τυχαιότητα» εκφράζει και ο Gershenowitz (1979).

Φυσικά, η βασική αιτία της επιλογής του Freud δεν είναι άλλη από τη χρησιμότητα της λαμαρκιανής θεώρησης για την τεκμηρίωση της οικουμενικότητας του οιδιπόδειου συμπλέγματος. Σε προηγούμενη ενότητα εξετάσαμε, πώς ο πατέρας της ψυχανάλυσης χρησιμοποίησε την υπόθεση του Darwin και του Atkinson για την πρωταρχική ορδή και κατάληξη της ορδής στο πρωτόγονο έγκλημα. Η αναφορά σε αυτή δεν ήταν τυχαία, αλλά προσέφερε μια ανθρωπολογική επιβεβαίωση του

γεγονότος, ότι στην προϊστορία κάθε λαού υπάρχει μια εγκληματική πράξη που προκαλεί τα υπάρχοντα - στη σύγχρονη εποχή - αισθήματα ενοχής. Η λαμαρκιανή υπόθεση προσέφερε ένα βιολογικό μηχανισμό μεταβίβασης τόσο των μνημονικών ιχνών αυτής της πράξης όσο και των τύψεων που την ακολούθησαν. Έτσι, ο πατέρας της ψυχανάλυσης χρησιμοποιεί μια βιολογική θεωρία για την τεκμηρίωση των συμπερασμάτων που προέρχονται από την ψυχαναλυτική πρακτική.

Εν κατακλείδι, είμαστε βέβαιοι, ότι ο Freud είχε αποδεχτεί και χρησιμοποιήσει στοιχεία της λαμαρκιανής θεώρησης της εξέλιξης για τουλάχιστον 25 χρόνια. Η επιλογή αυτή, αν και φαινομενικά παράξενη φαίνεται να δικαιώνεται εν μέρει από τις σύγχρονες προσεγγίσεις της εξέλιξης που διαφοροποιούνται από τον «ορθόδοξο» νεοδαρβινισμό (Jablonka & Lamb, 2005). Ανεξάρτητα από τη σύγχρονη άποψη για τη μερική ή συνολική ορθότητα της λαμαρκιανής θεώρησης, μπορούμε με ασφάλεια να πούμε, ότι Freud πίστευε σ' αυτή λέγοντας ξεκάθαρα: «Η θεωρία του Lamarck για την εξέλιξη συμπίπτει με το αποτέλεσμα της ψυχαναλυτικής σκέψης» (επιστολή του Freud στον Groddeck, 1917, όπως αναφέρεται στο Sulloway, 1992, p. 275).

Freud και εξελικτική ψυχολογία

Η εξελικτική ψυχολογία είναι ένα επιστημονικό πεδίο που βασίζεται, αναμφίβολα, στη δαρβινική θεωρία της εξέλιξης. Επομένως, αν η δαρβινική επιρροή στο φροϋδικό έργο κρίνεται ως σημαντική για τη διαμόρφωσή του, μπορούμε εύλογα να αναρωτηθούμε σχετικά με το αν υπάρχουν σημεία επαφής ανάμεσα σε ένα τέτοιο πεδίο και την ψυχανάλυση. Η μελέτη των φροϋδικών κειμένων ενισχύει αυτήν την πεποίθηση, ανοίγοντας νέους δρόμους και κατευθύνσεις τόσο για την ψυχανάλυση όσο και για την εξελικτική βιολογία.

Φροϋδικά κείμενα που παραπέμπουν σε αρχές και θεωρήσεις της εξελικτικής ψυχολογίας είναι κυρίως τα έργα *Τοτέμ και Ταμπού (1913)* και *Ο Πολιτισμός ως Πηγή Δυστυχίας (1930)*. Καθώς το πρώτο έργο συζητήθηκε σε προηγούμενη ενότητα, εδώ θα σταθούμε στο έργο *Ο Πολιτισμός ως Πηγή Δυστυχίας (1930).* Στο εν λόγω έργο τα πολιτισμικά και επιστημονικά επιτεύγματα της ανθρωπότητας παρουσιάζονται ως απότοκα της καταπίεσης των σεξουαλικών και των επιθετικών ενορμήσεων του ατόμου. Ως γνωστόν, στη φροϋδική προσέγγιση, το άτομο γίνεται αντιληπτό ως διακατεχόμενο από σεξουαλικές και επιθετικές ενορμήσεις, οι οποίες το ωθούν σε αντικοινωνικές πράξεις. Ωστόσο, εξαιτίας των πιέσεων της κοινωνίας και του ίδιου του Υπερεγώ (που αποτελεί την εσωτερικευμένη διάσταση των κοινωνικών κανόνων) το άτομο αναγκάζεται να τις καταπιέσει για το γενικό καλό. Ο πολιτισμός μπορεί να υπάρχει, και συνεχίζει να υπάρχει μόνο με τον εξορθολογισμό και την καταπίεση των ενστίκτων. Η θεώρηση αυτή, θυμίζει την αντίθεση και τη σύγκρουση συμφερόντων ανάμεσα στο άτομο και την κοινωνία στην οποία αυτό εντάσσεται, θέση που αποτελεί βασική προκείμενη της οπτικής της εξελικτικής ψυχολογίας. Σε μεγάλο βαθμό, η εξελικτική ψυχολογία ασχολείται με το πώς η εγωιστική επιταγή για «επιβίωση του ισχυρότερου» μπορεί να συνδυαστεί με την αλτρουιστική συμπεριφορά (Heylighen, 1992) με σκοπό την καταλληλότερη προσαρμογή. Άλλωστε, αυτή η αντίληψη διάκρισης ή ακόμα και σύγκρουσης ατόμου και κοινωνίας υπάρχει σε ολόκληρη τη δυτική παράδοση, αντίθετα με την ανατολική παράδοση, όπου ο διαχωρισμός ατόμου-κοινωνίας δεν είναι το ίδιο προφανής. Ένα παράδειγμα αυτής της οπτικής ενυπάρχει στο έργο *Ο Πολιτισμός ως Πηγή Δυστυχίας (1930),* όπου ο Freud αναφέρεται στη μετατροπή της ανθρώπινης σεξουαλικότητας από περιοδική σε διαρκή[31], οπότε δημιουργήθηκε η τάση ο άντρας να κρατά τα σεξουαλικά αντικείμενα κοντά του. Οι

[31] Αυτή η μετατροπή στην ανθρώπινη σεξουαλικότητα οφείλεται στην αλλαγή της στάσης του ανθρώπινου σώματος σε όρθια στάση (Freud, 1930/1963).

γυναίκες (που ήταν τα σεξουαλικά αντικείμενα) δεν ήθελαν να αποχωριστούν από τα νεογνά τους και «αναγκάστηκαν και για το συμφέρον τους να μείνουν κοντά στον ισχυρότερο άνδρα» (Freud, 1930/1963, p. 99). Έτσι, φαίνεται, ότι για το Freud η επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος καθόρισε ως μοναδικό κίνητρο τη συμπεριφορά των πρωτόγονων ανθρώπων.

Στο ίδιο έργο, ο Freud περιγράφει, πώς η ανθρώπινη εξέλιξη οδηγήθηκε στο σχηματισμό οικογενειακών μονάδων και πώς τα μέλη κάθε μονάδας αλληλοβοηθούνταν[32]. Αυτή η προσέγγιση, κατά τον McDonald (1986) συνάδει με τη βασική, για την εξελικτική ψυχολογία, θεωρία επιλογής συγγενών (kin selection theory) που υποθέτει, ότι «ένα ή περισσότερα άτομα ευνοούν την επιβίωση και την αναπαραγωγή των συγγενών τους (πέρα από τους απογόνους τους), οι οποίοι διαθέτουν τα ίδια γονίδια λόγω κοινής καταγωγής» (Wilson, 2000, p. 588). Στην ουσία, έχουμε μια ακόμα απόδειξη της ικανότητας του πατέρα της ψυχανάλυσης να εντάσσει πορίσματα μελετών άλλων επιστημών (κυρίως ανθρωπολογίας) για να υποστηρίξει τα δικά του συμπεράσματα.

Ιδιαίτερα χρήσιμη για την κατανόηση των ομοιοτήτων των προσεγγίσεων εξελικτικής ψυχολογίας και φροϋδικής ψυχανάλυσης είναι η αφήγηση για την πρωτόγονη ορδή. Στη συγκεκριμένη υπόθεση, υπάρχουν θέματα που συνδέονται με προοπτικές της εξελικτικής ψυχολογίας. Αρχικά, ο σεξουαλικός ανταγωνισμός πατέρα και υιών αποτελεί ένδειξη της αναγνώρισης της σημασίας του σεξουαλικού ανταγωνισμού εν γένει στη διαμόρφωση των κοινωνικών δεσμών. Το σεξ και η πρόσβαση σε σεξουαλικά αντικείμενα αποτελούν τόσο στην εξελικτική ψυχολογία όσο και στην ψυχανάλυση σημαντικά στοιχεία του βίου. Επιπλέον, η κατάληξη της

[32] «Ακόμα πιο παλιά, στην πιθηκοειδή προϊστορία του, ο άνθρωπος υιοθέτησε τη συνήθεια της διαμόρφωσης οικογενειών, και τα μέλη της οικογένειάς του ήταν πιθανότατα οι πρώτοι του βοηθοί» (Freud, 1930/1963, p. 99).

πρωτόγονης ορδής μάς δείχνει άλλο ένα σημείο σύνδεσης των δύο κλάδων. Πιο συγκεκριμένα, η συνεργασία των αδελφών με σκοπό την εξόντωση του πατέρα, όπως και η ταυτόχρονη παραίτησή τους από τα προηγουμένως ποθητά σεξουαλικά αντικείμενα, παραπέμπει σε μία πρακτική που συναντάμε συχνά σε συμπεριφορές που άπτονται κοινωνιοβιολογικών εξηγήσεων. Αυτή είναι ο αμοιβαίος αλτρουισμός, μια συμπεριφορά, κατά την οποία το ατομικό συμφέρον παραμερίζεται για την εξυπηρέτηση ομαδικών σκοπών που θα έχουν μακροπρόθεσμα, μεγαλύτερο όφελος για το άτομο (ή τα γονίδιά του). Τα μέλη της ορδής αντιλαμβάνονται, ότι ατομικά δεν μπορούν να αντιμετωπίσουν τον πανίσχυρο πατέρα για αυτό και συμμαχούν, σκοτώνοντάς τον. Επιπρόσθετα, κατανοούν, ότι η αρχική τους επιδίωξη να έχει ο καθένας τους όλες τις γυναίκες στην ομάδα, όπως ο πατέρας, ήταν αδύνατη και έτσι αποφασίζουν να εγκαταλείψουν αυτόν το στόχο με αποτέλεσμα την εγκαθίδρυση του ταμπού της αιμομειξίας. Ακόμα και αν ο Freud δεν είχε στο μυαλό του την έννοια του αμοιβαίου αλτρουισμού, η ταύτιση που υπάρχει είναι προφανής.

Συνεπώς, βασικά στοιχεία της φροϋδικής προσέγγισης της γένεσης του πολιτισμού συμβαδίζουν με κάποιες από τις κύριες θέσεις της εξελικτικής ψυχολογίας. Εντούτοις, η περαιτέρω διερεύνση του θέματος κρίνεται αναγκαία για την ανάπτυξη ενός ουσιαστικού διαλόγου μεταξύ αυτών των φαινομενικά ασύμβατων πεδίων μελέτης, καθώς εξίσου γόνιμη θα ήταν και η ανεύρεση των διαφορών των δύο προσεγγίσεων.

Συμπεράσματα

Η γνώση και αποδοχή συγκεκριμένων εξελικτικών θεωρήσεων από τον Freud επηρέασε σημαντικά το έργο του. Οι προσεγγίσεις του Darwin, του Lamarck και του Haeckel αν και φαινομενικά απομακρυσμένες από τα πεδία ενασχόλησης της

ψυχαναλυτικής πρακτικής, καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό τόσο το θεωρητικό πλαίσιο του πατέρα της ψυχανάλυσης όσο και τις ιδέες του για καίριες διαστάσεις του ανθρώπινου βίου. Οι εξελικτικές θεωρίες συνέβαλαν, επίσης, στην τεκμηρίωση ψυχαναλυτικών υποθέσεων, που αποτέλεσαν ακρογωνιαίους λίθους για το φροϋδικό οικοδόμημα.

Πιο συγκεκριμένα, η υπόθεση του Darwin για την πρωταρχική ορδή μαζί με τις έρευνες του Atkinson, συνετέλεσαν στην υποστήριξη της κρίσιμης για την ψυχανάλυση ιδέας περί οικουμενικότητας του Οιδιπόδειου συμπλέγματος. Ανεξάρτητα, από το πόσο αληθής κρίνεται αυτή η ιδέα σήμερα (Bhugra & Kamaldeep, 2002) δεν μπορούμε να αρνηθούμε πόσο θεμελιώδης ήταν στην εποχή του Freud για την ερμηνεία μεγάλου μέρους των νευρώσεων. Με παρόμοιο τρόπο, η εξελικτική προσέγγιση του Lamarck φάνηκε τόσο χρήσιμη στον πατέρα της ψυχανάλυσης, που ουσιαστικά ποτέ δεν την απέρριψε. Η λαμαρκιανή θεώρηση επέτρεψε στον Freud να διαμορφώσει μια διαφοροποιημένη οπτική της εξέλιξης, η οποία σήμερα φαίνεται να επανέρχεται στο προσκήνιο. Ίσως το πιο δύσκολο ερώτημα να απαντηθεί θα ήταν το εξής: με ποια ακριβώς θεώρηση της εξέλιξης συμφωνούσε ο Freud; Η απάντηση είναι αρκετά δύσκολη. Από τη μία, αποδεχόταν τις γενικές αρχές της δαρβινικής εξέλιξης, από την άλλη, όμως, χρησιμοποιούσε στοιχεία της λαμαρκιανής θεωρίας για υποστήριξη σημαντικών θεωρητικών του προτάσεων όπως αυτών που εκφράζονται στο *Ο Άνδρας Μωυσής και ο Μονοθεϊσμός (1939)*. Πιθανότατα, ο Freud υποστήριζε μια συνθετική προσέγγιση των εξελικτικών θεωριών Darwin, Lamarck και Haeckel για την ερμηνεία των ψυχικών φαινομένων.

Η τελευταία ενότητα αποτέλεσε μια συνοπτική (και σε καμία περίπτωση εξαντλητική) πραγμάτευση κοινών σημείων της εξελικτικής ψυχολογίας και της ψυχανάλυσης όπως ανευρίσκονται αυτά στο έργο του Freud *Ο Πολιτισμός ως Πηγή Δυστυχίας (1930)*. Ωστόσο, η περαιτέρω διερεύνηση αυτών των σημείων αλλά και των

διαφορών τους κρίνεται αναγκαία. Η εξελικτική ψυχολογία θα μπορούσε να δώσει μια νέα δυναμική στην ψυχανάλυση. Δεν πρέπει να λησμονούμε, άλλωστε, ότι ο Freud θεωρούσε τη διδασκαλία της εξελικτικής θεωρίας βασική για την ψυχαναλυτική εκπαίδευση (Ritvo, 1990).

Οι ενδείξεις για την ύπαρξη εξελικτικών επιρροών στο έργο του Freud φαίνεται να είναι ισχυρές. Η παρουσία σημαντικών ιδεών των θεωρητικών της εξέλιξης σε μείζονα φροϋδικά έργα μάς οδηγεί με ασφάλεια στο συμπέρασμα ότι χωρίς τη βαθειά γνώση των εξελικτικών θεωριών η διανοητική πορεία του πατέρα της ψυχανάλυσης θα ήταν διαφορετική.

Ευχαριστίες

Πολύτιμα για τη συγγραφή του άρθρου υπήρξαν τα σχόλια και οι παρατηρήσεις των μελών ΔΕΠ του Τμήματος Ψυχολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, Μανόλη Δαφέρμου, Καλλιόπης Χατήρα και Ανδρέα Καστελλάκη.

Βιβλιογραφία

Assoun, P. L. (2010). *Ο Φρόυντ και οι κοινωνικές επιστήμες* (Κ. Σαμαρτζή-Ν.Παπαχριστόπουλος, Μτφρ.). Αθήνα: Opportuna. (Αρχική δημοσίευση 2008).

Atkinson, J. J. (1903). *Primal law*. London: Longmans, Green.

Bhugra, D. & Kamaldeep, B. (2002). Is the Oedipal complex universal? Problems for sexual and relationship psychotherapy across cultures. *Sexual and Relationship Therapy, 17*(1), 69-86.

Blass, R. B. (2006). The role of tradition in concealing and grounding truth: Two opposing freudian legacies on truth and tradition. *American Imago, 63*(3), 331-353.

Boring, E. G. (1950). *A history of experimental psychology*. N.Y.: Appleton-Century-Crofts.

Charlesworth, W.R. (1992). Darwin and developmental psychology: Past and present. *Developmental Psychology, 1*, 5-16.

Darwin, C.R. (2006). Η καταγωγή του ανθρώπου (Β. Βασιλείου, Μτφρ.). Αθήνα: Γκοβόστης. (Αρχική δημοσίευση 1871).

Donald, M. (1991). *Origins of the Modern Mind.* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

Freud, S. (1963). A difficulty in the path of psycho-analysis. In J. Strachey (Ed. and Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud*, (Vol. 17, pp.135- 144). London: The Hogarth Press. (Αρχική δημοσίευση 1917).

Freud, S. (1963). Civilization and its discontents. In J. Strachey (Ed. andTrans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 21, pp. 57-145). London: The Hogarth Press. (Αρχική δημοσίευση 1930).

Freud, S. (1963). Introductory lectures on psycho-analysis (Part III). In J. Strachey (Ed. And Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 16, pp. 241-496). London: The Hogarth Press. (Αρχική δημοσίευση 1916-1917).

Freud, S. (1963). Leonardo Da Vinci and a memory of his childhood. In J. Strachey (Ed. And Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 11, pp. 57-137). London: The Hogarth Press. (Αρχική δημοσίευση 1910).

Freud, S. (1963). Moses and monotheism. In J. Strachey (Ed. and Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 23, pp. 1-137). London: The Hogarth Press. (Αρχική δημοσίευση 1939).

Freud, S. (1963). Three essays on the theory of sexuality. In J. Strachey (Ed. And Trans.), *The standard edition of the complete psychological works of Sigmund Freud* (Vol. 7, pp. 125-243). London: The Hogarth Press. (Αρχική δημοσίευση 1905).

Gershenowitz, H. (1979). The influence of lamarckism on the development of Freud's psychoanalytic theory. *Indian Journal of History of Science Calcutta, 14*(2), 105-113.

Gould, S. J. (1977). *Ontogeny and phylogeny*. Cambridge: Harvard University Press.

Grant, D. C. & Harari, E. (2005). Psychoanalysis, science and the seductive theory of Karl Popper. *Australian and New Zealand Journal of Psychiatry, 39,* 446-452.

Heylighen, F. (1992). Evolution, selfishness and cooperation. *Journal of Ideas, 2* (4), 70-76.

Hodge, J. (2010). The Darwin of pangenesis. *Comptes Rendus Biologies, 333* (2), 129-133.

Jablonka, E. & Lamb, M. J. (1989). The inheritance of acquired epigenetic variations. *Journal of Theoretical Biology,139* (1), 69–83.

Jablonka, E. & Lamb, M. J. (2005). *Evolution in four dimensions: Genetic, epigenetic, behavioral, and symbolic variation in the history of life.* Cambridge, Massachusetts: MIT Press.

Jones, E. (1957). *The life and work of Sigmund Freud. The last phase 1919-1939* (vol. 3). Oxford: Basic Books.

Kandel, E. R. (1999). Biology and the future of psychoanalysis: A new intellectual framework for psychiatry revisited. *American Journal of Psychiatry, 156* (4), 505-524.

Kandel, E. R. (2008). *Αναζητώντας τη μνήμη. Η ανάδυση μιας νέας επιστήμης του νου* (Α. Καραμανλίδης, Μτφρ.). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. (Αρχική δημοσίευση 2000).

Kohn, D. (Ed.). (1985). *The Darwinian heritage*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

Kroeber, A. L. (1920). Totem and taboo: An ethnologic psychoanalysis. *American Anthropologist, 22* (1), 48-55.

Μαλικιώση-Λοΐζου, Μ. (2012). *Συμβουλευτική ψυχολογία*. Αθήνα: Πεδίο.

Mayr, E. (2008). *Η ανάπτυξη της βιολογικής σκέψης: ποικιλότητα, εξέλιξη και κληρονομικότητα* (Σ. Σφενδουράκης, Μτφρ.). Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης. (Αρχική δημοσίευση 1985).

McDonald, K. (1986) Civilization and its discontents revisited: Freud as an evolutionary biologist. *Journal of Social and Biological Structures, 9,* 307 318.

Ντελέζ, Ζ. & Γκουαττάρι, Φ. (1977). *Καπιταλισμός και σχιζοφρένεια: Ο Αντι-Οιδίπους* (Κ. Χατζηδήμου- Ι.Ράλλη, Μτφρ.). Αθήνα: Εκδόσεις Ράππα. (Αρχική δημοσίευση 1972).

Paul, R. A. (1976). Did the primal crime take place? *Ethos, 4* (3), 311-352.

Paul, R. A. (2010). Yes, the primal crime did take place: A further defense of Freud's Totem and Taboo. *Ethos, 38* (2), 230-249.

Richardson, M. K. & Keuck, G. (2002). Haeckel's ABC of evolution and development. *Biological Reviews, 77*, 495-528.

Ritvo, L. B. (1990). *Darwin's influence on Freud*. New Haven and London: Yale University Press.

Schulz, D. P. & Schulz, S. E. (2008). *A history of modern psychology* (9th ed.). Belmont: Wadsworth.

Slavet, E. (2008). Freud 's lamarckism and the politics of racial science. *Journal of the History of Biology*, *41*(1), 37-80.

Στυλιανοπούλου, Φ. (2006). Ο Φρόυντ ως νευροεπιστήμονας. *Νέα Εστία*, *160* (1795), 1088-1099.

Sulloway, F.J. (1992). *Freud, biologist of the mind: Beyond the psychoanalytic legend*. Massachusetts: Harvard University Press. (Αρχική δημοσίευση 1979).

Wilson, E. O. (2000). *Κοινωνιοβιολογία: Η νέα σύνθεση: Η συνοπτική έκδοση* (Σ. Σφενδουράκης, Δ. Μουρελάτος, Μτφρ.). Αθήνα: Σύναλμα. (Αρχική δημοσίευση 1980).

Φρόυντ, Ε., Φρόυντ, Λ. & Γκρούμπριχ-Σημίτη, Ι. (2006). *Σίγκμουντ Φρόυντ. Η ζωή του σε εικόνες και κείμενα* (Κ. Ανδρουλιδάκης, Μ. Μαρκοδημητράκη, Γ. Κουγιουμτζάκης, Μτφρ.). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. (Αρχική δημοσίευση 1978).

Φρόυντ, Σ. (1949). *Τοτέμ και Ταμπού: Ψυχαναλυτική ερμηνεία της κοινωνικής ζωής των πρωτόγονων λαών* (Κ. Μεραναίου & Μ. Ζωγράφου, Μτφρ.). Αθήνα: Εκδόσεις Τσόγκα – Φωτοπούλου. (Αρχική δημοσίευση 1913).

Φρόυντ, Σ. (1997) *Ο Άνδρας Μωυσής και η Μονοθεϊστική Θρησκεία*. (Θ. Λίποβατς, Μτφρ.) Αθήνα: Εκδόσεις Επίκουρος. (Αρχική δημοσίευση, 1939).

The impact of evolutionary theories on Freud's thought and work

Nikolaos Mylonas[33]

Abstract

The relationship between psychoanalysis and evolutionary theories, although it has been remarked many times, it has not been thought over deeply. However, it seems that these theories had substantial influence on the freudian thought with applications on major psychoanalytic topics such as Oedipal complex, psychosexual development and the rise of civilization. In the present study, we examine the darwinian and lamarckian impact on some of Freud's fundamental essays. In addition, specific mutual perspectives of evolutionary psychology and psychoanalysis are considered. The knowledge of various evolutionary approaches had a great effect on the intellectual route of the father of psychoanalysis.

Keywords: Freud, Darwin, Lamarck, evolutionary theory, evolutionary psychology.

[33] Student, Department Psychology, University of Crete, e-mail: nik.a.mylonas@gmail.com

Ο Lacan και η λογοτεχνία

Ντόρα Περτέση[34]

Περίληψη

Η ψυχαναλυτική ανάγνωση μιας τραγωδίας διαφοροποιείται από μια φιλολογική ανάγνωση. Τόσο ο Freud, όσο και ο Lacan το αποδεικνύουν μέσα από τα γραπτά τους δίνοντας έμφαση στον δρόμο που ο συγγραφέας ανοίγει ώστε ο ψυχαναλυτής μέσα από το έργο τέχνης να εμπλουτίσει το θεωρητικό και το κλινικό του corpus.

Η ανάγνωση της *Αντιγόνης* του Σοφοκλή με την οποία καταπιάνεται ο Lacan στο Σεμινάριο «Η ηθική της ψυχανάλυσης» συνιστά τον άξονα αναφοράς μας. Θα αναδείξουμε σε τι συνίσταται η πρωτοτυπία αυτής της ανάγνωσης και τι συνεισφέρει στην ψυχανάλυση. Ειδικότερα, θα εστιαστούμε στον όρο «η επιθυμία της Αντιγόνης». Ποιες είναι οι συντεταγμένες αυτής της επιθυμίας και γιατί ο όρος «Άτη» συνδέεται άρρηκτα με αυτήν; Τι είναι αυτό που μας επιτρέπει να πούμε ότι η Αντιγόνη θα μπορούσε να είναι το παράδειγμα ενός υποκείμενου που ακολούθησε την επιθυμία του έως τις έσχατες συνέπειές της.

Λέξεις κλειδιά: επιθυμία, Άτη, Αντιγόνη, Lacan.

Στο βιβλίο του *Το παραλήρημα και τα όνειρα στην "Γκραντίβα"* ο Freud σημειώνει: «Οι συγγραφείς είναι πολύτιμοι σύμμαχοι, γιατί γνωρίζουν ένα σωρό πράγματα μεταξύ ουρανού και γης, που τα αγνοεί παντελώς η σχολαστική παιδεία μας. Όσον αφορά μάλιστα τη γνώση της ψυχής, είναι πιο μπροστά από μας, τους κοινούς

[34] Η Ντόρα Περτέση είναι ψυχολόγος, διδάκτωρ ψυχανάλυσης, μέλος της Παγκόσμιας Εταιρείας Ψυχανάλυσης και της Νέας Λακανικής Σχολής, διδάσκουσα στο *Κέντρο Ψυχαναλυτικών Ερευνών της Αθήνας* και υπεύθυνη σύνταξης του περιοδικού *Αληθεια*, διεύθυνση: Ζηνοδότου 26, 1164, Αθήνα, Τηλ: 2107226520, e-mail: pertesi@otenet.gr

ανθρώπους, γιατί την αντλούν από πηγές που δεν έχουμε ακόμη ανιχνεύσει προς όφελος της επιστήμης» (Freud, 1994, σελ. 166). Κάποιες σελίδες πιο κάτω, θα συμπληρώσει ότι «… ο συγγραφέας ήταν ανέκαθεν ο πρόδρομος της επιστήμης και κατά συνέπεια της επιστημονικής ψυχολογίας» (Freud, 1994, σελ. 230).

Λαμβάνοντας, δίκην παραδείγματος αυτές τις αναφορές, κατανοούμε ότι για τον ιδρυτή της ψυχανάλυσης το έργο τέχνης προηγείται της επιστήμης και τούτο είναι αποτέλεσμα μιας γνώσης του δημιουργού, γνώση η οποία με έναν περίεργο τρόπο υπάρχει σ' αυτόν και στο έργο του.

Πολύ αργότερα, ο Lacan, εξετάζοντας το καθεστώς του γράμματος στο ασυνείδητο θα υπενθυμίσει τη φροϋδική ρήση σημειώνοντας ότι «…το μοναδικό προνόμιο που εκ της θέσεώς του έχει το δικαίωμα να λάβει ένας ψυχαναλυτής, είναι να θυμηθεί … ότι σε ό,τι αφορά την ύλη του, ο καλλιτέχνης πάντοτε προηγείται από αυτόν και συνεπώς ο ψυχαναλυτής δεν χρειάζεται να κάνει τον ψυχολόγο εκεί που ο καλλιτέχνης του ανοίγει τον δρόμο» (Lacan, 2001, σελ. 192-193).

Ποιος είναι ο δρόμος που ο καλλιτέχνης μέσα από το έργο του ανοίγει στον ψυχαναλυτή;

Με τον εν λόγω δρόμο ο Lacan συμπορεύεται διότι συναντιέται αδιάκοπα με τη λογοτεχνία, την ποίηση, το θέατρο και τη ζωγραφική. Αυτή η συνάντηση είναι πάντοτε μια δημιουργική συνάντηση, με την κυριολεκτική σημασία της λέξης δημιουργίας, είναι λοιπόν μια γένεση. Οι λογοτεχνικές αναφορές του Lacan δεν συνιστούν ρητορικά σχήματα, αλλά μια διαδικασία γένεσης που είναι χρονοβόρα, επίπονη και, κυρίως, διέπεται από μια λογική.

Πότε γίνεται αυτή η συνάντηση. Ποιες είναι οι συντεταγμένες της;

Προσπαθώντας, είτε να σμιλέψει έναν ψυχαναλυτικό όρο, είτε να οδηγήσει την κλινική πέραν των καθιερωμένων θεωρήσεων, ο Lacan θα αναγνώσει ένα λογοτεχνικό

κείμενο για να αναδείξει ένα νέο στοιχείο το οποίο με τη σειρά του γίνεται άξονας αναφοράς ώστε να αναπτύξει και να προχωρήσει μια ψυχαναλυτική προβληματική. Ιδού λοιπόν η γένεση για την οποία μόλις προηγουμένως αναφερόμαστε. Για να σας την καταστήσω φανερή θα χρησιμοποιήσω ως παράδειγμα μια προβληματική του Σεμιναρίου VII, *Η ηθική της ψυχανάλυσης*.

Στο Σεμινάριο VII, το οποίο συνιστά μια τομή στη διδασκαλία του, ο Lacan εξετάζει την ηθική της ψυχανάλυσης και κατ' επέκταση την επιθυμία. Η προβληματική του φροϋδικού Πράγματος, (*Das Ding*), που αντιδιαστέλλεται στο αντικείμενο, είναι παρούσα, ως ένας μη συμβολικός όρος (Lacan, 1986). Το Πράγμα, όπως μας υπενθυμίζει ο Jacques Allain Miller, σημαίνει ότι η ενορμητική ικανοποίηση δεν είναι της ούτε της τάξεως του συμβολικού, ούτε του φαντασιακού, αλλά του πραγματικού, με τη λακανική σημασία του όρου (Miller, 1999). Με αυτή τη λογική και επειδή η επιθυμία την οποία εξετάζει ο Lacan είναι μεν σημαίνουσας τάξεως, δηλαδή άπτεται του συμβολικού Άλλου, θα δείξει ότι, συγχρόνως, έχει και έναν απόλυτο, αδιάλλακτο χαρακτήρα, αυτή λοιπόν η επιθυμία αγγίζει το Πράγμα, αυτό που στην ύστερη διδασκαλία του θα ονομάσει η απόλαυση ως πραγματική.

Θα δείξουμε λοιπόν με ποιο τρόπο ο Lacan, μέσα από την ανάγνωση της *Αντιγόνη* του Σοφοκλή, φτάνει να αναδείξει ότι ο τόπος του Πράγματος είναι ο τόπος του εκτός άτης, οριζόμενος ως τόπος επιθυμίας της Αντιγόνης.

Γνωρίζουμε όλοι την *υπόθεση* της τραγωδίας. Πρόκειται για το πεπρωμένο του οίκου των Λαβδακιδών. Σε μια μονομαχία, σκοτώνονται τα δυο αδέλφια της Αντιγόνης, ο Πολυνείκης και ο Ετεοκλής. Ο μεν πρώτος ως εχθρός, ο δε δεύτερος υπέρ της πατρίδας. Ο άρχων Κρέων θέλει να αποδώσει τιμές ταφής στον Ετεοκλή, ενώ αντίθετα αρνείται ακόμη και το θάψιμο για τον δεύτερο, τον Πολυνείκη, και θέλει να αφήσει το σώμα του βορά στα σκυλιά. Η Αντιγόνη επικαλούμενη τους άγραφους νόμους, τη *Δίκη*,

αντιπαρατίθεται στον Κρέοντα, θάβει τον αδελφό της και τιμωρείται να κλειστεί ζωντανή στη σπηλιά του θανάτου. Στη συνέχεια, τόσο ο Αίμων, γιος του Κρέωντα και αρραβωνιαστικός της Αντιγόνης, όσο και η μητέρα του αυτοκτονούν, ο πρώτος κρατώντας στα χέρια του τη νεκρή Αντιγόνη και η δεύτερη μαθαίνοντας το θάνατο του παιδιού της.

Ο Lacan διαβάζοντας την τραγωδία θα σταματήσει, μεταξύ άλλων, στη λέξη *άτη*, ένεκα της συχνότητας και της ιδιαζούσης θέσης της εμφάνισής της.

Α) Η Άτη, με κεφαλαίο άλφα, είναι πανταχού παρούσα στην ελληνική μυθολογία. Αυτήν έστειλε η Αθηνά και τρέλανε τον Αίαντα, με αποτέλεσμα να σφάξει όλα τα κοπάδια των Αχαιών θαρρώντας πως είναι στρατιώτες, παίρνοντας έτσι εκδίκηση επειδή δεν του έδωσαν τα όπλα του Αχιλλέα. Αυτήν την Άτη άλλωστε, αναφέρει ο Όμηρος, στέλνουν οι Θεοί στον Πάτροκλο και του θολώνουν το μυαλό (*τον δ' άτην φρένας είλε*) στην καταλυτική και τελευταία του μάχη με τον Έκτορα.

Η Άτη ή (*Αάτη*), που το όνομά της σημαίνει τύφλωση και συμφορά, κατά την «Θεογονία» του Ησίοδου, ήταν κόρη της Έριδας και αδελφή της Δυσνομίας.

Από τον *Ιλιάδα* του Ομήρου μαθαίνουμε πως ήταν πολύ δυνατή, με πόδια γερά ώστε να φτάνει παντού πάνω στην γη και να πλανά τους ανθρώπους. Αντίθετα, οι *Λιτές*, οι Παρακλήσεις, που έτρεχαν ξωπίσω της για να γιατρεύουν τις συμφορές, ήταν κουτσές, αλλήθωρες και ζαρωμένες. Η Άτη εξαπάτησε ακόμη και τον Δία κι' αυτός την γκρέμισε στη γη, μακριά από τους θεούς του Ολύμπου και έκτοτε η Άτη ως πλάνη είναι το θλιβερό πεπρωμένο του ανθρώπου (Grimal, 1991).

Στο λεξικό των Liddell και Scott (1983) δίνεται συνοπτικά η ερμηνεία του ονόματος: Θεά της βλάβης και της συμφοράς η Άτη στέλνεται από τους θεούς και προκαλεί «πνευματική τύφλωση στον ήρωα του έπους ή της τραγωδίας, ώστε να οδηγηθεί μόνος του στην καταστροφή. Κάτι σαν το επακόλουθο της ύβρεως».

Β) Η *άτη* με μικρό άλφα, είναι μια σύγχυση φρενών, μια ταραγμένη κατάσταση ψυχής, μια απερίσκεπτος ορμή προερχόμενη εκ πλάνης αποσταλμένη από τους θεούς, ως επί το πλείστον για τιμωρία ενόχου θρασύτητας. Μια δεύτερη σημασία της είναι η απερίσκεπτος ενοχή ή η αμαρτία, διαφέρει όμως του *πήματος* που σημαίνει απλό πάθημα. Σε κάθε περίπτωση η άτη είναι καρπός της ύβρεως.

Ο Σοφοκλής τόσο στην *Ηλέκτρα*, όσο και στην *Αντιγόνη* χρησιμοποιεί πολλές φορές την άτη, με μικρό άλφα, για να περιγράψει την ψυχική κατάσταση του ήρωα.

Στην *Ηλέκτρα,* για παράδειγμα, η ηρωίδα βρίσκεται σε μια κατάσταση να μην γνωρίζει την συμφορά (στ. 936, *ήμεν άτης*) (Σοφοκλής, 1992), ενώ σε άλλες περιπτώσεις η ψυχική της κατάσταση περιγράφεται μέσα από την έκφραση *άλυπος άτη* (στ. 1002) (Σοφοκλής, 1992).

Στην *Αντιγόνη*, η άτη εμφανίζεται είτε στα χείλια της ηρωίδας, είτε της Ισμήνης, είτε του Κρέοντα, είτε του Χορού. Έτσι, από την πρώτη κιόλας στροφή, στον 5^{ο} στοίχο, η άτη είναι παρούσα μέσα από το στόμα της Αντιγόνης, όταν απευθύνεται στην Ισμήνη. Η ζωή της, λέει, δεν είναι δίχως οδύνες και συμφορές (*ούτ' άτης άτερ*), σταλμένες από τον Δία, στα δικά της βάσανα. Αυτές κατάγονται από παλιά, από την εποχή του Οιδίποδα. Λίγο μετά, όταν λαμβάνει τον λόγο η αδελφή της η Ισμήνη διηγείται, ότι δεν γνωρίζει τίποτα περισσότερο, από τότε που έφυγε ο στρατός, ούτε να είναι ευτυχισμένη, ούτε δυστυχισμένη (*ουτ' ατωμένη*. στ. 17) (Σοφοκλής, 2001). Κατόπιν, θα λάβει τον λόγο ο Κρέων και στον στίχο 317 (Σοφοκλής, 2001) θα πει ότι αυτή η πράξη, το θάψιμο δηλαδή του Πολυνείκη, είναι αισχρή και ότι κάποιοι εξαγοράστηκαν με χρήματα για να την κάνουν. Εξαιτίας δε του αισχρού κέρδους αυτοί θα δυστυχήσουν (*ατωμένους*) και δεν θα σωθούν. Στη συνέχεια, στο τρίτο χορικό έχουμε τέσσερις φορές την παρουσία της λέξης «άτη» (Σοφοκλής, 2001). Μιλάει για παράδειγμα ο Χορός και λέει ότι γι' αυτούς που ο οίκος τους κλονίσθηκε συθέμελα

καμιά συμφορά (*άτας ουδέν*) (Σοφοκλής, 2001, 584) δεν σταματάει να τους ακολουθεί επί σειρά γενεών, παρομοιάζοντας αυτή την άτη με το φουσκωμένο κύμα που πέφτει πάνω στον άνθρωπο. Λίγο πιο κάτω, στο ίδιο χωρικό, ο Χορός αποτείνει έναν χαιρετισμό στο Δία και, αναλογιζόμενος τα κακά του οίκου των Λαβδακιδών, λέει ότι η ζωή των θνητών δεν προχωράει για μεγάλο διάστημα χωρίς συμφορές (*εκτός άτας*).

Στις περισσότερες των περιπτώσεων η άτη μεταφράζεται ως συμφορά, ή μεγάλος πόνος, βάσανο και δυστυχία. Αυτή δηλαδή είναι η επικρατούσα ερμηνευτική προσέγγιση. Ο Lacan με τη σειρά του θα αναγνώσει κάτι διαφορετικό από τη συμφορά και την πλάνη ή, για την ακρίβεια, μέσα από την ανάγνωσή του θα καταδείξει το απόλυτο της επιθυμίας που είναι πέραν του αγαθού και του ωραίου –τα δυο τελευταία δεν συνιστούν παρά ένα πέπλο που τοποθετείται μπροστά από την επιθυμία για να την καλύψει.

Ποια είναι η διαδρομή που ακολουθεί; Εξετάζει την σχέση της επιθυμίας με το ωραίο, - και γιατί το κάνει αυτό; Ας θυμηθούμε αυτή τη σαγηνευτική εικόνα της Αντιγόνης, μετά την απόφασή της να μην υποχωρήσει σε τίποτα και να αποδεχτεί την τιμωρία του Κρέοντα, δηλαδή να θαφτεί ζωντανή στον τάφο…

Εξετάζοντας λοιπόν αυτή τη σχέση θα μας πει ότι το «ωραίο αφυπνίζει την επιθυμία» (Lacan, 1986) εξηγώντας συγχρόνως την δύναμη της λάμψης αυτής της εικόνας. Η λάμψη της Αντιγόνης σχετίζεται με τη θέση που αυτή καταλαμβάνει, θέση που έχει ένα διπλό καθεστώς καθώς βρίσκεται στο μεθόριο, ανάμεσα στην ζωή και τον θάνατο (Lacan, 1986). Πράγματι σε πολλά χωρία η Αντιγόνη θα δείξει ποια είναι η υποκειμενική της θέση. Για παράδειγμα, στο στίχο 845, η ίδια λέει: «αλλοίμονο εγώ η δύστυχη ούτε ανάμεσα στους νεκρούς, ούτε ανάμεσα στους ζωντανούς κατοικώ» (*Ούτ' εν βροτοίς ούτε νεκροίσιν μέτοικος*). Εν κατακλείδι, η υποκειμενική της θέση της βρίσκεται μεταξύ ζωής και θανάτου, ανάμεσα σ' αυτά τα δύο.

Δεν πρόκειται λοιπόν μόνο για ένα δίκαιο που αντιπαραβάλλεται σε ένα άλλο, δηλαδή το δίκαιο του Κρέοντα, που δεν θέλει να ταφεί ο Πολυνείκης επειδή είναι εχθρός της πατρίδας και το δίκαιο των άγραφων νόμων, *της Δίκης*, που προστάζει την ταφή των νεκρών, δίκαιο το οποίο προασπίζεται η Αντιγόνη για τον αδελφό της. Δεν πρόκειται δηλαδή μόνον για μια στείρα αντιπαραβολή δύναμης η οποία θα τοποθετούσε την Αντιγόνη καθρεπτικά σε αντιπαράθεση προς τον Κρέοντα. Ασφαλώς, μια πρώτη ανάγνωση σταματάει σ' αυτό το σημείο και οι πολυπληθείς σχολιαστές αυτό άλλωστε υποστηρίζουν, εμμένοντας στην συμφορά που την βρήκε –μεταφράζουν δηλαδή την άτη ως συμφορά- καθώς ο Κρέων ως άρχων έχει τελικά την εξουσία και τον τελευταίο λόγο στα δρώμενα.

Ο Lacan θα επισημάνει ότι υπάρχει κάτι άλλο που είναι ιδιαιτέρως σημαντικό στη στάση της Αντιγόνης. Τι είναι αυτό; Η Αντιγόνη, θα πει, διακατέχεται από ένα πάθος (Lacan, 1986). Και σε αυτό το σημείο αρχίζει η γέννηση που συντελείται μέσα από την λακανική ανάγνωση της *Αντιγόνης*. Η Αντιγόνη λοιπόν διακατέχεται από ένα πάθος και μέσα από την υποκειμενική της θέση είναι που οδηγείται, όπως κάθε ήρωας, σε ένα όριο, και όχι μόνο. Ξεπερνάει αυτό το όριο, την άτη. Στο στοίχο 624-625, που σχολιάζει ο Lacan (Lacan, 1986, σελ. 315) για να υποστηρίξει τη θέση του, μιλάει ο Χορός για να πει τα εξής: «Γιατί με σοφία έχει διατυπωθεί από κάποιον ένα πολυθρύλητο γνωμικό, το να θεωρεί δηλαδή κανείς ότι κάποτε το κακό είναι καλό γι' αυτόν, του οποίου το νου παρασύρει ο θεός στη συμφορά και ζει για ελάχιστο χρόνο χωρίς δυστυχία» (Σοφοκλής, 2001, σελ. 80-81) (*σοφία γαρ εκ του κλεινόν έπος πέφανται, το κακόν δοκείν ποτ' εσθλόν τωδ' έμμεν, ότω φρένας θεός άγειν προς άταν πράσσει · δ' ολιγοστόν χρόνον εκτός άτας*). Ο Χορός αναφέρεται λοιπόν σε ένα πολυθρύλητο γνωμικό.

Περί ποιού γνωμικού πρόκειται; Πρόκειται για ένα γνωμικό του Θέογνη (Αρχίλοχος, Θέογνις και Θεογνίδεια, 2002, σελ. 270-273, στ. 403-407), τους στοίχους

403- 407) που λένε τα εξής: «να μην βιάζεται ο άνθρωπος διότι αυτός που ο δαίμονας με πόθο τον οδηγεί σε μεγάλο σφάλμα, τον κάνει να νομίζει πως, όσα είναι κακά, τούτα καλά είναι..» (*όντινα δαίμων πρόφρων εις μεγάλην αμπλακίην παράγει και οι έθηκε δοκείν, ά μεν ήι κακά, ταύτ' αγαθ' είναι ευμαρέως*). Στο απόσπασμα αυτό ο δαίμων είναι εκείνος που θολώνει το μυαλό του ανθρώπου και κάνει ώστε αυτός να συγχέει το καλό με το κακό.

Ποιο είναι το καθεστώς του δαίμονα; Ποιοι είναι οι δαίμονες; Σύμφωνα με τη Διοτίμα (Grimal, 1991) ο δαίμων είναι μεσολαβητής ανάμεσα στον θεό και τον άνθρωπο. Ο δαίμων είναι μια θεία δύναμη, ο προστάτης του ανθρώπου, αλλά και η τύχη του, τόσο καλή όσο και κακή και, γνωρίζουμε, ότι ο έρωτας είναι ο ποιο σημαντικός δαίμων που πέφτει στον άνθρωπο, παρά τη θέλησή του. Έτσι, δαίμων ή θεός τούτος έχει τη δύναμη να θολώνει το μυαλό, να παραπλάνα. Ο Lacan θα επισημάνει ότι η μέσα από τις προθέσεις «προς» άτην και «εκτός» άτης καθορίζεται ένα όριο και με αυτή τη λογική, ένας τόπος (Lacan, 1986). Μπορούμε να πηγαίνουμε *προς την άτη* ή να βρεθούμε πέραν της άτης, *εκτός άτης*. Θα μπορούσαμε λοιπόν να πούμε ότι το όριο, ο φραγμός με την έννοια ενός τόπου είναι η άτη και με αυτή τη λογική «προς άτας» σημαίνει πηγαίνω να συναντήσω την άτην, ενώ «εκτός άτας» σημαίνει ότι έχω υπερβεί, έχω διασχίσει το όριο της άτης.

Ιδού εν κατακλείδι ο τόπος της Αντιγόνης. Η επιθυμία της στοχεύει κάτι πέραν της άτης. Σ' αυτόν τον τόπο, λέει το χωρίο, δεν μπορούμε να μείνουμε για πολύ διάστημα (*δ' ολιγοστόν χρόνον εκτός άτας*). Αινιγματική φράση. Για ποιο λόγο άραγε δεν μπορούμε να μείνουμε στον τόπο του *εκτός* άτης; Θα αφήσουμε προς το παρόν αναπάντητο το ερώτημα, για να επανέλθουμε λίγο πιο κάτω.

Ο όρος άτης σηματοδοτεί λοιπόν ένα όριο. Και συνεχίζει ο Lacan σχολιάζοντας το χωρίο: «Επειδή λοιπόν ο άνθρωπος συγχέει το καλό με το κακό, επειδή κατιτί πέραν

των ορίων της *Άτης* έγινε για την Αντιγόνη το δικό της καλό, ένα καλό που δεν είναι το ίδιο με όλων των άλλων, μήπως γι' αυτό τον λόγο λοιπόν η Αντιγόνη κατευθύνεται *προς άταν*;» (Lacan, 1986, σελ. 315).

Σ' αυτή την ανάγνωση του Lacan υπάρχει μεν η πλάνη που επιφέρει η άτη αλλά αυτή η πλάνη συνδέεται με μια προσωπική αξία της Αντιγόνης, ένα καλό που σχετίζεται αποκλειστικά και μόνον με την επιθυμία της. Η δύναμη και το βάρος αυτού του καλού είναι το χαρακτηριστικό που επιτρέπει στην Αντιγόνη να διαβεί το φραγμό της άτης.

Και συνεχίζει ο Lacan: «Σ' αυτό το σημείο, επειδή πηγαίνει προς αυτήν την *Άτη*, και πρόκειται επιπλέον να πάει *εκτός άτας*, να υπερβεί το όριο της *Άτης*, γι' αυτόν τον λόγο ο Χορός ενδιαφέρεται τόσο για την Αντιγόνη» (Lacan, 1986, σελ. 322).

Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι ο Χορός δεν εξυμνεί οτιδήποτε συμβαίνει στην τραγωδία. Ενδιαφέρεται, κυρίως, να αναδείξει κάτι της τάξεως της υπέρβασης αυτού του ορίου που καθιστά την Αντιγόνη ηρωίδα. Γιατί; Διότι είναι αυτή, μας λέει ο Lacan, που μέσα από την επιθυμία της, από το πάθος της βιάζει τα όρια της *Άτης*. Η φράση κλειδί βρίσκεται σ' αυτό το σημείο και είναι η ακόλουθη: μέσα από την επιθυμία του το υποκείμενο υπερβαίνει ένα όριο, ένα φραγμό, έναν νόμο, και στην περίπτωση της Αντιγόνης αυτό έχει ως αποτέλεσμα να βαδίσει στον τόπο του *εκτός άτας*. Η *Άτης*, δεν σημαίνει λοιπόν επ' ουδενί την *αμαρτία*, τη συμφορά ή απλά την πλάνη. Η Αντιγόνη υπερβαίνει το όριο προπάντων μέσα από την επιθυμία της που σχετίζεται με την *μέριμνά* της για τον οίκο των Λαβδακιδών.

Και ο Lacan ακολουθώντας το νήμα της τραγωδίας θα επιτονίσει τι είναι αυτό που υφίσταται ο Χορός αντικρίζοντας την Αντιγόνη: ο Χορός λέει κυριολεκτικά – «Αυτή η ιστορία μας τρελαίνει**,** τα αφήνουμε όλα, χάνουμε τα μυαλά μας, γι' αυτό το παιδί που μας συνεπαίρνει» (Lacan, 1986). Τι ακριβώς λέει ο ποιητής για να δείξει

αυτό το εκτός εαυτού, αυτή την τρέλα την οποία μας εξιστορεί ο χορός, στον στίχο 800; «Εγώ ο ίδιος, παρεκτρέπομαι παραβιάζοντας τους θεσμούς με αυτήν που βλέπω να πορεύεται στον θάνατο…» (Σοφοκλής, 2001, σελ. 94-95), ενώ λίγο νωρίτερα, ο χορός βλέποντας την Αντιγόνη να έρχεται, λέει: «στ. 76, *ες δαιμόνιον τέρας αμφινοώ τόδε*», δηλαδή «απίστευτος δαίμονας είναι αυτό που βλέπω και αμφιταλαντεύομαι» (Σοφοκλής, 2001). Ο Χορός λοιπόν αιχμαλωτίζεται, ανατρέπεται γιατί, όπως λέει ο Lacan, διακατέχεται και ο ίδιος από την επιθυμία της Αντιγόνης.

Στο σεμινάριο της επόμενης χρονιάς, *Η μεταβίβαση*, ξαναβρίσκουμε την ανατροπή του υποκειμένου, αποτέλεσμα της επιθυμίας. Πιο ειδικά, σχολιάζοντας το πλατωνικό *Συμπόσιο*, ο Lacan αναφέρεται στον Αλκιβιάδη που πλέκει in vivo το εγκώμιο του έρωτα για τον Σωκράτη χρησιμοποιώντας το ρήμα «*κατεχόμεθα*» (Lacan, 1991). Πιο ειδικά ο Αλκιβιάδης λέει ότι όταν ο Σωκράτης αρχίζει να μιλάει τότε «*εκπεπληγμένοι εσμέν και κατεχόμεθα*» (Πλάτων, 1990), όλοι μένουμε εκστατικοί και αιχμαλωτιζόμαστε, παγιδευόμαστε, από τα *αγάλματα* αυτών που λέει και γινόμαστε δούλοι του.

Επανερχόμενοι στην Αντιγόνη, θεωρούμε ότι η ανατροπή που υφίσταται ο Χορός σχετίζεται με το *εκτός άτης*. Η σαγηνευτική εικόνα της Αντιγόνης, που είναι εκτός άτης, είναι αυτή που αιχμαλωτίζει και ανατρέπει τον Χορό, έτσι όπως ο Αλκιβιάδης αιχμαλωτίζεται, κατέχεται και ανατρέπεται από τα λόγια και την φωνή του Σωκράτη. Τι άλλο θα αναδείξει ο Lacan μέσα από αυτή την παγίδευση του Χορού, από το *εκτός άτης* της Αντιγόνης; Θα πει ότι αυτή η παγίδευση σχετίζεται με ένα ουσιαστικό γνώρισμα της Αντιγόνης, που, όπως λέει ο Χορός, είναι *ίμερος εναργής* (στ. 796-797). *Ίμερος εναργής* (Σοφοκλής, 2001), σημαίνει κυριολεκτικά την επιθυμία που έγινε ορατή, θα μας πει ο Lacan (Lacan, 1986).

Το ζητούμενο είναι περί ποιας επιθυμίας πρόκειται και ποιας επιθυμίας πληρώνει το τίμημα η Αντιγόνη, ένα τίμημα θανάτου. Η Αντιγόνη θα πει ότι πρόκειται για την *μέριμνα* του οίκου της, και πιο ειδικά θα αναφερθεί στον αδελφό της (Σοφοκλής, 2001). Η Αντιγόνη λοιπόν μας εξηγεί, σημειώνει ο Lacan: «Αν επρόκειτο για ένα σύζυγο θα μπορούσα να βρω έναν άλλο, αν επρόκειτο για ένα παιδί θα μπορούσα να κάνω ένα άλλο, αλλά πρόκειται για τον αδελφό μου» (Lacan, 1986, σελ. 297). Με άλλα λόγια είναι αδύνατον να αποκτήσει εκ νέου έναν αδελφό και αυτό είναι το σημαντικό που διατυπώνεται ρητά μέσα από αυτό τη λέξη «αδελφός».

Και ο Lacan θα συνεχίσει: «Η Αντιγόνη δεν επικαλείται κανένα άλλο δικαίωμα εκτός από αυτό, το οποίο αναδύεται μέσα στη γλώσσα και τη στιγμή που αυτό το σημαίνον, *αδελφός*, αναδύεται κάτι την σταματάει, κάτι την παγώνει. Σ' αυτό το σημαίνον είναι που παγιώνεται η αύθραυστη, ανυπέρβλητη θέση της Αντιγόνης» (Lacan, 1986, σελ. 324-325).

Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι κάτω από το σημαίνον *αδελφός*, υπάρχει ένας απόλυτος και αδιάλλακτος χαρακτήρας. Η επιθυμία της Αντιγόνης είναι μεν αρθρωμένη συμβολικά, αλλά συγχρόνως παγιώνεται κάτω από αυτό το σημαίνον. Η συμβολική αλυσίδα με την διαλεκτική της ιδιότητα να μετατίθεται από σημαίνον σε σημαίνον δεν συνεχίζει τη διαδρομή της. Παγιώνεται και σταματάει στο σημαίνον *αδελφός,* που βρίσκεται στο όριο του φροϋδικού όρου *Πράγματος* και της απόλαυσης ως πραγματικής.

Έτσι λοιπόν, ναι μεν η επιθυμία της Αντιγόνης, μέσα από την *Άτη* διέπεται από τον Άλλο, από το πεδίο του Άλλου, αλλά από την άλλη πλευρά αυτή η άτης συγγενεύει και με το φροϋδικό Πράγμα, μέσα από τον αδιάλλακτο και παγιωμένο χαρακτήρα της. Αυτός ο χαρακτήρας είναι προσίδιος της επιθυμίας.

Και συνεχίζει ο Lacan: «Η Αντιγόνη οδηγεί ως το όριο την εκπλήρωση αυτού που μπορούμε να ονομάσουμε η αμιγής επιθυμία, η αμιγής και απλή επιθυμία θανάτου ως τέτοια. Αυτή την επιθυμία την ενσαρκώνει» (Lacan, 1986, 328-329).

Πράγματι, ας θυμηθούμε τι λέει στον Χορό η Αντιγόνη: λέει ότι αυτή έχει ήδη πεθάνει, ότι ο τόπος της είναι ο τόπος των νεκρών. Να η απάντηση στο ερώτημα που παραπάνω αφήσαμε ανοικτό. Να γιατί στον τόπο του *εκτός άτης* κάποιος δεν μπορεί να παραμείνει για πολύ. Διότι είναι ο τόπος του θανάτου. Ας θυμηθούμε τι έλεγε για τον Πολυνείκη η Αντιγόνη στον στίχο 871: αν και νεκρός την σκότωσε (Σοφοκλής, 2001). Παράδοξη φράση. Πως έναν νεκρός μπορεί να σκοτώσει έναν ζωντανό; Περί ποιού θανάτου πρόκειται; Πρόκειται για τη συνέπεια της επιθυμίας της την οποία επωμίζεται εξ' ολοκλήρου. Πρόκειται να πεθάνει και το ξέρει, όπως ο Σωκράτης το ήξερε και το θέλησε, πρόκειται λοιπόν για μια απόλυτη επιλογή συνάντησης με τον θάνατο.

Συμπερασματικά ο Lacan θα καταλήξει στην εξής σημαντικής εμβέλειας φράση: «Το επίμαχο ζήτημα τη στιγμή που ολοκλήρωσα ό,τι είχα να σας μεταδώσω πάνω στην κάθαρση, είναι το αποτέλεσμα του ωραίου. Το αποτέλεσμα του ωραίου προκύπτει από τη σχέση του ήρωα με το όριο, οριζόμενο σ' αυτή την περίπτωση από την *Άτη*» (Lacan, 1986, σελ. 332). Ιδού λοιπόν μια φράση που συμπυκνώνει και αλληλοσυνδέει το ωραίο, τον ήρωα, την Άτη, και, θα συμπληρώσουμε, την επιθυμία, απούσα μεν, αλλά πανταχού παρούσα μέσα από το κείμενο της τραγωδίας.

Ι) Το ωραίο: αιχμαλωτιζόμαστε και ανατρεπόμαστε από αυτή την εικόνα της Αντιγόνης, από την αβάσταχτη λάμψη της γιατί το ωραίο μας διακινεί, μας αφυπνίζει, αλλά κυρίως, μας ανατρέπει ως υποκείμενα.

ΙΙ) Η ηρωίδα: Η Αντιγόνη οδηγείται στο πέραν της Άτης, ξεπερνάει το όριο. Μέσα από αυτό το θάρρος γίνεται λαμπερή αλλά και συγχρόνως τρομερή. Σχεδόν φεύγει από το ανθρώπινο.

III) Το *εκτός άτας*, τοπολογικά μιλώντας, είναι ένα σημείο πέραν του εκπεφρασμένου. Ο τόπος του δεν είναι ο τόπος του Άλλου, ο τόπος του είναι σύστοιχος με την εξ-ιστάμενη τοπική (ex-sistence) διότι παροντοποιεί την απόλαυση ως πραγματική.

IV) Η επιθυμία της Αντιγόνης: στις παρυφές του λόγου, αρθρωμένη μεν αλλά συγχρόνως στα όρια του λόγου αυτή η επιθυμία σχετίζεται με το *αδελφός*, όπως και με τη θέση που αυτή καταλαμβάνει στο μητρικό Άλλο, θέση στιγματισμένη, δίχως άλλο, από το σημαίνον του θανάτου. Διαπιστώνουμε λοιπόν το διπλό καθεστώς της επιθυμίας της: α) συγκροτούμενη στο *προς άτην* συνδέεται με την *μέριμνα* του σπιτιού της, με τον *αδελφό* και με μια επιθυμία θανάτου. Το καθεστώς της είναι συμβολικό β) συγκροτούμενη στο *εκτός άτης*, συναντάει τον τόπο του φροϋδικού Πράγματος, τόπος που στη μετέπειτα διδασκαλία του Lacan συνδέεται με το πραγματικό της απόλαυσης και έχει καθεστώς γράμματος.

Βιβλιογραφία

Αρχίλοχος, Θέογνις και Θεογνίδεια (2002). *Ιαμβικοί και Ελεγειακοί ποιητές*. Αθήνα: Κάκτος.

Grimal, P. (1991). *Dictionnaire de la mythologie grecque et romaine*. Paris: PUF. Ελληνική μετάφραση: *Λεξικό της Ελληνικής και Ρωμαϊκής Μυθολογίας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Freud, S. (1994). *Το παραλήρημα και τα όνειρα στην «Γκραντίβα»*. Αθήνα: Άγρα.

Ησίοδος (1983). *Θεογονία*. *Έργα και Ημέραι*. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.

Lacan, J. (2001). Hommage fait à Marguerite Duras, du ravissement de Lol V. Stein, In *Autres écrits* (pp. 192-193). Paris: Seuil.

Lacan, J. (1986). *Le Séminaire livre VII, L'éthique de la psychanalyse* (pp. 285 -323). Paris: Seuil.

Lacan, J. (1991). *Le Séminaire livre VIII, Le transfert* (pp. 182-192). Paris: Seuil.

Liddell, H., & Scott R. (1983). *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*. Αθήνα: Σιδέρης Ιωάννης.

Miller, J. A. (1999). Les six paradigmes de la jouissance. In *La Cause freudienne, Revue de psychanalyse* (No 43, pp. 7-29). Paris: Publication ECF.

Όμηρος (1985). *Ιλιάδα*. (Τόμ. Β).Αθήνα: Ζαχαρόπουλος,

Σοφοκλής (1992). *Αντιγόνη, Ηλέκτρα, Αίας,* Αθήνα : Ζαχαρόπουλος.

Σοφοκλής (2001). *Αντιγόνη*. Θεσσαλονίκη: Ζήτρος.

Πλάτων (1990). *Συμπόσιο* (σελ. 203). Αθήνα: Εστία.

Lacan and the literature

Dora Pertesi[35]

Abstract

Reading a tragedy under the psychoanalytic view differs from its philological reading. Both Freud and Lacan demonstrate this argument through their writings, emphasizing the pathway the author opens with his “work of art” which permits the analyst to enrich his theoretical and clinical corpus.

The reading of Sophocles’ *Antigone,* the tragedy that Lacan deals with in his Seminar "The ethics of psychoanalysis", is the reference axis of this paper. We intend to highlight what really constitutes the originality of this reading and to what extent it contributes to psychoanalysis. In particular, we focus on the term “the desire of Antigone”. What are the coordinates of this desire, and why the term "Ate" (Άτη) is inextricably linked with this desire? We examine what allows us to say that Antigone could be the example of a subject that followed his desire to its ultimate consequences.

Keywords: desire, Ate, Antigone, Lacan

[35] Psychologist, Ph.D. in psychoanalysis, member of World Association of Psychoanalysis,
e-mail: pertesi@otenet.gr

Το υποκείμενο του ασυνείδητου, το αντικείμενο α, ο φαλλός

Δημήτρις Βεργέτης[36]

Περίληψη

Ο Lacan διασώζει από την λήθη και την παρερμηνεία τις θεμελιώδεις φροϋδικές αλήθειες στα πλαίσια ενός μακρόπνοου και σύνθετου εγχειρήματος – γνωστού ως «Επιστροφή στον Freud». Συγκεκριμένα: εισαγάγει την έννοια του διχασμένου υποκειμένου, προσδιορισμένου από την συμβολική τάξη και την λειτουργία της γλώσσας. Αποσαφηνίσει την φαντασιακή δομή του Εγώ θεμελιώνοντας την στο στάδιο του καθρέφτη. Προσδιορίζει το ασυνείδητο ως μορφή μνήμης βασισμένης στις ιδιότητες της σημαίνουσας αλυσίδας. Ερμηνεύει την ενόρμηση θανάτου ως εμμονή επανάληψης (insistance de répétition). Αποδίδει στην σεξουαλικότητα ένα μεταβιολογικό καθεστώς βασισμένο στην υποκειμενικοποίηση του φύλου και στην φαλλική σημασία. Στο οριακό σημείο αυτού του εγχειρήματος ανανεώνει την θεωρία της ενόρμησης εισάγοντας το αντικείμενο μικρό α.

Λέξεις κλειδιά: υποκείμενο, ασυνείδητο, Εγώ, αντικείμενο α, ενόρμηση, σεξουαλικότητα, φαλλός

Κανείς ψυχαναλυτής δεν συνέδεσε το όνομα του τόσο άρρηκτα με το όνομα του Freud όσο ο Lacan. Στις αρχές της δεκαετίας του ‘50 οι θεμελιώδεις αλήθειες που ο Freud είχε φέρει στο φως είχαν απωθηθεί και στη θέση τους είχαν ενθρονισθεί ανώδυνα και παραπλανητικά υποκατάστατα. Ο Lacan ανέσυρε από την λήθη τις μείζονες φροϋδικές αλήθειες στα πλαίσια ενός μακρόπνοου και σύνθετου εγχειρήματος – και που έγινε γνωστό ως «Επιστροφή στον Freud»[37]. Σ’ αυτά τα πλαίσια εισήγαγε την έννοια του υποκειμένου, αποσαφήνισε την δομή του Εγώ, επαναθεμελίωσε το

---

[36] Η Δημήτρις Βεργέτης είναι κλινικός ψυχολόγος, ψυχαναλυτής, μέλος της Παγκόσμιας Εταιρείας Ψυχανάλυσης και της Νέας Λακανικής Σχολής, διδάσκων στο *Κέντρο Ψυχαναλυτικών Ερευνών της Αθήνας*, μεταφραστής, συνεργάτης της Εθνικής Λυρικής Σκηνής, και διευθυντής του περιοδικού Αλη*th*εια, διεύθυνση: Πρόκλου 27, 11635 Αθήνα, e-mail: 5dim@otenet.gr

[37] «Το νόημα μιας επιστροφής στον Φρόυντ, είναι μια επιστροφή στο νόημα του Φρόυντ […] η ανακάλυψη του Φρόυντ εγείρει το ερώτημα της αλήθειας» (Lacan, 1966, p.405).

ασυνείδητο και εισήγαγε ως οριακό σημείο της Επιστροφής της έννοια του αντικειμένου α. Η παράλληλη θέσμιση του τοπολογικού τρίπτυχου πραγματικό – συμβολικό – φαντασιακό διασφάλισε μια ακριβή οριοθέτηση των αμοιβαίων σχέσεων αυτών των στρατηγικών όρων. Θα έλεγα ότι η «Επιστροφή στον Freud» υπήρξε η γαλλική Αναγέννηση της ψυχανάλυσης και η διάσωσή της από ένα ιστορικό ναυάγιο. Πράγματι, απεντοπισμένη από το γενέθλιο λίκνο της μετά την άνοδο του ναζισμού και τη μαζική μετανάστευση των αναλυτών στις ΗΠΑ, η μεταφροϋδική ψυχανάλυση είχε αναζητήσει το Ελντοράντο της στις κατεστημένες αξίες της αμερικανικής κοινωνίας. Η ηγεμονική διάχυση στους κόλπους της των κομφορμιστικών ιδεωδών της και του ευημερούντος ταρτουφισμού τους είχε επιφέρει τον δυσοίωνο εκφυλισμό της σε ψυχολογία του Εγώ, με την καθοσίωση του «αυτόνομου», «ισχυρού» Εγώ σε εργαλείο κοινωνικού ελέγχου και προσαρμογής. Στηλιτεύοντας αυτή την εκτροπή, ο Lacan απεφάνθη με σαρκαστική παρρησία ότι «το Εγώ είναι η θεολογία της ελεύθερης επιχείρησης»[38]! Παράλληλα, απέδειξε ότι το εγώ είναι το ναρκισσιστικό συμπίλημα ετερόκλιτων και τυχάρπαστων φαντασιακών ταυτίσεων, τη γενετική στιγμή των οποίων εγκαινιάζει η αλλοτριωτική σαγήνη του κατοπτρικού ομοιώματος και η τυφλή ταύτιση με τη χιμαιρική του υπόσταση που συνθέτουν τον πυρήνα του σταδίου του καθρέφτη. Αυτές οι φαντασιακές ταυτίσεις περιπλέκονται μέσα σ' έναν συμβολικό ιστό που αναδιπλασιάζει την εξάρτηση του Εγώ και αναδιευθετεί τον ναρκισσισμό του μέσα από τη διαλεκτική του Ιδανικού του Εγώ(συμβολικό) με το Ιδανικό Εγώ(φαντασιακό). Ο Lacan αποδεικνύει επίσης ότι το Εγώ διαμορφώνεται ταυτόχρονα με το σύμπτωμα, στην κλασική φροϋδική εκδοχή του, καθώς αυτό το τροποποιεί με τη (δυσ)λειτουργία του. Συνάγεται λοιπόν ότι το Εγώ δεν είναι μια ψυχική βαθμίδα πρωτόθετη και

[38] Ο Lacan ανατέμνει σε βάθος και με εμπνευσμένες φράσεις τους λόγους που οδήγησαν στον εργαλειακό εκφυλισμό της ψυχανάλυσης ως τίμημα του εγκλιματισμού της στην Αμερική, στην αρχή του κειμένου του (Lacan, 1966, pp. 402-403).

αυτόνομη, αλλά παράγωγη και εξαρτημένη. Συνάγεται επίσης ότι δεν λειτουργεί με βάση την αρχή της πραγματικότητας αλλά την αρχή της παραγνώρισης[39]. Φενακισμένο από τις ναρκισσιστικές του χίμαιρες, το Εγώ είναι μαριονέτα του φαντασιακού και αχθοφόρος συμπτωμάτων.

Δομή και υποκείμενο του ασυνειδήτου

Είναι σαφές ότι μια ριζοσπαστική επαναξιολόγηση της δομής και της λειτουργίας του Εγώ δεν μπορεί να περιοριστεί στην ανίχνευση των φαντασιακών ερεισμάτων του και των επείσακτων ταυτίσεων που αναλαμβάνει να συγκολλήσει ο ναρκισσισμός προσδίδοντάς τους μια κατ' επίφασην ενότητα. Η ολοκλήρωσή της απαιτεί την επεξεργασία μιας θεωρίας του υποκειμένου η οποία θα υπερβαίνει την φαντασιακή διαλεκτική του σταδίου του καθρέφτη και θα παρέχει στην έννοια του υποκειμένου ένα αμιγές έρεισμα συμβολικής ετεροτοπίας. Το «Σεμινάριο για το Κλεμμένο γράμμα» (Σ.Κ.Γ.), όπου ο Lacan ανατέμνει την συμβολική οικονομία του ομώνυμου διηγήματος του Ε. Α. Poe, αποτελεί το μνημειώδες αρχείο αυτού του εγχειρήματος (Βεργέτης, 2010). Πρόκειται για το ιδρυτικό κείμενο του λεγόμενου κλασικού λακανισμού, αυτού που εκτείνεται από το 1953 ως τις αρχές του '60, συμπίπτοντας εν πολλοίς με την περίφημη «Επιστροφή στον Freud». Διόλου τυχαία λοιπόν ανοίγει τη σκηνή των περίφημων Γραπτών. Σ' αυτό το ιστορικό σεμινάριο ο Lacan σφυρηλατεί μια πρωτότυπη αξιωματική η οποία αίρει κάθε συνάφεια και εγγύτητα ανάμεσα στην έννοια του Συμβολικού και τον συμβολισμό. Ο συμβολισμός συνυποθέτει στην καλύτερη περίπτωση μια θεωρία του συμβόλου, στην χειρότερη την μυστικιστική στοιχείωσή του.

[39]« Όλη η εμπειρία μας αντιτίθεται σ' αυτές τις απόψεις στο βαθμό που μας αποτρέπει από το να συλλάβουμε το εγώ (moi) ως κεντροθετημένο στο σύστημα αντίληψη-συνείδηση, ως οργανωμένο από την «αρχή της πραγματικότητας» όπου διατυπώνεται η επιστημονίζουσα προκατάληψη, η πλέον αντίθετη με την διαλεκτική της γνώσης-για να μας υποδείξει για αφετηρία μας την λειτουργία παραγνώρισης που το χαρακτηρίζει» (Lacan, 1966, p.99).

Το Συμβολικό, αντίθετα, μορφοποιείται, σ' ένα πρώτο επίπεδο, στην δομική μήτρα του σωσσυρικού σημαίνοντος και, σ' ένα δεύτερο, βαθύτερο επίπεδο, στην λεγόμενη βαθμίδα του γράμματος. Το γράμμα ως υλική βαθμίδα εντοπίζει το σημαίνον, τουτέστιν το προικίζει με μια εντοπισμένη δομή, αναπαραγώγιμη και ενσωματώσιμη κατά συντεταγμένο τρόπο μέσα σε ακολουθίες διεπόμενες από μαρκοβιανούς συνδυαστικούς κανόνες (Βεργέτης, 2010). Συνακόλουθα, το ασυνείδητο που στοιχειοθετείται εντός του συμβολικού «εργάζεται κρυπτογραφώντας, συνίσταται σε κρυπτογράφηση και η βαθμίδα του γράμματος είναι ψηφίο» (Miller, 2011, p. 159), επισημαίνει ο J.A.Miller. Η λεγόμενη συνδυαστική του σημαίνοντος στον κλασικό Lacan, που θα αποκρυσταλλωθεί σε «τόπο του Άλλου», δεν κατάγεται από τον Saussure, αλλά πρωτίστως από μία εμπνευσμένη πρόσληψη της θεωρίας του Markov και την δημιουργική αξιοποίησή της. Ευρέως παραγνωρισμένη, ειδικά στην Ελλάδα, αυτή η νεοπαγής γενεαλογία εκτίθεται αποκαλυπτικά, με «αλγεβρική» παρρησία, στο δεύτερο, σημαντικότατο, μέρος του Σ.Κ.Γ. Αυτό που ο Lacan επεξεργάστηκε ως «λογική του σημαίνοντος» συνθέτει τουλάχιστον τρεις κορυφαίες στιγμές της σύγχρονης σκέψης, τον Markov, τον Frege και τον Saussure.

Ο Markov υπήρξε κορυφαίος μαθηματικός και η ανεκτίμητη συμβολή του συνίσταται στο ότι προσδιόρισε «με ποιον τρόπο μέσα από την αταξία του τυχαίου αναδύεται μία συγκροτημένη και τυποποιήσιμη τάξη, από τη στιγμή που η βαθμίδα του γράμματος θέτει υπό τη σκέπη της την ενδεχομενικότητα (contingence). Οι μαρκοβιανές αλυσίδες απεικονίζουν τη μετάβαση από τις σειρές τυχαίας συστάσεως, χωρίς νόμο, (absolutely free choice sequences κατά τον Kreisel ή lawless sequences κατά τον Gödel) σε σειρές προικισμένες με συνδυαστικούς νόμους και υποτροπιάζουσες κανονικότητες. Η χρήση τους επιτρέπει τη μεταγραφή της αμιγώς αλεατορικής ενδεχομενικότητας του πραγματικού στο δίκτυο του συμβολικού.

Σχηματοποιώντας στο έπακρο, οι ενδεχομενικότητες της ύπαρξης, συμβολικά σηματοδοτημένες, καταλήγουν να μορφοποιούν την τοπική του ασυνειδήτου και το υποκείμενό της» (Βεργέτης, 2010). Όπως διευκρινίζει ο Miller «η περίφημη ακολουθία του Lacan, αυτή των + και των – του Σεμιναρίου για «το Κλεμμένο γράμμα», θα μπορούσε επίσης να είναι μια ακολουθία του Kreisel χωρίς νόμο, εάν τη θεωρούσαμε στην ιδιαιτερότητά της. Πράγμα που δεν συμβαίνει, εφόσον ο Lacan τη συνδέει αμέσως με μια πρώτη, έπειτα με μια δεύτερη ακολουθία, που, αυτές, είναι κανονικές, lawlike [...] ο αναλυόμενος καλείται να παράγει μια ακολουθία lawless, και το θαύμα είναι ότι με την μετάδοσή της στον αναλυτή γίνεται lawlike» (Miller, 2011, p. 162). Η σύστασή της έχει όλα τα χαρακτηριστικά μιας μνήμης γιατί είναι δομημένη σαν μια μαρκοβιανή αλυσίδα. «Το ασυνείδητο είναι δομημένο σαν μια γλώσσα», αποφαινόταν ο Lacan, συναρθρώνοντας τη λογική του σημαίνοντος με τη δομή του ασυνειδήτου. Στην αθέατη όψη της η θέση αυτή εκθέτει το ασυνείδητο δομημένο σαν μια μνήμη: «Αυτό που ο Freud επανεπιβεβαιώνει εκεί είναι η εναρκτήρια ανακάλυψή του: τουτέστιν η σύλληψη της μνήμης την οποία συνεπάγεται το 'ασυνείδητό' του […] ότι δηλαδή η μνημική εγγραφή που προσιδιάζει στο ασυνείδητο [βασίζεται] στις διατεταγμένες αλυσίδες μιας τυπικής γλώσσας» (Lacan, 2010, p.76).

Αυτός ο πρωτόγνωρος ορισμός του ασυνειδήτου θα μπορούσε να υποδαυλίσει τον πειρασμό μιας ένστασης: δεν είναι άραγε αδιανόητο νε επιχειρήσουμε να αποσυνδέσουμε την μήνη από τα νευρωνικά κυκλώματα που αποτελούν τον ύψιστο βαθμό οργάνωσης της ζώσας ύλης; Η απάντηση μπορεί να ηχούσε αβέβαιη και παρακινδυνευμένη, αν όχι ευφάνταστη στα ψυχαναλυτικά ώτα εκείνης της εποχής, ωστόσο η σύγχρονη μαρτυρία των ηλεκτρονικών υπολογιστών και της διαρκώς αναβαθμιζόμενης τεχνητής νοημοσύνης προσδίδουν προφητική διαύγεια στις θέσεις που διατύπωνε ο Lacan το 1955.

Επιπλέον, η μεταβιολογική κυτταρογένεση της μνήμης του ασυνειδήτου, με στοιχειώδες δομικό κύτταρο το σημαίνον, έθετε στην διάθεση του Lacan ένα ερμηνευτικό σχήμα ικανό να αναμετρηθεί με την πιο ισχυρή πρόκληση της φροϋδικής θεωρίας: το αινιγματικό καθεστώς της ενόρμησης θανάτου που εμφιλοχωρούσε σε κάθε πτυχή της δεύτερης Τοπικής του Freud. Επιγραμματικά, ο Lacan εντοπίζει στην σημαίνουσα επανάληψη το κλειδί ερμηνείας της ενόρμησης θανάτου, εξορθολογίζοντας με την συνταύτισή τους το θεωρητικό και κλινικό πλαίσιο κατανόησης αυτού του ερμητικού αλλά κομβικού φροϋδικού όρου. Εν συνόψει, ο Lacan αποδεικνύει ότι το ασυνείδητο δεν λειτουργεί μόνο ως μηχανισμός απώθησης αλλά και επανάληψης. Το ασυνείδητο επαναλαμβάνει όπως αποδεικνύει για παράδειγμα η εμμονή του συμπτώματος ή μιας φοβίας, σε πείσμα της δυσφορίας που εκλύεται κάθε φορά. Οι αμυντικοί μηχανισμοί του Εγώ αδυνατούν να καταστείλουν την σημαίνουσα επανάληψη που διαρρηγνύει το ομοιοστατικό πρόγραμμα λειτουργίας τους και αφήνει να διαφανεί ένας ψυχικός ορίζοντας εκτεινόμενος πέραν της αρχής της ευχαρίστησης. Η εμμονή (insistance) του απωθημένου σημαίνοντος στο αρχείο της Άλλης σκηνής προγραμματίζει λοιπόν την επανάληψη πέραν της αρχής της ευχαρίστησης[40]. Αυτήν ακριβώς τη συναρπαστική σύλληψη αποθησαυρίζει το *Το σεμινάριο για το «Κλεμμένο γράμμα»*. Παράλληλα, ο Lacan συνάπτει την επανάληψη με τη θεματική τού χαμένου αντικειμένου, αρθρώνοντάς τη στη διατομή του συμβολικού με το πραγματικό[41].

Μέσα από το ίδιο πρίσμα φωτίζεται επίσης το καθεστώς ανεξίτηλης εγγραφής της επιθυμίας στο αρχείο του ασυνειδήτου. Η επιθυμία αποδεικνύεται ακατάστρεπτη, όπως όντως την είχε σηματοδοτήσει ο Φρόυντ, επειδή ακριβώς τίθεται υπό την φύλαξη μιας

[40] «Η έρευνά μας οδήγησε στο σημείο να αναγνωρίσουμε ότι ο αυτοματισμός της επανάληψης (Wiederholungszwang) έχει τη βάση του σε ό,τι αποκαλέσαμε εν-ιστάμενη εμμονή [insistance] της σημαίνουσας αλυσίδας (Lacan, 2010, p. 9).

[41] «το σύστημα Ψ, προδρομικό τού ασυνειδήτου, αποκαλύπτει εκεί την πρωτοτυπία του, καθότι δεν μπορεί να διασφαλίσει την ικανοποίηση παρά μόνο ξαναβρίσκοντας το θεμελιωδώς χαμένο αντικείμενο» (Lacan, 2010, p. 83).

άφθαρτης συμβολικής μνήμης, κωδικοποιημένης σύμφωνα με την συνδυαστική των μαρκοβιανών αλληλουχιών. Οι σχηματισμοί του ασυνειδήτου εγχαράσσουν μέσα στο σπιράλ της επανάληψης τους το ίχνος της εμμονής της επιθυμίας, η οποία απωθημένη, καταπιεσμένη, απαρνημένη ή ανεσταλμένη από τις υπερεγωτικές απαγορεύσεις, πάντα επιστρέφει αλώβητη και πιεστική, διεκδικώντας την έμμεση ικανοποίησή της και την αναγνώριση των δικαιωμάτων της από ένα υποκείμενο που κατά κανόνα παραγνωρίζει την επιστροφή της και τείνει να την απωθήσει εκ νέου, εν αγνοία του (à son insu), διασπώμενο έτσι ενδομύχως: το υποκείμενο του ασυνειδήτου είναι δομικά συγκροτημένο ως ένα διχασμένο υποκείμενο. Το υποκείμενο διχάζεται όχι μόνο στη σχέση του με το πραγματικό, στο σημείο όπου η απόλαυσή του υπερβαίνει τα όρια της αρχής της ευχαρίστησης, αλλά και η ίδια η ληξιαρχική πράξη γέννησής του εντός του συμβολικού φέρει την υπογραφή του διχασμού του. Πιο συγκεκριμένα ο Lacan θα αποδείξει αργότερα ότι η αλλοτρίωση (aliénation), ως θεμελιώδης μηχανισμός εγγραφής του υποκειμένου στη συμβολική τάξη και συνάρθρωσης με την σημαίνουσα αλυσίδα συνεπάγεται τον διχασμό του. Εδώ δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι μια μεγάλη καινοτομία του Lacan συνίσταται στην αποσύνδεση της έννοιας του υποκειμένου από την συνείδηση και την αναστοχαστικότητα όπου την καθήλωνε ο φιλοσοφικός στοχασμός. Ριζοσπαστικοποιώντας τα πορίσματα της δομικής γλωσσολογίας και αφουγκραζόμενος με κλινική ευαισθησία την ζώσα εμπειρία του λόγου, ο Lacan στοιχειοθετεί το υποκείμενο ως αποτέλεσμα του σημαίνοντος. Η μια έννοια αποτελεί οργανικό συμπλήρωμα της άλλης και αυτή η αμοιβαιότητα αποτυπώνεται στον ίδιο τον μετασωσσυρικό ορισμό του σημαίνοντος που διατρέχει όλο το έργο του: το σημαίνον αντιπροσωπεύει το υποκείμενο για ένα άλλον σημαίνον. Διαφαίνεται λοιπόν ότι η σύλληψη του σημαίνοντος στον Lacan αποκλίνει ουσιωδώς από την σωσσυρική εκδοχή του. Απ' αυτήν ο Lacan συγκρατεί πρωτίστως την περίφημη μπάρα, δηλαδή

την γραμμή κλασμάτωσης του γλωσσικού σημείου, της οποίας αναβαθμίζει την λειτουργία συλλαμβάνοντάς την στατικά ως σύνθετη τοπική και δυναμικά ως οιονεί αλγόριθμο. Αυτή ακριβώς η αναβαθμισμένη μπάρα του μετασωσσυρικού αλγόριθμου που διατέμνει το γλωσσικό σημείο διασπώντας το σε σημαίνον και σημαινόμενο, διατέμνει στην λακανική προβληματική το ίδιο το υποκείμενο του ασυνειδήτου. Συνάγεται, μεταξύ άλλων, ότι το καθεστώς του υποκειμένου στον Lacan παραβιάζει όλα τα φορμαλιστικά πρωτόκολλα τόσο της σωσσυρικής γλωσσολογίας όσο και του εν γένει στρουκτουραλισμού -τις επιστημολογικές ακαμψίες του οποίου καταλογίζουν συχνά και αβασάνιστα και στον ίδιο Lacan.

Πράγματι, η πολύπτυχη έννοια του υποκειμένου, ανατρεπτική του φιλοσοφικού λόγου και της φορμαλιστικής ομοιοστασίας των δομών, αποτελεί τη στρατηγική αιχμή του κλασικού λακανικού προγράμματος. Ωστόσο, «ένα υποκείμενο δεν θα το εκπληρώσει παρά μόνον προσκομίζοντας σ' αυτό την ιδιαιτερότητά του» (Lacan, 2010, p. 77). Ο Lacan προσθέτει, λοιπόν, μια αναφομοίωτη ετερογένεια στο δίκτυο του συμβολικού. Είναι αδύνατον να επεκταθούμε εδώ σ' αυτήν. Συνοψίζω λοιπόν και σχηματοποιώ: «ο Lacan εισάγει στις μαρκοβιανές αλυσίδες και στο συμβολικό δίκτυο της δομής ένα στοιχείο ριζικά αντινομικό στη λογική τους και μη αναγώγιμο στις κανονικότητές τους. Δεν είναι εξομοιώσιμο μ' ένα μετωνυμικό θραύσμα μαρκοβιανής μνήμης ή με μια αλληλουχία σημαινόντων. Δεν εγγράφεται στη δομή σαν ένα απωθημένο σημαίνον, αλλά σαν ξένο σώμα. Δεν ενσωματώνεται στη συμβολική οικονομία της δομής, αντιθέτως την απορρυθμίζει. Γι' αυτό άλλωστε ο άνθρωπος δεν ισούται ποτέ με το λογιστικό υπόλοιπο της ιστορίας του ή τη συνισταμένη των συνειδητών και ασυνειδήτων τάσεων. Παράλληλα, αυτήν ακριβώς την ανατρεπτική έννοια του υποκειμένου ενεργοποιεί ο Lacan για να διασώσει τη φροϋδική αλήθεια από τους χρυσοθήρες του Εγωτικού Ελντοράντο. Αποδεικνύει ότι η ενότητα και η

αυτονομία του Εγώ δεν αντιπροσωπεύουν παρά τη φαντασιακή αναπλήρωση του συμβολικού διχασμού του υποκειμένου. Σφυρηλατώντας το αντινομικό ζεύγος Εγώ-υποκείμενο, ο Lacan κληροδότησε στη σύγχρονη σκέψη μια δεσπόζουσα εννοιολογική μήτρα» (Βεργέτης, 2010).

Το υποκείμενο και οι όροι της σεξουαλικότητα

Ο Lacan ενθεματίζει στη δομή και μια επιπλέον διεστιακή ετερογένεια που λειτουργεί εξίσου απορρυθμιστικά. Η εισαγωγή της υπαγορεύεται από την σχέση του υποκειμένου με τη σεξουαλικότητα και την έμφυλη εγγραφή του στο πεδίο της. Το υποκείμενο δεν συνάπτεται άμεσα με την σεξουαλικότητα. Τουτέστιν το υποκείμενο δεν είναι εγγενώς έμφυλο. Η έμφυλη υπόστασή του δεν στοιχειοθετείται με ανατομικούς και βιολογικούς όρους. Αναμφίβολα η βιολογία αποθέτει στον οργανισμό σημεία και λειτουργίες έμφυλης διαφοροποίησης, όμως το 'ψυχικό φύλο', όπως αποδεικνύουν για παράδειγμα οι λεγόμενες διαστροφές, διέπεται από προσίδιους κανόνες μορφοποίησης. Ποιο είναι άραγε το φύλο ενός ανθρώπου που δεν σαγηνεύεται από τα θέλγητρα μιας όμορφης γυναίκας ή ενός αρρενωπού άνδρα αλλά από τις ηδυπαθείς περιπτύξεις με την αναλγησία ενός μαστίγιου, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του λάγνου μαζοχιστή; Πως είναι δυνατόν άνδρας πεζοναύτης, κυριολεκτικά και μεταφορικά, να δηλώνει περιπαθώς γυναίκα και να επιλέγει το χειρουργικό τραπέζι του ευνουχισμού – ήταν η περίπτωση του πρώτου εγχειρισμένου τρανσέξουαλ. Τέτοιου είδους ερωτήματα, τα οποία μόνο η ψυχανάλυση είναι αποδεδειγμένα σε θέση να διαφωτίσει, είναι ως γνωστόν εξαιρετικά επίκαιρα στην εποχή μας και σε πλήρη άνθιση καθώς πολλαπλασιάζονται ραγδαία οι «ταυτότητες φύλου». Στον κλασσικό Lacan το ερώτημα που δεσπόζει εδώ θα μπορούσε να διατυπωθεί ως ακολούθως: ποιός κομίζει το σκάνδαλο του φύλου στο υποκείμενο του ασυνειδήτου; Η ερωτηματοθεσία

περί φύλου είναι αναπότρεπτη γιατί το υποκείμενο του σημαίνοντος είναι εκτός φύλου. Το σημαίνον δεν έχει φύλο και δεν συνιστά τελεστή έμφυλης διαφοροποίησης. Δεν υπάρχει αρσενικό και θηλυκό σημαίνον. Συνάγεται επομένως ότι το ερώτημα του ψυχικού φύλου δεν μπορεί να εξεταστεί στο επίπεδο της αμιγούς λογικής του σημαίνοντος. Η διαδικασία πρόσκτησης ψυχικού φύλου έχει ως ρυθμιστική αρχή τη «σημασία του φαλλού» και την διαφορική υποκειμενικοποίησή της μέσα στο τυπικό οιδιπόδειο τρίγωνο. Το έμφυλο πεπρωμένο του υποκειμένου χαράσσεται με όρους φαλλικού προσανατολισμού. Υπό το πρίσμα της οιδιπόδειας περιπέτειας του φαλλού, ο Lacan ανακατασκευάζει την κλασσική θέση του Freud που απολυτοποιούσε την «αρσενική» φύση της λίμπιντο. Ως γνωστόν, ο ίσκιος της φαλλοκεντρικής υποψίας συνόδευε εξ αρχής την πολιτισμική πρόσληψη της ψυχανάλυσης, ενώ από τη δεκαετία του 70 και μετά φεμινιστικά κινήματα, φιλοσοφικές τάσεις και νεο-ψυχαναλυτικές αιρέσεις δεν έπαψαν να βάλλουν ομαδόν εναντίον του προπατορικού αμαρτήματος της ψυχανάλυσης: την φαλλοκεντρική μεροληψία της. Ως σήμερα ο καταγγελτικός οίστρος τους δεν έχει χάσει κατ' ελάχιστον το εριστικό σφρίγος του. Επιμένει να εμφανίζει την ψυχανάλυση ως έναν από τους τελευταίους αναχρονιστικούς πυλώνες της πατριαρχικής συμβολικής τάξης. Αυτές οι αντι-φαλλοκρατικές αιτιάσεις παραβλέπουν ωστόσο την ουσιώδη διάκριση ανάμεσα σε ασυνείδητο και ψυχανάλυση. Η ψυχανάλυση δεν είναι η τελετουργία του ασυνείδητου, διευκρίνιζε ο Lacan. Το ασυνείδητο είναι όντως φαλλοκεντρικά θεσμισμένο, τουτέστιν κεντροθετημένο στη φαλλική σημασία γύρω από την οποία εξυφαίνονται οι οιδιπόδειες ίντριγκες και οι παιδικές θεωρίες περί σεξουαλικότητας. Ελάχιστοι γνωρίζουν όμως ότι αυτός που προήγαγε τον όρο φαλλοκεντρισμός προκειμένου να αποτυπώσει στο ασυνείδητο το προσίδιο στίγμα του ήταν ο ίδιος ο Lacan (1966, p. 554)! Έκτοτε το ζητούμενο γι' αυτόν ήταν ο απεγκλωβισμός της ψυχαναλυτικής θεωρίας και της κλινικής πρακτικής

από τις φαλλικές συντεταγμένες του ασυνείδητου. Γι' αυτό το λόγο διάνοιξε μια άλλη οδό προσέγγισης της σεξουαλικότητας με γνώμονα όχι τη φαλλική σημασία αλλά τον ενορμητικό φορέα της απόλαυσης. Αυτό οδήγησε στην επεξεργασία της έννοιας του αντικειμένου α. Το κλασσικό «μερικό αντικείμενο», ριζικά αναπλασμένο σε πρωτότυπες λογικές μήτρες, αποτέλεσε τον κεντρικό φορέα ανασύνταξης της σεξουαλικότητας στο πεδίο των ενορμήσεων και επαναδιατύπωσης της σχέσης της με το ασυνείδητο. Επιβάλλεται να επισημάνουμε ότι η θεωρία του αντικειμένου α μετέχει ως προδρομική παρακαταθήκη στον ιστό της προβληματικής του Σ.Κ.Γ. Προσφεύγοντας στην ποιητική μιας αλχημιστικής μεταφοράς ο Lacan το προσδιόριζε ως «το caput mortuum του σημαίνοντος» (Lacan, 2010, p. 92), επονομάζοντας μ' αυτόν τον τρόπο την ετερογενή υπόστασή του. Ο όρος δήλωνε το στερεό υπόλειμμα των αλχημιστικών μεταστοιχειώσεων. Στον Lacan εντοπίζει μια απαραμείωτη ετερογένεια στη σημαίνουσα στοιχείωση της δομής, η οποία, σε συνδυασμό με την αιτιώδη εμπλοκή της, ενεστοποιεί τη λειτουργία του αντικειμένου α. «Η δική μου ανακάλυψη είναι το αντικείμενο α», υπενθύμιζε ο Lacan. Τουτέστιν, δεν είναι ούτε το σημαίνον ούτε το ασυνείδητο ούτε η δομή. Το αντικείμενο α δεν είναι ένα σημαίνον εγγράψιμο στη σημαίνουσα αλυσίδα ως συστατικός κρίκος της, επισημαίνει ο J.-A. Miller. Κατοπτρικά μη απεικονίσιμο, δεν μετέχει στο φαντασιακό της παράστασης. Δεν είναι κακέκτυπο του φροϋδο-κλαϊνικού «μερικού αντικειμένου». Το αντικείμενο α δεν παίζει ούτε μπροστά στον λακανικό καθρέφτη ούτε πάνω στη φροϋδική Άλλη σκηνή. Εμφανίζεται κατ' αποκλειστικότητα στη σκηνή της φαντασίωσης, όπου στηρίζει την επιθυμία και σπονδυλώνει τη μετωνυμική σχέση του υποκειμένου με την απόλαυση. Εντοπισμένη βαθμίδα του πραγματικού, εκτός φύλου, διατηρεί την αυτονομία του απέναντι στο σημαίνον και τις φαλλοκεντρικές ίντριγκες. Συμπράττοντας με την απορρυθμιστική ετερογένεια του υποκειμένου υπό την αιγίδα της φαντασίωσης, το αντικείμενο α είναι ο

εφιάλτης της δομής. Ενσαρκώνει την αντικειμενότροπη ετερογένεια που το συμβολικό δίκτυο της δομής αδυνατεί να «συμβολοποιήσει», όπως γράφεται συχνά, και αδέξια- δηλαδή να υποβάλει σε συμβολική σήμανση, να συμβολίσει. Στον μεταγενέστερο Lacan, η εμπλουτισμένη εκδοχή του δεν στοιχειοθετείται ως υπολειμματικότητα των μαρκοβιανών συνθέσεων αλλά ως εκβλάστηση της ζώσης εμμένειας του υποκειμένου: ως ενορμητικός συμπυκνωτής απόλαυσης. Τουτέστιν, στοιχειοθετείται σε μια τοπική ριζικά αντι-δομική.

Με τη στροφή που εγκαινιάζει ο επαναπροσδιορισμός του αντικειμένου α ως πραγματικού, από το 11ο σεμινάριο και μετά, διανοίγεται λοιπόν ένας άλλος δρόμος εκπροσώπησης της σεξουαλικότητας πάνω στην Άλλη σκηνή. Αυτός ο δρόμος δεν είναι φαλλικά σηματοδοτημένος. Αντίθετα, ακολουθεί την τροχιά της μερικής ενόρμησης. Ο Lacan προσυπογράφει την βασική φροϋδική θέση, που η ισχύς της δεν είναι διόλου αυτονόητη για το υποκείμενο του σημαίνοντος: «η πραγματικότητα του ασυνείδητου είναι […] η σεξουαλική πραγματικότητα» (Lacan, 1973, p. 138). Όχι όμως χάρη στη διαμεσολάβηση ενός υπερβατολογικού σημαινόμενου, της φαλλικής σημασίας. Αλλά χάρη στην εμπλοκή του ενορμητικού κυκλώματος στη μαρκοβιανή στοιχείωση της σημαίνουσας αλυσίδας: «η ενόρμηση είναι ακριβώς αυτή η συνδεσμολογία μέσω τις οποίας η σεξουαλικότητα μετέχει στην ψυχική ζωή…» (Lacan, 1973, p.160). Δεν πρόκειται όμως για απλή συμμετοχική παρουσία αλλά για μονοπωλιακή αρμοδιότητα. Σ’ ένα άλλο σημείο, ο Lacan είναι κατηγορηματικός επ’ αυτού: «μόνο η μερική ενόρμηση αντιπροσωπεύει στον ψυχισμό της συνέπειες της σεξουαλικότητας» (Lacan, 1973, p.186). Το αντικείμενο α, ως πυρήνας του ενορμητικού κυκλώματος συμπυκνώνει αυτές τις αρμοδιότητες εκπροσώπησης. Είναι το ετερογενές στοιχείο που εγγυάται την παρουσία της σεξουαλικότητας στο ασυνείδητο και μάλιστα όχι ως σημασία ή μέσω της σημασίας – το αντικείμενο α δεν είναι μια υπερβατολογική

σημασιακή βαθμίδα. Την εγγυάται επιπλέον, με την πραγματική παρουσία του, χωρίς να διέλθει μέσα από τα καυδιανά δίκρανα του ευνουχισμού, δηλαδή της διαφοράς. Θεμελιώδης θέση του Lacan: το αντικείμενο α δεν εμπίπτει στο πεδίο της έμφυλης διαφοράς – δεν υπάρχει αρσενικό και θηλυκό αντικείμενο α, ή έστω αρρενωπό και θηλυπρεπές. Αντιλαμβανόμαστε ότι το αντικείμενο α ως βαρυτικό κέντρο του ενορμητικού κυκλώματος μετέχει με τις συνέπειες του στο ασυνείδητο με πιο ουσιαστικές και μεστές, καθοριστικές ιδιότητες απ' ότι το κλασσικό πρόπλασμα του: δεν στοιχειοθετείται πλέον ως το caput mortuum της μαρκοβιανής συνδυαστικής του σημαίνοντος αλλά ως αντιπρόσωπος της ζώσας υπόστασης του υποκειμένου και της λίμπιντο, «της λίμπιντο ως καθαρό ένστικτο ζωής, ζωής αθάνατης, απερίσταλτης…» (Lacan, 1973, p. 180).

Συμπερασματικά, η «ενορμητική» στροφή της λακανικής προβληματικής μιας μεταβίβασης των εξουσιών εκπροσώπησης, της σεξουαλικότητας στο ασυνείδητο, από τον φαλλό ως σημασιακή βαθμίδα και υπερβατολογικό τελεστή της έμφυλης διαφοράς σ' ένα αντικειμενότροπο θραύσμα χωρίς έμφυλη σημασιοδότηση. Παρότι συγκαλυμμένα διατυπωμένη από το Lacan, η μετάβαση αυτή αποτυπώνεται με ακρίβεια σε σωζόμενες φράσεις. Θεωρώ καθοριστική ένδειξη την ρηματική μέριμνα με την οποία περιβάλλει την σήμανση του αντικειμένου α. Εισάγοντας το ως πραγματικό του προσδίδει μια παράδοξη ιδιότητα, που συνηθέστατα περνά απαρατήρητη και ασχολίαστη ενώ θα έπρεπε να ξενίζει. Συγκεκριμένα το εισάγει ως όργανο (organe)! Το αντικείμενο α «είναι ένα όργανο [..] της ενόρμησης » (Lacan, 1973, p.179). Ερμηνεύω αυτή την χειρονομία του Lacan με φόντο την διακριτική μεταβίβαση εξουσιών που σκιαγράφησα. Επιγραμματικά, η χειρονομία αυτή επιτελεί μια υποκατάσταση οργάνου! Ένα όργανο στη θέση ενός άλλου, το αντικείμενο μικρό α στη θέση του φαλλού ή επιγγραμματικά: α/φ στην οικονομία του mathème. Η ενορμητική αντιπροσώπευση

της λίμπιντο στο ασυνείδητο εναποτίθεται στην λειτουργικότητα ενός άλλου οργάνου, που δεν ενεργοποιείται υπό την εποπτεία του φαλλού, παρότι συνδυάζεται με αυτόν.

Βιβλιογραφία

Lacan, J. (1966). La chose freudienne. *In Ecrits* (pp. 401-436). Paris: Seuil.

Lacan, J. (1966). Le stade du miroir. *In Ecrits* (pp. 93-100). Paris: Seuil.

Lacan, J. (1966). D'une question préliminaire, In *Ecrits* (pp. 531-583). Paris: Seuil.

Lacan, J. (1973). *Le séminaire livre XI, Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*. Paris: Seuil.

Λακάν, Ζ. (2010). *Το σεμινάριο για το «Κλεμμένο γράμμα* (Δ. Βεργέτης, Ε. Μαρκίδη, μτφ.). Αθήνα: Πατάκης.

Milller, J.-A. (2011). Αλγόριθμοι της ψυχανάλυσης. *Αληθεια* (No 6, pp. 156-168). Αθήνα: Πατάκης.

Βεργέτης, Δ. (2010). Το Κλεμμένο γράμμα και η γένεση του λακανισμού. Βιβλιοθήκη Ελευθεροτυπίας, 16 Οκτωβρίου 2010.

The subject of unconscious, the object little-a, the phallus

Dimitris Vergetis[42]

Abstract

Lacan will save from oblivion and misinterpretation the fundamental Freudian truths through a long-term and complex operation – known as his "Return to Freud". More precisely, he will introduce the concept of the divided subject, determined by the symbolic order and the function of language. He will elucidate the imaginary structure of the Ego, by detecting its foundations in the mirror stage. He will define the unconscious as a type of memory based on the qualities of the signifying chain. He will interpret the death drive as the insistence of repetition. He will attribute to sexuality a metabiological status, based on the subjectivation of the gender and the meaning of the phallus. On the cutting edge of this operation, he will renew the theory of the drive's circuit by introducing the object little-a.

Keywords: Subject, unconscious, Ego, object little-a, drive's circuit, sexuality, phallus.

[42] Psychoanalyst, member of World Association of Psychoanalysis, member of New Lacanian School, editor of Αλη*th*ια (a Greek journal of psychoanalysis, philosophy and art), e-mail: 5dim@otenet.gr

De la haine envieuse à l'acte destructeur adolescent

Yves Morhain

Emilie Morhain[43]

Resume

L'actualité de la délinquance juvénile de ces dernières années se signale plus particulièrement par l'agression contre l'autre, le semblable, de manière soudaine et brutale voire par une explosion destructrice, ainsi que par des attaques contre les symboles des représentants du pacte social.

Le regard fonctionne comme un détonateur au cours de ces affrontements, lorsque la *haine envieuse* ouvre la voie à la destructivité et au narcissisme primaire dans des enjeux de survie. Pour ces adolescents meurtriers, le recours à l'acte destructeur, comme défense archaïque, a pour fonction de préserver l'intégrité narcissique d'un sujet qui se sent menacé, en détresse, en danger de destruction et d'effondrement. Ces agirs violents peuvent être considérés comme une défense, voire comme une «solution», contre les changements engendrés par le processus d'adolescence.

Mots-Clés: Adolescent-criminel, souffrance-identitaire, haine, regard, envie, destructivité, survie

De tout temps, l'adolescence a témoigné des difficultés et des impasses d'une époque et d'une culture. Elle est le lieu où peut se dire le *malaise dans la culture* freudien (1929), comme en atteste l'actualité psychopathologique de l'adolescence (Morhain, & Roussillon, 2009) qui recouvre des difficultés d'existence, de séparation, de fusion archaïque, d'un lien perturbé au manque et aux limites, de l'impossibilité de différer et du désir d'être dans une jouissance immédiate. C'est ainsi que des manifestations de

[43] Yves Morhain: Psychologue clinicien, Psychanalyste, Professeur de psychologie clinique et de psychopathologie. Centre de Recherche en Psychopathologie et Psychologie clinique. CRPPC-EA 653. Université Lumière, Lyon 2. Expert-Psychologue près la Cour d'Appel de Montpellier, France Université Lumière, Lyon 2. Institut de Psychologie. 5 avenue Pierre Mendès-France, CP 11, 69 676 Bron, France, e-mail: yves.morhain@univ-lyon2.fr
Emilie Morhain: Psychologue clinicienne, Bron. Prépare actuellement un Master 2 Recherche au Centre de Recherche en Psychopathologie et Psychologie clinique. CRPPC-EA 653. Université Lumière, Lyon 2. Institut de Psychologie. 5 avenue Pierre Mendès-France, CP 11, 69676 Bron, France. 5 avenue Camille ROUSSET 69500 Bron, e-mail: morhain_emilie@yahoo.fr

violence et de destructivité sont apparues et tendent de plus en plus à se banaliser parmi la population des jeunes issus de quartiers considérés comme difficiles (et/ou évoluant dans des familles vulnérables et fragiles), jusqu'à interroger l'existence d'une psychopathologie spécifique aux banlieues», que l'écho renvoyé par un univers médiatique exercé à substituer l'image à l'événement rend encore plus présent.

Ces nouvelles formes de psychopathologie adolescente, qui attestent d'un changement de l'inscription du sujet dans le lien social, mettent en scène une disparition subjective ou une lutte désespérée pour l'existence. Elles sont à entendre dans le champ du narcissisme primaire de la construction d'une identité et d'une tentative de séparation d'avec l'infantile le plus archaïque et non dans le registre de la transgression des interdits référés au complexe d'œdipe comme c'était le cas par le passé. Pathologies du lien intersubjectif, ces figures de la destructivité portent la marque de perturbations de la continuité et des frontières du Soi. Aussi, lorsque des événements traumatiques, - en tant qu'expériences de tension et de déplaisir sans représentation, sans dégagement possible -, se télescopent avec l'événement pubertaire, ils propulsent l'adolescent dans des agirs qui conduisent à des comportements violents contre l'autre, mais aussi contre un certain nombre de symboles de représentants de la société. La répétition des actes antisociaux de ces jeunes «déprivés», porte la marque d'une menace identitaire et d'un échec dans la mise en œuvre du travail du lien.

L'intrusion insupportable du regard de l'autre

La clinique auprès de jeunes meurtriers nous permet d'interroger ce qui s'exprime dans ces affrontements auxquels se livrent certains jeunes des quartiers difficiles ; c'est à dire l'explosion d'une destructivité narcissique avec la mise en acte de l'envie. Affect fondamental des formes destructrices qui accompagnent la souffrance identitaire de

l'individuation et de l'appropriation subjective, l'«envie » introduit immédiatement la dimension du regard. Dans ce qui précède ou provoque l'affrontement entre individus isolés ou entre bandes, la question de la rencontre avec le regard de l'autre semble fondamentale.

Nombre de jeunes meurtriers évoquent fréquemment «des échanges de regards» pour expliquer le moment qui a précédé le passage à l'acte et dont les expressions : «il m'a traité », «il m'a mal regardé», «il m'a regardé mauvais», renvoient à l'intrusion insupportable du regard de l'autre (Lacan, 1938) qui doit être compris dans un jeu de miroir destructeur, avec *«la croyance magique à l'efficace (Wirkung) du regard de haine envieuse»* dans son *«pouvoir de destruction de l'objet, par la seule intention»* (Assoun, 2001, p. 129). Les enjeux narcissiques attachés au regard de l'autre se révèlent à travers une tension entre le désir d'être remarqué, différencié et l'envahissement d'un sentiment de mépris et de honte.

Si le regard peut être structurant dans la construction du sujet, s'il est fondamental dans les échanges intersubjectifs, le regard peut être aussi redoutable et venir transpercer, méduser, pétrifier, c'est dire immobiliser, rendre inerte ou sans vie. C'est ainsi que dans les affrontements meurtriers entre jeunes, où se jouent une jouissance de la mort, dans un jeu de miroir destructeur, le regard de l'autre est perçu comme offensant, menaçant, destructeur et vient persécuter le sujet, le mettant en état de réaction paranoïaque, dans des enjeux de survie. Tout est en arrêt pour ces adolescents qui organisent le monde de telle sorte que rien ne bouge, car ils se sentent en permanence et sans nuance sous la menace d'un regard étranger qui dépossède le sujet de son identité. Le regard remplit alors le sujet du néant dont il est habité.

Mais le regard peut être un détonateur, lorsque la haine envieuse, non contenue, non tempérée, fait basculer le sujet dans la destructivité, lorsque la parole, comme mise

en œuvre du symbolique, fait défaut. L'envie qui ne peut être séparée de la blessure de nature primaire qui l'a générée, active la pulsion de destruction. Elle est alors projection, particulièrement marquante et s'adresse à tous les objets possibles, y compris *le sujet haineux de lui-même»* (Richard, 1998, p. 99), pouvant se déchaîner dans la fureur et l'horreur de la dégradation de l'acte, qui, lui, tient du réel. Le regard est susceptible de tuer dans les limbes de l'imaginaire d'une réalité interne foncièrement insécurisante.

Processus imaginaire, l'affect d'*envie* renvoie à la possession d'un objet supposé apporter la complétude (ou de soulager la douleur du manque) mais qui est surtout perçu dans l'inconscient comme étant détenu par un autre que soi. M. Klein (1957), qui a différencié de manière pertinente l'envie de l'affect jaloux et de l'avidité, précise que l'envie prend naissance dans l'étape fusionnelle primaire de la relation, tandis que la jalousie implique déjà une relation triangulée. Si la jalousie, que S. Freud (1923) considérait comme un état d'affect normal et nécessaire, reste prise dans le rapport au semblable, l'envie est anéantissement du sujet. Pour M. Klein (1957), quasiment constitutionnel et donc universel, l'affect d'envie est une manifestation des effets de la pulsion de mort. Elle l'associe dès la naissance à l'intense angoisse persécutrice que provoque la mise au monde et en souligne son aspect détériorant et destructeur, en tant que facteur très important de l'identification projective qui tend à s'approprier, à s'incorporer son objet mais aussi à le détruire.

L'envie vient signer le fantasme d'expulsion du sujet de la scène de la relation et fait ressentir douloureusement ce qui manque à ces adolescents blessés du narcissisme. Ce sentiment insidieux renvoie à la trace d'une faille fondamentale non repérée mais dont l'écho, par le biais de l'autre, fait retour sur le sujet dans un mouvement destructeur. À la différence du conflit qui se noue dans la rencontre de forces rivales, le

recours à l'acte violent vise à préserver l'intégrité narcissique d'un sujet qui se sent menacé, avec pour conséquence, la nécessité de détruire l'autre, pour retrouver sa propre place. Cet état de «rage narcissique» peut venir en réaction à une blessure narcissique, au sentiment d'être humilié, mal compris ou méprisé. Le traumatisme ne se confondant pas avec l'événement extérieur, dont il convient de souligner qu'il peut être de gravité différente (remarque, injure, interpellation…).

Activation de la haine destructrice, par débordement des capacités intégratives du moi, l'envie devient anéantissement par destitution du sujet au profit de sa réduction au rang d'objet déshumanisé. Ce qui peut expliquer ces acharnements entre bandes rivales dont on fait le constat de plus en plus fréquemment dans les «banlieues» (mais pas seulement) des grandes villes françaises. La question du narcissisme est sous-tendue derrière ces actes destructeurs, qui impliquent souvent de jeunes migrants, que la traversée de l'adolescence accentue. D'autant que la chaîne sociale et intergénérationnelle qui investit le sujet comme porteur d'une continuité d'ensemble ne tient pas – et que P. Aulagnier (1975) nommait le «contrat narcissique » –. Car pour nombre de ces adolescents de familles immigrées, la transmission, qui résulte des liens que la famille entretient avec sa propre histoire, peut difficilement se faire, voire même opérer en négatif et être traumatique, compte tenu d'un héritage parfois douloureux et/ou empreint de secrets.

Une problématique de l'altérité impossible

Dans la rixe entre adolescents ou entre bandes, souvent fortuite, le face à face des affrontements renvoie à une problématique de l'altérité impossible: «c'est lui ou moi». Le rapport au semblable est régi ici par un désir de destruction, parce qu'il représente un autre soi-même et un lieu de méconnaissance. Cette relation de nature spéculaire,

emprisonne l'autre dans une position de double qui lui est assignée et qui se voit nié dans la singularité même de son désir, dans son altérité. Il s'agit ici d'une relation spéculaire qui n'est pas celle du stade du miroir et de la constitution d'une image de soi, donc du développement des processus de pensée, mais de quelque chose de plus archaïque, en considérant que ce phénomène de spécularisation existerait dès le niveau originaire, comme étant antérieur aux processus primaires (Aulagnier, 1975). Le sujet recevant sous une forme inversée son propre message est pris dans la fulgurance de la relation spéculaire, toujours destructrice.

Ces hostilités meurtrières s'inscrivent dans un contexte de rivalités et de défense de territoires qui recèle un caractère archaïque proche de la psychologie des masses (Freud, 1921). Considéré à la fois comme un espace relégué, désavoué, diabolisé et à risque, le territoire – à la fois familier et inquiétant –, est à défendre dans un processus d'appropriation de cet espace public. Investis de manière fugace, comme lieux de passage et d'inconnu, le quartier et la rue sont aussi des lieux de trafics, d'errance, sans limites contenantes. Prolongement de l'espace interne, ces territoires peuvent déclencher brutalement des réactions sociales sans pouvoir les traiter. Paradoxalement ils sont souvent perçus par ces adolescents comme «un refuge», un dehors sécurisant, qui est vécu comme un espace d'ouverture, de dégagement, par rapport au monde clos de la famille qui se révèle un dedans dangereux. Aussi, conflits psychiques et mises en scène internes sont transférés et projetés de manière éruptive dans l'espace physique public de la rue, devenue intime et privée, comme scène de figuration.

Par ruptures des digues contendantes de leur agressivité, ces explosions destructrices d'adolescents en souffrance identitaire, se manifestent par une lutte contre un autre semblable, considéré comme un ennemi possédant la jouissance et qui doit être anéanti. L'affrontement sans limite qui vient sur fond de très grande tension, de

frustration, d'angoisse, de menace, du sentiment d'être en danger de destruction et d'effondrement, provoque le double, en vue de son élimination. La confrontation au «non-moi» engendre le besoin vital de dominer l'objet réel.

C'est ainsi que des rivalités de bandes, qui sont une puissance de terreur dans un contexte guerrier, prennent des aspects archaïques d'une extrême brutalité, sous l'effet du *«narcissisme des petites différences qui fondent les sentiments d'étrangeté et d'hostilité entre les individus»* (Freud, 1929, p. 56), mais surtout de la contagion affective et du règne de ce qu'il convient d'appeler la «loi du plus fort.» Si ces comportements de violence déconcertent les adultes et les laissent dans l'effroi et la stupeur, ils peuvent être cependant considérés comme une défense, voire comme une parade temporaire, contre les changements engendrés par le processus d'adolescence. La stratégie du combat viserait à produire de la différence, de transformer la réciprocité en altérité.

Défaut d'enveloppe, déliaison et désidéalisation précoce

Nous considérons qu'au cours de ces empiétements ou intrusions externes des affrontements, les enveloppes psychiques du sujet (Anzieu, 1987), sont effractées et viennent menacer le moi. Les vécus de discontinuité sont constants et la menace de rupture est permanente. Comme le montrent nombre de situations, tout peut basculer très vite, par débordement d'une charge agressive dont le flot ne peut être contenu.

Paradoxalement, aussi destructives qu'elles soient au regard de la réalité externe, aussi saisissantes dans leur cruauté froide par absence de culpabilité et sidérantes par leur déroulement acharné, ces conduites transgressives sont une recherche d'apaisement interne et ont une fonction de réassurance narcissique qui permet d'échapper à des pathologies plus graves (retrait autistique notamment). Elles constituent une «solution »

pour inscrire sur la scène du monde ce qui est éprouvé intérieurement comme une impasse, un essai de (re)construction de l'espace du dedans, une tentative de symbolisation, qui, pour s'effectuer, doit paradoxalement en passer par sa réalisation plutôt que par le refoulement, afin de retrouver l'expérience d'une relation d'objet.

L'autre, qui m'est presque pareil mais que je méprise, objet de projection devient ainsi dans le même mouvement objet inconscient d'étayage d'une subjectivité qui ne s'intériorise pas. La question de la compulsion à la répétition se trouve ici convoquée, au travers de ce qui peut s'interpréter à la suite de D.W. Winnicott (1967), comme des retours, non pas du refoulé, mais de ce qui n'a pas été symbolisé. Le drame sous-tendu de la «déprivation» - à l'origine de la tendance antisociale pour D.W. Winnicott (1956) - voit ces adolescents rejouer inconsciemment une expérience déjà vécue de destructivité de l'environnement affectif primordial, mais cette fois-ci sur le mode actif et non plus passif.

Il y a pour ces cas limites, échec du refoulement au profit des mécanismes de déni et de clivage, non-intrication des pulsions, avec une prédominance de la destructivité, soit de manière directe, soit sur le mode projeté avec l'angoisse de persécution. Le caractère inintégrable de l'ambivalence pulsionnelle associé à la confusion primaire moi/ non-moi, aboutissent à l'impossible l'élaboration du deuil originaire de l'objet primaire maternel, de la détresse originelle *(Hilflosigkeit)* et à l'échec de la constitution de la sexualité génitale et partant de la structuration œdipienne de la différence des sexes et des générations. En conséquence, de manière diverse, les rapports aux objets et à soi-même, engendrent une menace narcissique devenue insupportable.

La fonction contenante de la peau, du moi et de la pensée (Anzieu, 1993) s'avère défaillante pour ces jeunes délinquants, insuffisante à transformer les contenus impensables voire persécuteurs en éléments représentatifs et figurables, instaurant un

repli défensif sur un narcissisme anesthésié. Leur travail *du penser* paraît perforé par l'agir tandis que leur psyché se serait constituée en retrait schizoïde, comme en fuite dans le registre exclusif d'une réalité externe perceptivo-motrice. Avec en guise d'héritage l'expérience négative d'un attachement pathogène, prélude à l'enracinement psychique de ce que D. Anzieu (1996) a nommé «l'attachement au négatif.»

Des traumatismes primaires toujours actifs

Le plus souvent, ces adolescents ont été précocement affectés par des expériences qui ont laissé des traces profondes, des traumatismes primaires qui font écho au concept de «traumatisme cumulatif», dont M. Kahn a montré qu'il résulte de défaillances de la mère dans son rôle de pare-excitations, tout au long du développement de l'enfant jusqu'à l'adolescence, qui vont conduire imperceptiblement, de manière silencieuse, au développement d'un *«noyau de réactions pathogènes»* (Kahn, 1974, p. 74) dont les effets sont de plusieurs ordres :

- un développement prématuré du moi sera utilisé sur un mode défensif pour faire face aux empiétements maternels (l'enfant est maintenu dans un rôle de prolongement narcissique) auxquels il ne peut répondre;

- des distorsions du moi donnant lieu à une «crise» d'adolescence particulièrement difficile et douloureuse;

- un surinvestissement de la réalité interne et externe, avec une avidité et un intérêt exacerbé pour le monde extérieur et le monde fantasmatique.

Ces traumatismes primaires qui n'ont pu être symbolisés faute de figures tutélaires «suffisamment bonnes» (au sens de D.W. Winnicott), restent sans représentation possible, donc toujours actifs. C'est ainsi qu'avec la métamorphose adolescente, les failles de leur histoire et les maltraitances subies vont se rejouer bien

souvent sur la scène sociale, en cherchant une réponse pour parer à une détresse interne. La déconstruction des figures de l'idéalité (affiliées au registre du Moi-idéal) qui permet d'échafauder son autonomie psychique et de se projeter dans un futur à moyen-terme (référable au registre de l'Idéal du Moi), ne peut se risquer que si le sujet conserve l'espoir de retrouver ailleurs, hors de l'infantile, une autre figure de la réalité sociale qui lui permette d'ordonner à nouveau ses désirs et sa vie. Cependant, cette opération spécifique de l'adolescence est particulièrement inopérante chez ces jeunes, parce que leur violence narcissique, leur destructivité agie, ne sont pas référables à une difficulté à désidéaliser les figures tutélaires en provenance de l'infantile, mais à une absence d'idéalisation précoce par défaut de figures parentales suffisamment présentes et solides. D'autant plus, que tiraillés entre la réalité et leurs illusions (idéalisation, modèles imaginaires), les adultes sont, depuis une trentaine d'années, ébranlés dans leurs certitudes et sont contraints de réinventer leurs rôles (sexuel, conjugal, parental...), dans un monde qui évolue dans l'imprévisible et la complexité.

En d'autres termes, outre la déliaison pulsionnelle à l'œuvre, le paradigme de l'impasse dans laquelle se trouvent nombre de ces adolescents à risque, résiderait dans un processus de désidéalisation qui aurait opéré très précocement, c'est à dire dès la petite enfance. Fortement sollicités, souvent attaqués, les objets externes et plus particulièrement les parents, sont des objets de support nécessaires, mais ils peuvent être aussi objets de projection de la haine nécessaire à la constitution d'un espace de pensée autonome. C'est d'autant plus compliqué pour les adolescents dont le vécu fantasmatique rencontre dans la réalité un effondrement parental dépressif, un état de désarroi ou une violence en contre-point de leur propre violence.

Conclusion

Nous considérons que ces adolescents criminels (Morhain, 1995-2009), qui évoluent sous l'emprise de l'*envie primaire* et dans l'impossibilité d'élaborer leurs angoisses archaïques, sont en permanence à la limite de la menace d'effondrement identitaire et d'une projection évacuative. Leurs agirs destructeurs, qui ont pour finalité la désubjectivation d'autrui et son anéantissement en tant qu'être différent, porteur d'un désir propre, doivent être entendus comme une parade contre la disparition subjective et de ce fait, comme une lutte pour leur survie dans une tentative désespérée de rétablir le contact. Il est possible d'évoquer un effondrement narcissique comme déclencheur de leurs actes, qui représente alors une preuve d'existence et non le résultat d'une construction psychique, d'où son aspect pulsionnel brutal. De tels actes ne se situent pas dans le registre de la transgression de la Loi ou d'un défi aux limites surmoïques, mais viennent déloger l'autre pour le détruire.

Attestant d'une faillite de l'imaginaire, l'acte criminel éphébique relève du champ du narcissisme primaire et de la jouissance archaïque. D'essence habituellement transgressive, l'acte possède un potentiel désorganisateur, régressif, mais il peut aussi être re-créateur pour le sujet, refondateur d'une subjectivité, témoignant alors de l'évolution des capacités du moi avec l'altérité interne et externe. Dans le mouvement même de leurs agirs transgressifs et de leur rejet d'un lien intersubjectif, les adolescents délictueux cherchent paradoxalement un interlocuteur dans la négativité. Cependant, dans le cas de la destructivité agie qui se nourrit de la haine envieuse, la problématique est différente et convoque le registre le plus archaïque du sujet lorsqu'il s'agit d'assurer sa survie. Sous l'effet redoublé de l'après-coup issu de l'émergence d'un processus pubertaire non marqué du sceau de l'œdipe, cette violence fondamentale, désarrimée du courant pulsionnel, vient éveiller chez ces adolescents violents, une destructivité aveugle lorsque l'autre résiste à être utilisé tel un objet désubjectivé.

Force est de constater au cours de ces dernières années, l'aggravation d'une symptomatologie spécifique de l'adolescence qui pointe des difficultés voire un inachèvement du processus de subjectivation différenciatrice, d'appropriation subjective de l'activité représentative, à partir de la double contrainte de la pulsion et de l'objet, qui se déroule dès la naissance pour prendre son sens et son aspect définitif au temps de l'adolescence. Ce constat engage à des élaborations nouvelles et à penser autrement les modalités de l'intervention clinique auprès de ces adolescents difficiles, afin de replacer ces jeunes dans un réseau d'intersubjectivité, dans une communauté d'échanges qui leur permette d'échapper à l'affliction et à la stagnation, en se frayant un chemin désaliénant. Nous pensons, que seul un travail de subjectivation pourrait leur permettre d'élaborer les traumatismes subis, de dépasser l'omnipotence narcissique et d'éviter l'impasse d'un temps figé sur une non-distinction insupportable entre haine et amour des premiers objets.

Entre l'actuel et l'archaïque, toujours au bord de la menace de désintégration, ces adolescents ont besoin de la présence d'organisateurs symboliques (parents, éducateurs, thérapeutes et tout adulte qui fait référence): - dans leurs fonctions contenante, d'étayage, de pare-excitation, c'est-à-dire dans leur capacité à résister, à «survivre» à leur destructivité, que nous considérons comme expression autant d'une force nouvelle que d'une menace, - mais aussi dans une fonction de transformation (Bion, 1965) qui viendrait favoriser l'élaboration de leurs expériences sensorielles et émotionnelles déliées, chaotiques et dispersées, pour les rendre tolérables en leur donnant signification, en travaillant l'articulation du *détruire-créer*. Passagers d'une crise violente qui les traverse malgré eux, ces adolescents cherchent des adultes suffisamment solides dans l'actuel, en eux et dans leur environnement, mais aussi dans leur histoire infantile.

Bibliographie

Anzieu, D. (1993). *Les contenants de pensée.* Paris: Dunod.

Anzieu, D. (1996). *Créer, détruire.* Paris: Dunod.

Assoun, P-l. (2001). *Le regard et la voix, Leçons de psychanalyse.* Paris: Economica.

Aulagnier, P. (1975/1986). *La violence de l'interprétation*. Paris: PUF, Le fil rouge.

Bion, W. R. (1965). *Transformations.* Paris: PUF.

Freud, S. (1921/1991). *Massenpsychologie und Ich-analyse*, trad. fr. Psychologie des masses et analyse du moi. In S. Freud, *Œuvres complètes, XVIII, 1921-1923* (pp. 1-83). Paris: PUF.

Freud, S. (1923/1991). *Das Ich und das Es*, trad. fr. Le Moi et le Ça. In S. Freud *Œuvres complètes, XVI, 1921-1923* (pp. 255-301). Paris: PUF.

Freud, S. (1929/1994). *Das Unbehagen in der Kultur*, trad. fr. Le malaise dans la culture. In S. Freud, *Œuvres complètes, XVIII, 1926-1930* (pp. 245-333). Paris: PUF.

Khan, M. (1974/1979). *The Privacy of the Self,* trad. fr. *Le soi caché.* Paris: Gallimard.

Klein, M. (1957/1978). *Envy and Gratitude,* trad. fr. *Envie et gratitude et autres essais.* Paris: Gallimard, coll. TEL.

Lacan, J. (1938), Le complexe d'intrusion, in *Autres Écrits* (pp.36-45). Paris: Le Seuil.

Morhain, Y. (1995). Psychopathologie d'un acte meurtrier. *Forensic. Revue de Psychiatrie Légale,* (8), 16-21.

Morhain, Y. (1997). Malaise ou maladie dans la civilisation? *L'Information Psychiatrique*, 73, (4), 315-324.

Morhain, Y. (1998). Violences d'adolescents, *Revue de Neuropsychiatrie de l'enfance et de l'adolescence*, (46), 7-8, 410-418.

Morhain, Y., Martineau, J.P., Fulléda, A. & Morhain, S. (1999). La médiation sociale: une réponse possible à la violence des banlieues et aux nouveaux malaises de la subjectivité. *Pratiques Psychologiques,* (2), 55-65.

Morhain, Y. & Martineau J-P. (2001). Malaise social et violence d'adolescents. *Cahiers de Psychologie Clinique,* (16), 79-95.

Morhain, Y. & Martineau, J-P. (2002). Adolescents en souffrance: de l' «exilation» à la médiation, *Revue de psychothérapie psychanalytique de groupe,* (38), 173-186.

Morhain, Y. & Chouvier, B. (2007). De la destructivité contenue à la refondation subjective chez l'adolescent criminel. *Bulletin de Psychologie,* 439, (61), 41-50.

Morhain, Y. (2008). *Trajectoires de la destructivité et rupture identitaire à l'adolescence,* dans B. Chouvier & R. Roussillon, *Corps, Acte et Symbolisation, Psychanalyse aux frontières* (pp. 123-145). Bruxelles: De Boeck.

Morhain, Y. (2008). Consommation festive et fête consumatoire. *Adolescence,* (66), 896-898.

Morhain, Y. & Proia S. (2009). Féminin et féminité à l'épreuve des banlieues. *Adolescence,* (70), 983-1005.

Morhain, Y. & Roussillon, R. (2009). *Actualités psychopathologiques de l'adolescence.* Bruxelles: De Boeck.

Richard, F. (1998). *Les troubles psychiques à l'adolescence.* Paris: Dunod, Les Topos.

Winnicott, D.W. (1956). *Anti-social tendancy,* trad. fr. In *De la pédiatrie à la psychanalyse* (pp. 175-184). Paris: Payot.

Winnicott, D.W. (1967/1988). *Conversations ordinaires.* Paris: Gallimard.

Έχθρα και φθόνος στην πράξη του καταστροφέα εφήβου

Yves Morhain[44]

Emilie Morhain[45]

Περίληψη

Η επικαιρότητα της νεανικής εγκληματικότητας τα τελευταία χρόνια επισημαίνεται ιδιαίτερα από τις επιθέσεις εφήβων και νέων ενάντιων άλλων, συνομηλίκων τους με έναν ξαφνικό και βάναυσο τρόπο και μάλιστα μέσα από μια καταστρεπτική έκρηξη θυμού, καθώς επίσης από επιθέσεις εναντίων των συμβόλων εξουσίας και αντιπροσώπων του κοινωνικού συμβολαίου.

Η εφηβεία, από πάντοτε, εκφράζει τις δυσκολίες και τα αδιέξοδα μιας εποχής και μιας κουλτούρας. Είναι ο *τόπος* που εκεί μπορεί να βεβαιωθεί, κατά τη φροϋδική θέση, η *αρρώστια μέσα στην κουλτούρα* (Freud, 1929), όπως το επιβεβαιώνει και η ψυχοπαθολογική πραγματικότητα της εφηβείας (Morhain & Roussillon, 2009), η οποία αποκαλύπτει τις δυσκολίες της ύπαρξης, του αποχωρισμού, της αρχαϊκής συγχώνευσης και της έλλειψης των ορίων, της αδυναμίας διαφοροποίησης και της διαρκούς επιθυμίας για άμεση απόλαυση. Έτσι, εκδηλώσεις βίας και καταστροφής από ομάδες εφήβων και νέων που έχουν εμφανιστεί και τείνουν όλο και περισσότερο να τυποποιηθούν ανάμεσα στον πληθυσμό των νέων, ιδιαίτερα εκείνων που ζουν σε υποβαθμισμένες συνοικίες ή περιοχών που θεωρούνται δύσκολες και επικίνδυνες (ή/και αυτών των νέων που ανατρέφονται σε τρωτές και εύθραυστες οικογένειες).

Για αυτούς τους μοιραίους εφήβους, η προσφυγή στην καταστρεπτική πράξη, ως αρχαϊκή υπεράσπιση έχει ως λειτουργία να προφυλάξει τη ναρκισσιστική ακεραιότητα ενός υποκειμένου που αισθάνεται απειλημένο, σε απόγνωση, σε κίνδυνο καταστροφής και κατάρρευσης. Έτσι, αυτές οι βίαιες πράξεις μπορούν να θεωρηθούν ως μια υπεράσπιση, ένας (ψυχικός) αμυντικός μηχανισμός, και μάλιστα μια «λύση», ενάντια στις αλλαγές που παράγονται κατά τη διεργασία της εφηβείας.

---

[44] Κλινικός Ψυχολόγος, Ψυχαναλυτής, καθηγητής της κλινικής ψυχολογίας και της ψυχοπαθολογίας. Κέντρο Έρευνας στην Ψυχοπαθολογία και την Κλινική Ψυχολογία. CRPPC-EA 653. Πανεπιστήμιο Lumiere (Φώτα), Λυών 2. Εξειδικευμένος ψυχολόγος στην Cour d'Appel του Μονπελιέ, Γαλλία Πανεπιστήμιο Lumiere, Λυών 2 Ινστιτούτο Ψυχολογίας. 5 avenue Pierre Mendes-France, CP 11, 69676 Bron, France. 5 avenue Camille ROUSSET 69500 Bron, e-mail: yves.morhain@univ-lyon2.fr

[45] Κλινική Ψυχολόγος, Φροντιστής στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών 2, Κέντρο Έρευνας στην Ψυχοπαθολογία και την Κλινική Ψυχολογία. CRPPC-EA 653. Πανεπιστήμιο Lumiere, Λυών 2. Ινστιτούτο Ψυχολογίας, 5 avenue Pierre Mendes-France, CP 11, 69676 Bron, France. 5 avenue Camille ROUSSET 69500 Bron, e-mail: morhain_emilie@yahoo.fr

Αυτές οι νέες μορφές εκφράσεων έχθρας, εντοπιζόμενες στην εφηβική ψυχοπαθολογία, βεβαιώνουν μιαν αλλαγή εγγραφής του υποκειμένου μέσα σε έναν κοινωνικό δεσμό, θέτουν στη σκηνή μια υποκειμενική εξαφάνιση ή μια πάλη απελπισμένη για τη διεκδίκηση της ύπαρξης. Επιδιώκουν να «ακουστούν» μέσα στο πεδίο του πρωταρχικού ναρκισσισμού της κατασκευής μιας ταυτότητας και μιας απόπειρας αποχωρισμού της παιδικότητας, της πιο αρχαϊκής. Συνήθως, αυτοί οι έφηβοι έχουν επηρεαστεί πρώιμα από εμπειρίες έντασης και τραυματικά γεγονότα που έχουν αφήσει βαθιά τα ίχνη τους: πρώιμοι τραυματισμοί, πάντα ενεργείς, που αφήνουν την ηχώ τους μέσα τους, «σιωπηρά τραύματα», «συσσωρευμένα τραύματα»· τραυματισμοί που έχει αποδειχθεί ότι οφείλονται στην αποτυχία της μητέρας στο ρόλο της, να τους αποτρέψει στην πορεία της ανάπτυξης του παιδιού ως την εφηβεία. Σιωπηρά τραύματα και συσσωρευμένα τραύματα θα οδηγήσουν ανεπαίσθητα, με ένα σιωπηλό και ύπουλο τρόπο, στην ανάπτυξη ενός *πυρήνα παθογόνων αντιδράσεων* οι οποίες θα επιστρέψουν την ηχώ τους σε έναν απώτερο χρόνο, αυτόν της μεγάλης αναταραχής της εφηβείας

Οι «ανταλλαγές βλεμμάτων» από τους μοιραίους νέους επικαλούνται συχνά για να εξηγήσουν τη στιγμή που έχει προηγηθεί της μετάβασης στην πράξη και της οποίας οι εκφράσεις: «με χειρίστηκε με τη ματιά του», «με κοίταξε άσχημα», «με κοίταξε στραβά», επιτρέπει, σύμφωνα με τον Lacan, την αφόρητη παρείσφρηση του *βλέμματος του άλλου*. Εάν το βλέμμα μπορεί να είναι αυτό που κτίζει την επιβεβαίωση της εικόνας του υποκειμένου, εάν είναι μια θεμελιώδης διεργασία μέσα στις διυποκειμενικές ανταλλαγές, το βλέμμα μπορεί να είναι επίσης φοβερό και επικίνδυνο και μπορεί να έρθει να διαπεράσει, να τρομοκρατήσει, να πετρώσει, να ακινητοποιήσει ή να επιστρέψει παγωμένο, αδρανές, χωρίς ζωή. Έτσι, το βλέμμα μπορεί να λειτουργήσει σαν ένας «εκπυρσοκροτήρας», που μπορεί να σκορπίσει τη φθονερή έχθρα που θα κάνει το υποκείμενο να εμπλακεί μέσα σε μοιραίες συρράξεις ανάμεσα σε συνομηλίκους. Το βλέμμα είναι επιδεκτικό για να σκοτώσει μέσα στις *λίμπες του φανταστικού* μιας εσωτερικής πραγματικότητας απόλυτα ανασφαλούς. Εκεί, στο «πεδίο» που παίζεται η απόλαυση του θανάτου, μέσα στο ένα καταστροφικό παιχνίδι του καθρέφτη, το βλέμμα του άλλου γίνεται αντιληπτό ως ένας εφορμητικός εχθρός, που απειλεί, ως καταστροφέας που έρχεται να καταδιώξει το υποκείμενο, που το βάζει στην παρανοϊκή κατάσταση της αντίδρασης, μέσα στο παιχνίδι της επιβίωσης.

Ανάμεσα στο σημερινό και το αρχαϊκό, πάντα στο χείλος της απειλής της αποσύνθεσης, αυτοί οι έφηβοι έχουν την ανάγκη της παρουσίας των συμβολικών διοργανωτών (γονέων, δασκάλων, θεραπευτών και όλων των ενήλικων που δέχονται την παραπομπή τους) για να παρέχουν υποστήριξη και να ενισχύσουν την ικανότητά τους να αντισταθούν, «να επιζήσουν» της καταστροφικότητάς τους, Η εργασία της υποκειμενοποίησης θα μπορούσε να τους επιτρέψει να επιλύσουν τους επιβαλλόμενους τραυματισμούς, να υπερβούν τη ναρκισσιστική παντοδυναμία και να αποφύγουν το αδιέξοδο ενός χρόνου που σταθεροποιείται σε μια αφόρητη διάκριση ανάμεσα στην έχθρα και την αγάπη των πρωταρχικών αντικειμένων Επιβάτες μιας βίαιης κρίσης που διασχίζουν αυτοί οι έφηβοι ψάχνοντας αρκετά στερεούς ενηλίκους μέσα στο σημερινό κόσμο και μέσα στο περιβάλλον τους, αλλά επίσης και μέσα στην παιδική ιστορία τους.

Λέξεις κλειδιά: Εγκληματικός έφηβος, κρίση ταυτότητας, έχθρα, βλέμμα, φθόνος, αποδόμηση-καταστροφή, επιβίωση

Μια επίκληση στο υποκείμενο
και οι συνέπειές της

Γεωργία Φουντουλάκη[46]

Περίληψη

Η επίκληση στο υποκείμενο, εκεί που υπήρχε αποϋποκειμενικοποίηση, δεν αφήνει το υποκείμενο να «πέσει». Χωρίς τον κανόνα της γραμματικής που εμπεριέχει τη θέση του υποκειμένου, υπάρχει ένα «πριν» και ένα «μετά» για τον αναλυόμενο. Αυτός αντιλαμβάνεται πως μέχρι τώρα «απαντούσε» εν αγνοία του στη θανατηφόρα επιθυμία του μητρικού Άλλου.

Λέξεις κλειδιά : υποκείμενο, αντικείμενο, η επιθυμία της μητέρας, γυναίκα Μήδεια.

«Το υποκείμενο είναι ένας τόπος τόσο μαγικός όσο είναι και ο τόπος του ‘Άλλου. Μπορεί να προστεθεί σε μια πρόταση χωρίς να αλλάξει το νόημά της, και παρ’όλα αυτά ν’αλλάξει τα πάντα.» γράφει ο Laurent στο κείμενό του *Η Ερμηνεία της ψύχωσης στην καθημερινότητα* (Laurent, 2005, p. 17).

Ο Κώστας είναι 60 ετών, χωρισμένος, εδώ και 12 χρόνια, και έχει 2 παιδιά.

Πριν ενάμισι χρόνο, τον έφερε ο γιός του σε μένα για πρώτη φορά. Μπαίνει μέσα σκυφτός, μαζεμένος, αξύριστος, με πρόσωπο σκοτεινό, βλέμμα άδειο, χωρίς να πει

[46] Η Γεωργία Φουντουλάκη είναι ψυχαναλύτρια, μέλος της Παγκόσμιας Εταιρείας Ψυχανάλυσης και της Νέας Λακανικής Σχολής, διδάσκουσα στο Κέντρο Ψυχαναλυτικών Ερευνών της Αθήνας, υπεύθυνη των εκπαιδευτικών Σεμιναρίων Ψυχανάλυσης της Ελληνικής Εταιρείας της Νέας Λακανικής Σχολής στην Κρήτη και μέλος της συντακτικής επιτροπής του ψυχαναλυτικού περιοδικού *Fort-Da*. Διεύθυνση: Γ. Παπανδρέου 84, 71306 Ηράκλειο Κρήτης, Τηλ.: 6973-028246, e-mail: georgia.fountoulaki@gmail.com

λέξη. Είχε νοσηλευτεί δύο μήνες σε ψυχιατρική κλινική για αυτοκτονικές ιδέες, και βγήκε πριν 6 εβδομάδες. «Πηγαίνει λίγο καλύτερα, αλλά όχι πραγματικά καλά», λέει με δυσκολία.

Αυτή τη μέρα, έχει περισσότερο άγχος: σε μια εβδομάδα, πρέπει να γυρίσει στη δουλειά του. Αισθάνεται όμως ανίκανος να αναλάβει εργασία, να ξαναβρεθεί σε αυτό το περιβάλλον. Ακόμη και η σκέψη πως θα συναντήσει συναδέλφους, του είναι ανυπόφορη. Δηλώνει ανίκανος να αντιμετωπίσει την κατάσταση, και συνεχίζει να παραπονιέται.

Ο γιος του παίρνει το λόγο, εξηγεί πως ο πατέρας του πρέπει να εργαστεί για να μη χάσει τη σύνταξή του, αφού δεν έχει άλλα μέσα για να ζήσει. Και προσθέτει, πως ο πατέρας του «πρέπει να κάνει μια προσπάθεια και να πάει να ζήσει στο δικό του διαμέρισμα, να ξαναβρεί τους γνωστούς του, να βγει, να δει κόσμο, να δουλέψει, να πάρει τη ζωή στα χέρια του, επιτέλους!»

Ο Κώστας ακούει προσεχτικά τον γιό του και λέει απελπισμένα: «Αφού είναι έτσι, δε μένει παρά η αυτοκτονία!» Πρόκειται για μία φράση χωρίς το υποκείμενο. Τότε παρεμβαίνω λέγοντας «Ακούστε τι λέτε! –αφού είναι έτσι, δε μένει παρά η αυτοκτονία! Και εσείς; πού είστε εσείς μέσα σε αυτά τα λόγια;» Σηκώνομαι, τους συνοδεύω ως την πόρτα και προτείνω στον Κώστα να έρθει ξανά σε τρεις ημέρες.

Σε τρεις μέρες, έρχεται, χωρίς τη μάσκα του καταθλιπτικού, ξυρισμένος, καλοντυμένος, με κοστούμι, ευθυτενής, με το κεφάλι ψηλά, και χαμογελαστός λέει: «Καταλαβαίνω πως ήμουν πάντοτε εξαρτημένος… είτε από τα φάρμακα, είτε από την αδελφή μου…»

Κάνω στίξη πάνω στη λέξη «εξαρτημένος». «Εξάρτημα», είναι το ομοφωνικό διφορούμενο (*l'équivoque homophonique*) του ανταλλακτικού –του αντικειμένου. Ο

Κώστας είναι αντικείμενο. Αντικείμενο της αδελφής του, αντικείμενο του 'Αλλου'. Δεν είναι υποκείμενο.

Όπως μας είπε ο J.A. Miller στη Διημερίδα της E.C.F. «Μεταβίβαση και Ερμηνεία», «Το να παίζεις με το διφορούμενο είναι το αντίθετο από το να παίζεις με το κυρίαρχο-σημαίνον. Το διφορούμενο αφήνει περιθώριο επιλογής στο υποκείμενο, σε σχέση με ό,τι έχει ακούσει… Ας δεχτούμε όμως πως αυτό το «περιθώριο επιλογής» είναι το αντίθετο της αναγκαστικής επιλογής, μια νέα αναγκαστική επιλογή που εισάγει η ερμηνεία και που οδηγεί το υποκείμενο όχι προς το νόημα, αλλά προς το είναι».

Η αδελφή του Κώστα, τρία χρόνια μεγαλύτερή του, έχει «το πάνω χέρι» στην οικογένεια, αλλά και στη ζωή του Κώστα, ο οποίος είναι υπό τις διαταγές της. Απορρίπτει όλες τις γυναίκες και ιδιαίτερα εκείνες με τις οποίες έχει σχέση ο αδελφός της. «Μαζί της αισθάνομαι σαν μικρό παιδί που το κρατάνε από το χέρι. Με παίρνει μαζί της διακοπές, με πηγαίνει στην ψυχίατρο, που είναι φίλη της, συζητάνε μεταξύ τους για διάφορα θέματα και στο τέλος παίρνω τη συνταγή με τα φάρμακά μου και φεύγουμε. Απαιτεί όλα να γίνονται με το δικό της τρόπο.»

Και τα δύο παιδιά σπούδασαν σύμφωνα με την επιθυμία της μητέρας τους, γυναίκα απαιτητική που ονειρευόταν ένα «ανώτερο περιβάλλον». Ξόδευε σε όμορφα ακριβά φορέματα, τον οικογενειακό προϋπολογισμό χωρίς να νοιάζεται για το σύζυγο της που δούλευε όλη τη μέρα για να εξασφαλίσει τα προς τα ζειν. Τον κατηγορούσε πως ήταν ανίκανος να της προσφέρει ό,τι περίμενε από τη ζωή.

Για να μην ακούει τους καυγάδες τους, ο Κώστας φρόντιζε να περνάει τον περισσότερο χρόνο έξω από το σπίτι. Ήταν δέκα τριών χρονών όταν ο πατέρας του έπεσε στο χώρο της εργασίας του και πέθανε ένα μήνα αργότερα από εγκεφαλικό αιμάτωμα.

Ο Κώστας, καλός μαθητής, κάνει ανώτατες σπουδές. Παντρεύεται στα είκοσι οχτώ, και πηγαίνει στο στρατό, ενώ η γυναίκα του περιμένει το πρώτο τους παιδί.

Στην Ελλάδα, είναι η εποχή της δικτατορίας και ο στρατός είναι πολύ σκληρός. Για τον Κώστα, η εξουσία είναι «ένα πολύμορφο τέρας». Γίνεται αντικείμενο χλευασμών και δεν του δίνουν άδεια να παραστεί στη γέννηση του γιου του, του λένε πως το παιδί δεν είναι δικό του κλπ. Τότε είναι που «χάνει τον έλεγχο», γίνεται επιθετικός (μόνο στα λόγια), τόσο που τον στέλνουν στο στρατιωτικό ψυχιατρικό νοσοκομείο όπου νοσηλεύεται και παίρνει φαρμακευτική αγωγή.

Μετά από αυτό το γεγονός, υποφέρει κατά περιόδους από διάφορες «σωματικές διαταραχές», όπως πόνους στο στομάχι που επηρεάζουν τη διάθεσή του. Η αδελφή του τού δίνει Lexotanil και Lonarid. Έτσι «εξαρτάται από τα φάρμακα» και φτάνει να παίρνει 12 Lexotanil των 3 mg, και 8 Lonarid την ημέρα.

Χωρίζει συναινετικά, αλλάζει πόλη και τόπο εργασίας. Μιλάει για μια δεκαετία όπου είναι υπερδραστήριος, γράφει και δημοσιεύει πληθώρα άρθρων, και δίνει διαλέξεις. Γίνεται γνωστός στις αρχές και του προτείνουν ν'αναλάβει μία διεύθυνση.

Νιώθει «βασιλιάς, είναι σίγουρος για τον εαυτό του, δε φοβάται τίποτε και κανένα». Είναι μέσα σε μία ψευδαίσθηση παντοδυναμίας.

Μετά από λίγο αρχίζει να έχει προβλήματα με τους ανώτερους και με κάποιους σημαντικούς επενδυτές. Ακολουθεί μία δίκη, την οποία χάνει. Τον βγάζουν από τη θέση και βρίσκεται απλός υπάλληλος στη διοίκηση.

Τότε καταναλώνει ακόμη περισσότερα αγχολυτικά, αλλά «η κατάσταση, η διάθεσή του δεν βελτιώνονται. Παραμένει στο άγχος και στην κατάθλιψη.»

Μετά από λίγους μήνες παίρνει άδεια λόγω ασθενείας και εγκαθίσταται στο σπίτι του γιού του. Περνάει τις μέρες του ξαπλωμένος, αρνείται να ντυθεί, να βγει, να κάνει οτιδήποτε. Εγκαταλείπει ακόμη και τα άρθρα που έγραφε, λέγοντας πως δεν μπορεί

ούτε να σκεφτεί και αναρωτιέται πώς κατάφερνε στο παρελθόν να γράφει αυτά τα κείμενα.

Διακατέχεται από αυτοκτονικές ιδέες και νοσηλεύεται. Βγαίνει από το ψυχιατρείο με τη διάγνωση του «διπολικού» και αγωγή λιθίου.

Όταν ήρθε ο Κώστας για πρώτη φορά ήταν στον αρνητισμό, στο «να μη θέλει να ξέρει τίποτε». Η μόνη λύση γι'αυτόν ήταν η αυτοκτονία. Αλλά μετά την πρώτη παρέμβαση -δηλαδή την επίκληση του υποκειμένου εκεί που υπήρχε από-υποκειμενικοποίηση- και χάρις στον κανόνα της γραμματικής που εμπεριέχει τη θέση του υποκειμένου της εκφοράς, όπως λέει ο Lacan (1966b, p. 598), υπάρχει πλέον ένα πριν και ένα μετά για τον αναλυόμενο.

Ο Κώστας αναλαμβάνει σύντομα εργασία και τον στηρίζω στη γραφή και δημοσίευση άρθρων. Αυτή η γραφή είναι ίσως ένας τρόπος που βρήκε για να διορθώσει, να αποκαταστήσει κάτι δικό του.

Για πρώτη φορά βρίσκει «έναν τόπο όπου μιλάει και τον ακούνε». «Έναν τόπο χωρίς πρέπει, χωρίς υπερεγώ, όπου δεν του λένε πώς πρέπει να πράττει ή πώς πρέπει να αισθάνεται, όπως κάνει η αδελφή του και η φίλη της η ψυχίατρος.

Έρχεται γιατί υποφέρει. Έχει δυσκολίες στον κοινωνικό δεσμό και αυτό τον προβληματίζει.

Η αδελφή του όμως προσπαθεί να τον επηρεάσει για να μη συνεχίσει. «Γιατί πηγαίνεις ακόμη εκεί ; Τι πηγαίνεις και λες;»

Και ο Κώστας τολμάει να της πει για πρώτη φορά: «Δεν είναι δική σου δουλειά. Είναι δική μου υπόθεση και μου κάνει καλό.»

Τώρα, βλέπει λιγότερο την αδελφή του. Διαπιστώνει πως γι' αυτόν, από την παιδική του ηλικία, ήταν σαν μητέρα.

Ήταν μικρό παιδί ακόμη, και η μητέρα του τού διηγόταν με λεπτομέρειες, γιατί δεν ήθελε άλλο παιδί όταν έμεινε έγκυος στον Κώστα, πόσο προσπάθησε να προκαλέσει τη διακοπή της κύησης, ποιά βότανα έπαιρνε για να αποβάλει, «αλλά δυστυχώς χωρίς αποτέλεσμα».

Την τελευταία φορά που άκουσε την ίδια ιστορία, ήταν δύο μήνες πριν το θάνατό της, όταν πήγε να τη δεί, που ήταν άρρωστη στο σπίτι της αδελφής του. 'Άρχισε να του λέει ξανά πως όταν έμεινε έγκυος για τρίτη φορά ο πατέρας του ήταν τρελλός από τη χαρά του γιατί θα έπαιρνε το όνομα του παππού του ο Κώστας. Τα άλλα δύο παιδιά, το πρώτο κορίτσι είχε το όνομα της γιαγιάς από μητρική πλευρά και το δεύτερο, αγόρι, πήρε το όνομα του πατέρας της που είχε πεθάνει όταν βρισκόταν στην αρχή της εγκυμοσύνης της.

Η μητέρα του Κώστα δεν άντεχε να ακούει πως θα κάνει ένα παιδί και αγόρι ή κορίτσι, αυτή τη φορά ο πατέρας θα έβγαζε ένα όνομα της δικής του οικογένειας. Αντίθετα ο σύζυγός της το θεωρούσε ένα «πολύτιμο δώρο».

«Έκανα ό,τι μπορείς να φανταστείς για να μην του κάνω τη χάρη – πήρα ένα σωρό μαντζούνια, αλλά άδικα!» (έλεγε η μητέρα στον Κώστα).

- «Είναι άγριο, απάνθρωπο, σκληρό να μου τα λες και να τα ξαναλές ακόμη όλα αυτά. Πολύ οδυνηρό για μένα, δεν καταλαβαίνω γιατί συνεχίζεις να μου τα λες αυτά – με πονάνε – δεν το καταλαβαίνεις;» απάντησε ο Κώστας φεύγοντας «έξαλλος», για να μη γυρίσει ξανά, ούτε στην κηδεία της.

«Δεν ασχολήθηκε ποτέ μαζί μου – δεν πήγε ποτέ στο σχολείο όπως οι άλλες μανάδες – δε με ρώτησε ποτέ για τα μαθήματά μου, - δε με φώναζε ποτέ από τη γειτονιά, δε νοιάστηκε, δε με σκέφτηκε -ήταν σα να μην υπήρχα-»… Μετά από τρεις εβδομάδες μου φέρνει ο Κώστας ένα μικρό βιβλίο με στίχους που έγραφε η μητέρα του και με την φωτογραφία της στο εξώφυλλο.

- Μόνο τώρα, με αυτό το βιβλίο που έφτιαξε για τη μητέρα του, κάνει μια απόπειρα αποχωρισμού από το αντικείμενο, αλλά και την απαρχή του πένθους, που δεν έχει κάνει ακόμη. Είναι μια προσπάθεια να συμφιλιωθεί με το μητρικό μεγάλο Άλλο.

Τώρα κατανοούμε καλύτερα την αποτελεσματικότητα της πρώτης παρέμβασης.

Ο Κώστας για τη μητέρα του «δεν υπήρχε», όπως λέει ο ίδιος. Δεν υπήρξε δηλαδή ποτέ, στην επιθυμία της μητέρας του. Δεν τον επιθύμησε ποτέ «ως ζώντα». Με τις αυτοκτονικές του ιδέες, ο Κώστας «απαντά» στη μητέρα του. Στη φράση «που είστε εσείς σ'αυτά τα λόγια;», προφανώς ακούει ένα «φτάνει πια με την επιθυμία της μητέρας, υπάρχετε και σεις! Και η δική σας επιθυμία;»

Σε αυτή την περίπτωση, έχουμε να κάνουμε λοιπόν με μια μητέρα που δεν μπόρεσε να επενδύσει το παιδί της, που δεν το αγαπούσε, που δε το επιθύμησε παρά πεθαμένο.

Μια μητέρα που δεν ήταν σε θέση να γίνει μητέρα, να γίνει ο 'Άλλος του αιτήματος.

Και μέχρι το τέλος παραμένει εκεί στην αποτυχημένη πράξη της. Μια πράξη αντίδρασης στον άντρα, μία πράξη τιμωρίας προς το σύζυγό της που ήθελε τόσο πολύ αυτό το παιδί. Ένα παιδί που το «τίκτει» αλλά για το οποίο δε γίνεται ποτέ μητέρα! Και η Μήδεια επιλέγει να είναι γυναίκα –όχι μητέρα!

Ο A.Z Miller, στο κείμενο *Des semblants dans la relation entre les sexes,* λέει: «Για τον Lacan, μεταξύ μας, η πράξη μιας αληθινής γυναίκας, δε λέω πως είναι η πράξη της Μήδειας αυτή, ακόμη και αν έχει τη δομή, είναι όταν θυσιάζει ό,τι πιο πολύτιμο έχει, για να σκάψει μια τρύπα στον άντρα, η οποία δε θα μπορέσει πια να ξανακλείσει…

« -Καημένοι άντρες που δεν ξέρουν ν'αναγνωρίζουν τις Μήδειες στις γυναίκες τους!» (Miller, 1997, p. 11).

Βιβλιογραφία

Lacan, J. (1966a). *Fonction et champ de la parole et du langage* (Écrits*)*. Paris: Seuil.

Lacan, J. (1966b). *La direction de la cure et les principes de son pouvoir* (Écrits*)*. Paris: Seuil.

Lacan, J. (1981). *Le Séminaire (*livre 3, Les Psychoses). Paris: Seuil.

Lacan, J. (1986). *Le Séminaire* (livre 7, L'éthique de la psychanalyse). Paris: Seuil.

Laurent, E. (2005). *Interpréter la psychose au quotidien* (Mental no 16). Paris: F.E.E.P.

Miller, J.A. (1997). *Des semblants dans la relation entre les sexes*. (Nouvelle Revue de psychanalyse E.C.F. No36). Paris: Navarin.

The appeal to the subject and its consequences

Georgia Fountoulaki[47]

Abstract

The appeal to the subject, where desubjectivation existed, does not let the subject "to fall", and thanks to the grammar rule which includes the place of the subject, there is a "before" and an "after" for the analysand. He perceives his place as on object of the Other, and also that he used to "answer", in his ignorance, to the mortal desire of the maternal Other.

Keywords: subject, object, the mother's desire, Medea Woman.

[47] Psychoanalyst, e-mail: georgia.fountoulaki@gmail.com

«Από μικρή ήθελα να ήμουν αγόρι»

Ιωάννα Βεριγάκη[48]

Περίληψη

Η περίπτωση της Μαρίας αναδύει το ερώτημα του φύλου στην ψυχανάλυση. Σύμφωνα με τη βιολογία, οι διαφορές στο φύλο στο ανθρώπινο είδος εδράζονται στην ανατομία και τη φυσιολογία. Αντιθέτως, η ψυχαναλυτική πρακτική μας βεβαιώνει πως η σχέση του ανθρώπου, ως υποκειμένου της γλώσσας, προς το φύλο του δεν καθορίζεται από τα δεδομένα της ανατομίας. Καθώς δεν υπάρχει ένας παγκόσμιος κανόνας, ένας οδηγός που ορίζει τη σχέση ανάμεσα στον άνδρα και τη γυναίκα, το υποκείμενο είτε νευρωτικό, είτε ψυχωτικό, είτε διαστροφικό πρέπει να εφεύρει μια λύση στην προσπάθειά του να αποδεχθεί μια θέση ως προς το φύλο.

Η Μαρία δεν έχει εγγραφεί στη φαλλική λειτουργία. Χωρίς το νόμο του σημαίνοντος το σώμα της Μαρίας χάνει την υπόσταση του, κατακλύζεται από την ενόρμηση. Η Μαρία αναζητάει μια ικανοποίηση χωρίς όρια, που συναντά την ενόρμηση του θανάτου. Το αλκοόλ και οι ουσίες δεν ανάγονται εδώ σε αντικείμενο «αίτιο της επιθυμίας» αλλά σε αντικείμενο «αίτιο της απόλαυσης» του υποκειμένου, μιας απόλαυσης που δεν περνάει από το σώμα του Άλλου ως σεξουαλικό σώμα.

Η Μαρία δεν επιτελεί μια διαφοροποίηση των δύο φύλων, απορρίπτει το φύλο της. Δεν ταυτίζεται συμβολικά με τις γυναίκες ή τους άνδρες αλλά χαρακτηρίζεται από μια αστάθεια στη σεξουαλική της ζωή. Το αλκοόλ τη βοηθάει να συναναστρέφεται με άνδρες, στηρίγματα των φαντασιακών ταυτίσεών της και να διαπραγματεύεται κατά αυτόν τον τρόπο τη σεξουαλική της ταυτότητα. Με το αλκοόλ μπορεί να εντάσσεται «στην παρέα των ανδρών» και να συνάπτει κοινωνικό δεσμό με τον Άλλο. Το αλκοόλ και οι ουσίες επομένως λειτουργούν για τη Μαρία ως μέσο για να διαχειρισθεί τις συνέπειες της διάκλεισης του Ονόματος του Πατέρα. Τα παραπάνω γίνονται ο μοναδικός παρτενέρ που της επιτρέπει να έρθει αντιμέτωπη με το αδιέξοδο της σχέσης με τον Άλλο, έναν Άλλο της σεξουαλικότητας.

Λέξεις Κλειδιά: αλκοόλ, χρήση ναρκωτικών ουσιών, ψύχωση, κοινωνικός δεσμός, φαντασιακή ταύτιση, σώμα, σεξουαλική ταυτότητα, τρανσεξουαλισμός

---

[48] Η Ιωάννα Βεριγάκη είναι κλινική ψυχολόγος-ψυχαναλύτρια, μέλος της New Lacanian School και της Association Mondiale de Psychanalyse, ψυχολόγος στο Ειδικό Γυμνάσιο Ηρακλείου και εργαστηριακός Συνεργάτης στο Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας του Τ.Ε.Ι. Ηρακλείου Κρήτης, Διεύθυνση: Κωνσταντινίδη 43 Ηράκλειο Κρήτης, Τ.Κ. 71306, Τηλέφωνο: 6976282432 & 2810 330843, e-mail: verigaki@yahoo.gr

Ατομικό Ιστορικό

Η Μαρία είναι μια γυναίκα άγαμη, γύρω στα 45, που ήρθε να με δει για το σοβαρό πρόβλημα που έχει με το αλκοόλ. Κατάγεται από μια φτωχή αγροτική οικογένεια και μεγάλωσε με τους γονείς της σε ένα χωριό, μέχρι την ηλικία των 20 ετών. Έζησε κατόπιν κάποια χρόνια στην Αθήνα και πρόσφατα μετακόμισε στην Κρήτη για να περιορίσει την χρήση αλκοόλ, η οποία αυξήθηκε από τότε που ζει στην Αθήνα.

Έχει μια αδερφή δύο χρόνια μεγαλύτερη η οποία παντρεύτηκε σε μικρή ηλικία για να ξεφύγει από το αυστηρό οικογενειακό περιβάλλον. Ο αδερφός της, δύο χρόνια μικρότερος, έχει επίσης δημιουργήσει τη δική του οικογένεια. Αυτός μεγάλωσε με λιγότερες απαγορεύσεις από την οικογένεια σχετικά με τις εξόδους του, τη διασκέδασή του, την προσωπική του ζωή. Οι σχέσεις της Μαρίας με τα αδέρφια της περιγράφονται πλέον καλές. Στην παιδική της όμως ηλικία καυγάδιζε συχνά μαζί τους και τα χτυπούσε. «Ήμουν σε ένα σώμα με σώμα, σε μια εμπόλεμη κατάσταση με τον άλλο» αναφέρει χαρακτηριστικά, γεγονός που υποδεικνύει πως αυτό το υποκείμενο κατακλύζεται από νωρίς από μια απόλαυση του σώματος, την οποία προσπαθεί να οριοθετήσει μέσα από το ξύλο και τη σωματική βία.

Η γέννησή της δεν επενδύθηκε φαλλικά από την οικογένεια και από το μητρικό Άλλο: «Όταν γεννήθηκα όλοι στην οικογένεια περίμεναν αγόρι. Δεν με ήθελαν που ήμουν κορίτσι, κάποιες φορές αισθανόμουν πως η μητέρα μου δεν με ήθελε καθόλου» αναφέρει. Με έντονο κλάμα μιλάει για αυτό που της είναι το πιο ανυπόφορο, την έλλειψη αγάπης από τη μητέρα: «Δεν πήρα συναίσθημα από τους γονείς μου και αυτό με ακολουθεί πάντα. Η μητέρα μου ήταν σαν να έπαιζε με τα συναισθήματά μου. Αργότερα που αρρώστησε, έλεγε πως φταίω εγώ. Μου πέταξε δηλαδή στα μούτρα ό,τι μου έδωσε». Η Μαρία αισθάνεται πως δεν αποτέλεσε αντικείμενο αγάπης για τη μητέρα της. Η παρουσία της δεν έδινε ευχαρίστηση στη μητέρα, θεμελιώδες γεγονός

για ένα παιδί, η βάση για ό,τι αναπτύσσεται μεταξύ μητέρας και παιδιού, όπως αναφέρει ο Lacan (1994) στο τέταρτο σεμινάριό του.

Είναι παραδομένη σε ένα μητρικό καπρίτσιο μη ρυθμισμένο από ένα νόμο. Από τη μια η μητέρα της δίνει το δώρο της αγάπης – το γάλα για παράδειγμα που προσφέρει η μητέρα στο παιδί - και από την άλλη το αναιρεί, μην επιτρέποντας την εγγραφή του αντικειμένου, από πραγματικό ως συμβολικό, σε μια πρώτη μορφή δώρου ως ένδειξη αγάπης (Razavet, 2000).

Με τους γονείς της η Μαρία αναφέρει ότι «δεν υπήρχε επικοινωνία» και δεν εμπιστευόταν κανέναν: «Δεν είχαν την ικανότητα να με πλησιάσουν και να προσπαθήσουν να με καταλάβουν. Ο πατέρας μου ήταν *ανύπαρκτος* και *η μητέρα δεν επικοινωνούσε μαζί μου*. Μου μιλούσε μόνο για τα δικά της προβλήματα, *παραμερίζοντας εμάς, πράγμα ανυπόφορο για εμένα*». Διαπιστώνουμε από τη μια έναν πατέρα απόντα και από την άλλη ένα λανθάνον αίσθημα φανταστικής εγκατάλειψης από τον μητρικό Άλλο. Η μητέρα ως πρωταρχικό αντικείμενο, ως Άλλος του αιτήματος δεν είναι εκεί, δεν απαντά στο κάλεσμα του υποκειμένου. Σε προτεραιότητα είναι τα προβλήματα με το σύζυγό της. Δεν είναι, λοιπόν, διαθέσιμη ως μητέρα και η Μαρία δεν είναι στην επιθυμία της.

Η Μαρία περιγράφει *πως στην οικογένεια επικρατούσαν έντονοι καυγάδες μεταξύ των γονιών της που ενίοτε κατέληγαν σε ξυλοδαρμό μεταξύ τους*. Η μητέρα ζήλευε πολύ τον πατέρα ο οποίος φλέρταρε με άλλες γυναίκες. Η Μαρία παρενέβαινε συχνά για να χωρίσει τους γονείς της και «καμιά φορά έτρωγε και καμία ξυλιά κατά λάθος». Επισημαίνει πως η ίδια βρισκόταν σε μια αντιπαλότητα προς το πρόσωπο του πατέρα, επειδή αυτός ήταν ο πιο δυνατός και χτυπούσε τη μητέρα. Από τα λεγόμενά της αντιλαμβανόμαστε ότι η Μαρία λειτουργεί μέσα από μια φαντασιακή δυαδική σχέση με τον πατέρα, θέλει να είναι «νικητής» όπως ο πατέρας της, θέλει να μοιάσει στο

σωματικά δυνατό πατέρα. Ταυτίζεται με μια εικόνα, με το Ιδεώδες Εγώ του «πατέρα-νικητή», κυρίαρχο άλλωστε σημαίνον στο λόγο της.

Οι καυγάδες των γονιών δημιουργούσαν *φόβο* στη Μαρία και παρέμειναν *αινιγματικοί* για αυτήν, «δεν μπορούσα να έχω ένα λογικό συμπέρασμα, δεν καταλάβαινα» λέει η ίδια, γεγονός που μας οδηγεί να υποθέσουμε την απουσία της φαλλικής σημασιοδότησης που θα έδινε ένα νόημα και μια εξήγηση σε αυτό που παρέμεινε για τη Μαρία αινιγματικό (Maleval, 2000).

Δημιουργώντας κοινωνικό δεσμό

Η Μαρία έκανε στο παρελθόν συστηματικά χρήση ναρκωτικών ουσιών την οποία σήμερα έχει περιορίσει αρκετά. Οι περιγραφές της για τη χρήση μάς οδηγούν σε μια σημαντική διαπίστωση: η χρήση ουσιών γινόταν πάντα με παρουσία ανδρών. Συγκεκριμένα:

- Σε ηλικία 15 ετών αρχίζει χρήση ινδικής κάνναβης, αλκοόλ και βαρβιτουρικών χαπιών. Άρχισε τη χρήση χασίς *με έναν άνδρα* μερικά χρόνια μεγαλύτερο από αυτήν με τον οποίο είχε σχέση. Σε αυτήν την ηλικία άρχισε να φεύγει κρυφά τα βράδια από το σπίτι για να διασκεδάσει. Αυτή η συμπεριφορά ήταν η αντίδρασή της απέναντι στις απαγορεύσεις και τα «μη» που τής έβαζε η οικογένεια, μια προσπάθεια υπέρβασης κάθε συμβολικού νόμου.
- Σε ηλικία 21 ετών ξεκινάει τη χρήση ηρωίνης. Είχε ήδη μετακομίσει στην Αθήνα. Ξεκίνησε την ηρωίνη μέσω της γνωριμίας της *με δύο άνδρες* που ήταν τοξικομανείς. Η ίδια εξηγεί πως ξεκίνησε την ηρωίνη για να νιώσει «πως είναι η μαστούρα της πρέζας ή της κόκας». «Ήθελα να μάθω τι δίνει. Ήθελα να αισθανθώ αλλιώς, δεν αισθανόμουν καλά με αυτά που συνέβαιναν στο σπίτι μου». Όταν μετακόμισε στην Αθήνα αυξήθηκε και η κατάχρηση αλκοόλ που

έκανε γιατί εκεί ένιωθε ελεύθερη από την οικογένειά της και το έριξε στην «ασυδοσία».

- Λίγα χρόνια μετά απευθύνθηκε στην Κοινότητα του ΚΕΘΕΑ. Παρακολούθησε πρόγραμμα απεξάρτησης για ενάμιση χρόνο. *Από τότε σταμάτησε την ηρωίνη.*
- Μετά από μερικά χρόνια υποτροπίασε με χρήση χασίς, γεγονός που την κούρασε καθώς την έκανε καχύποπτη και επιθετική, όπως αναφέρει.
- Συνεχίζει μέχρι σήμερα το αλκοόλ και την περιστασιακή χρήση κοκαΐνης με «μυτιές».

Η ίδια αναφέρει ότι δεν είναι τα στερητικά συμπτώματα που τη δυσκολεύουν να ελαττώσει το ποτό, πως δε χαρακτηρίζει το εαυτό της ως αλκοολική και εξηγεί: «Χρησιμοποιώ το αλκοόλ, το χρησιμοποιώ για να νοιώσω καλά είτε όταν έχω οικονομικές δυσκολίες είτε όταν διαπιστώνω ότι οι άνθρωποι δεν είναι ειλικρινείς απέναντί μου». Σε αυτό το σημείο αναφέρεται στην έντονη καχυποψία που τη χαρακτηρίζει, καχυποψία την οποία μπορούμε να αποδώσουμε σε μια διαταραχή, ήπιου βαθμού, στο ιδεατό περιεχόμενο της σκέψης, με ιδέες διωκτικού τύπου (παρανοϊκό ιδεασμό).

Η χρήση αλκοόλ *την οδηγεί να συναναστρέφεται με παρέες αντρών*. Πίνει πάντα με παρέα ανδρών και αποφεύγει να πίνει μόνη της γιατί «τότε μπαίνει σε σενάρια παρανοϊκά», όπως λέει. Με παρέα τους άνδρες αισθάνεται ότι και η ίδια συμπεριφέρεται ως άνδρας, κάτι που πάντα της άρεσε. Επισημαίνει ότι δεν έχει γυναίκες φίλες γιατί δεν θέλει, δεν της αρέσει ο πονηρός τρόπος που σκέπτονται, είναι πιο καχύποπτη μαζί τους. Μπορούμε λοιπόν να υποθέσουμε ότι οι γυναίκες παραπέμπουν στην κακόβουλη φιγούρα του μητρικού Άλλου.

Από τα λεγόμενά της διαπιστώνουμε ότι το αλκοόλ και γενικότερα η χρήση ουσιών είναι ένα μέσο για αυτήν να αναπτύσσει κοινωνικούς δεσμούς, να βρίσκει ένα

χώρο να εντάσσεται. *Η χρήση ουσιών την οδηγεί να συμπεριφέρεται ως άνδρας και την τοποθετεί σε μια θέση φαντασιακής ταύτισης από την πλευρά των ανδρών*.

Άλλωστε, σε μια τέτοια ταύτιση με τους άνδρες παραπέμπει και η εξωτερική της εμφάνιση, εμφάνιση που χαρακτηρίζεται από ένα «ουδέτερο» στυλ ντυσίματος, χωρίς να τονίζει τα γυναικεία της εξωτερικά χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα, έχει πάντα κοντά μαλλιά, φοράει μόνο παντελόνια και σπορ παπούτσια. Το ύφος της, όπως σχολιάζει και η ίδια, είναι περισσότερο ανδρικό. Στολίζει πολύ το σώμα της με κοσμήματα εκ των οποίων κάποια από αυτά τα τοποθετεί σε ασυνήθιστα μέρη, όπως δαχτυλίδια στα δάχτυλα των ποδιών, ή κοσμήματα που προϋποθέτουν διάφορα τρυπήματα του σώματος. Προκειμένου να ενώσει τα μέρη του σώματός της και να αποκτήσει ένα σώμα. Διακρίνουμε επίσης εδώ, την προσπάθειά της να εστιάσει την απόλαυση του σώματος σε ένα μέρος του, ίσως μια προσπάθεια «ψευδο-εξόρυξης» του *αντικειμένου α,* του υπόλοιπου δηλαδή της σχέσης του υποκειμένου με τον Άλλο που «ντύνεται», παίρνει μορφή με το μερικό αντικείμενο.

Ένα σώμα εκτός ορίων

Η Μαρία καθημερινά πίνει πολύ αλκοόλ και όταν βρίσκεται σε κατάσταση αλκοολικής μέθης *εμπλέκεται σε καυγάδες* και *επιτίθεται* λεκτικά και σωματικά στους άλλους. Καταλήγει συχνά να διαπληκτίζεται, να πιάνεται στα χέρια με τους άλλους, να κάνει σεξ με κάποιον, χωρίς να θυμάται τίποτα από όλα αυτά την επόμενη μέρα, πράγμα που δεν της είναι ευχάριστο όταν περνάει η επήρεια του ποτού. Η Μαρία δεν επιλέγει ερωτικούς συντρόφους με βάση τη φαντασίωση και την επιθυμία αλλά δίνεται στους άνδρες σαν να είναι ένα σώμα-αντικείμενο.

Βλέπουμε εδώ την κυριαρχία του φαντασιακού που αρθρώνεται με το πραγματικό, τη βία και τα περάσματα στη πράξη (*βίαιες διαπράξεις*). Η Μαρία

περιγράφει: «πίνω μέχρι να γίνω λιώμα, θέλω να γίνω λιώμα και την επόμενη μέρα αναρωτιέμαι τι έγινε, τι έκανα και δεν το θυμάμαι. Θέλω έτσι να φτάσω σε μια κατάσταση να μη με νοιάζει τίποτε. Μπαίνω σε μια φάση αδιαφορίας και κάνω ό,τι γουστάρω. Για το λόγο αυτό ξεκίνησα τα ναρκωτικά. Όταν είμαι υπό την επήρεια ουσίας, εγώ δεν υπάρχω κάπου εκεί. Αφήνω το σώμα να λειτουργήσει σε ζωώδη κατάσταση, εκτός ορίων. Το σώμα λειτουργεί χωρίς τη σκέψη, δεν υπάρχει συνείδηση, αλλά κυριαρχεί το σώμα. Είναι μια κατάσταση που έχω μάθει από τα 15 μου χρόνια».

Το ερώτημα της υπόστασης και της απόλαυσης του σώματος είναι ένα σημαντικό ερώτημα για τη Μαρία. Όπως γνωρίζουμε το γλωσσικό σύστημα, το σώμα του συμβολικού έρχεται να δώσει υπόσταση στη σάρκα, να οριοθετήσει την ενόρμηση, να επιτρέψει στο υποκείμενο να έχει ένα σώμα. Στην περίπτωσή μας βλέπουμε πως το εγχείρημα του ευνουχισμού στο σώμα της Μαρίας δεν έχει πραγματοποιηθεί ώστε να θέσει ένα όριο στην απόλαυση και ότι αυτό που κυριαρχεί είναι η ενόρμηση. Η Μαρία λοιπόν *δεν έχει ένα σώμα.,* «είναι ένα σώμα». Κατακλύζεται από την απόλαυση και οδηγείται σε καταστάσεις εκτός ορίων, μέσω της χρήσης του αλκοόλ, των ναρκωτικών, των καυγάδων που εμπλέκεται, της συνεχούς εναλλαγής ερωτικών συντρόφων όπου καταλήγει να ενσαρκώνει ένα αντικείμενο-απόρριμμα, να επαναλαμβάνει λοιπόν τη ριζική για αυτήν θέση μιας φαντασιακής εγκατάλειψης του Άλλου.

Η Μαρία χωρίς το στήριγμα του πατρικού νόμου βρίσκεται σε ένα αδύναμο περιθώριο απέναντι στη μητρική επιθυμία και την επιθυμία των άλλων (Lacan, 1981). Υπόκειται θα λέγαμε «στην πρωτοβουλία του Άλλου», όπως το αποδεικνύει η συχνή εναλλαγή σεξουαλικών συντρόφων. Πρόκειται για μια εναλλαγή που δεν γίνεται μέσα από την επιθυμία αλλά μέσω της απόλαυσης, εφ' όσον όταν «η επιθυμία της μητέρας δεν είναι συμβολοποιημένη το υποκείμενο συναντά την επιθυμία του Άλλου ως θέληση απόλαυση χωρίς όρια» (Maleval, 2000, p. 91). Δεν υπάρχει εδώ μια εξιδανίκευση του

αντικειμένου αγάπης αλλά μια σειρά ερωτικών συντρόφων, που διαδέχεται ο ένας τον άλλο ως αντικείμενα απόλαυσης.

Με αυτήν τη θανατηφόρα απόλαυση συνδέεται και η συναισθηματική της μεταβλητότητα, με συχνές περιόδους, όπου κυριαρχεί το καταθλιπτικό συναίσθημα. Κατά τις περιόδους αυτές πηγαίνει με δυσκολία στην εργασία της και όταν επιστρέφει στο σπίτι περνάει την υπόλοιπη ημέρα στο κρεβάτι. «Αφήνομαι σε αυτήν την κατάσταση, σέρνομαι μέχρι να λιώσω» σχολιάζει υποδηλώνοντας την κυριαρχία της ενόρμησης θανάτου.

Η ίδια επισημαίνει ότι η συναισθηματική της διάθεση αλλάζει ανάλογα με τη συναισθηματική αναγνώριση που παίρνει ή δεν παίρνει από τους άλλους. Αυτή η μεταβλητότητα της διάθεσης *εκδηλώθηκε αρχικά* όταν *σταμάτησε τη χρήση ναρκωτικών ουσιών* καθώς τότε «*άρχισε να έχει την αίσθηση μιας πραγματικότητας* η οποία δε της άρεσε». Από τα παραπάνω μπορούμε να υποθέσουμε πως το ανυπόφορο για τη Μαρία συνδέεται με την απουσία μιας φαλλοποιημένης θέσης στην επιθυμία του Άλλου, της μητέρας, πράγμα που επιβεβαιώνει τη διαπίστωση του Lacan πως η χρήση ουσιών δεν είναι μόνο απόλαυση, αλλά είναι μια απόλαυση που χρησιμοποιείται ως άμυνα, με την έννοια ότι το υποκείμενο αμύνεται ενώπιον του ανυπόφορου πραγματικού (Maleval, 2000).

Η σχέση με το Άλλο φύλο

Οι σχέσεις της Μαρίας με τους άνδρες είναι ευμετάβλητες και ασταθείς. Φοβάται τη δέσμευση, τις ευθύνες και τις υποχρεώσεις μιας σταθερής σχέσης. Όλες τις σχέσεις που συνάπτει τις κάνει μέσα από τις ουσίες, εκτός μιας σχέσης που είχε κατά την διάρκεια παρακολούθησης του προγράμματος απεξάρτησης στο ΚΕΘΕΑ. *Χρειάζεται επίσης να επισημάνουμε ότι στο παρελθόν είχε παράλληλα με τις ετεροφυλικές*

της σχέσεις και ομοφυλοφιλικές. Σε αυτές τις ομοφυλοφιλικές σχέσεις, σχολιάζει η ίδια, λειτουργούσε σαν να είχε μια θέση άνδρα.

Στο παρελθόν ξεκινούσε τις σχέσεις με τους άνδρες *μόνο μέσω της χρήσης ινδικής κάνναβης*, ενώ *τώρα μόνο όταν έχει πιεί αλκοόλ*. Η χρήση ουσιών επομένως της επιτρέπει να αποφύγει να έρθει αντιμέτωπη με το πρόβλημα της σεξουαλικότητας.

Η Μαρία επισημαίνει πως από παιδί ήθελε να γίνει άνδρας και συμπεριφερόταν σαν αγόρι: «Ήθελα πάντα να ήμουν κάποιος άλλος». Καθοριστικό ρόλο σε όλα αυτά έπαιξε ο *λόγος του πατέρα* που όταν η Μαρία ήταν παιδί, της έλεγε πως έπρεπε να είχε γεννηθεί αγόρι. Της μιλούσε πάντα σαν «άντρας προς άντρα». Τα λόγια αυτά του πατέρα μεγάλωναν τη σύγχυση που η Μαρία ήδη ένιωθε ως προς τη σεξουαλική της ταυτότητα.

Στο Δημοτικό σχολείο άρχισε να συμπεριφέρεται και να σκέπτεται «αγορίστικα». Άρχισε να διαπληκτίζεται με τα αγόρια και να βρίσκεται σε μια αντιπαλότητα μαζί τους. Εξ' άλλου, όλες οι διαπροσωπικές της σχέσεις σαν παιδί χαρακτηριζόταν από ευερεθιστικότητα και θυμό, κυρίως απέναντι σε ανδρικές φιγούρες. Θυμός που προφανώς αντλεί τις ρίζες του στη ναρκισσιστική σχέση με τον πρόσωπο του πατέρα, σχέση μη ρυθμισμένη από τη διαμεσολάβηση της συμβολικής διάστασης.

Η σκέψη στη νεαρή της ηλικία να προχωρήσει σε εγχείρηση αλλαγής φύλου, δηλαδή ένας πραγματικός αυτοακρωτηριασμός ως ψευδο-εξόρυξη του αντικειμένου, δεν πραγματοποιήθηκε λόγω της έντονης άρνησης του αδερφού της, τον οποίο αγαπάει πολύ. Η Μαρία, λοιπόν, τείνει να περάσει στο πραγματικό, να δώσει σάρκα και οστά, στο λόγο του πατέρα: «έπρεπε να είχες γεννηθεί αγόρι». Η άρνηση του αδερφού της και η αγάπη της για αυτόν, αγάπη που έρχεται να λειτουργήσει ως υποκατάστατο της πατρικής μεταφοράς, ήρθε να βάλει ένα φραγμό, ένα «όχι» σε μια *καταστροφική*

απόλαυση του σώματος, σε αντιδιαστολή με το λόγο του πατέρα που την επέτρεπε και συναινούσε σε αυτήν.

Το ερώτημα της σεξουαλικότητας χωρίς το στήριγμα της φαλλικής λειτουργίας είναι δύσκολο να απαντηθεί. Απαιτεί κατά κάποιο τρόπο μια επινόηση από την πλευρά του υποκειμένου. Η Μαρία είναι ένα παράδειγμα επιλογών συντρόφων, άνδρες ή γυναίκες, χωρίς τη χρήση της φαλλικής λειτουργίας (Maleval, 2000).

Η σεξουαλικότητά της δομείται μόνο πάνω σε φαντασιακές ταυτίσεις, χωρίς το στήριγμα της φαλλικής σημασίας. Για το λόγο αυτό παρατηρείται μια αστάθεια στη σεξουαλικότητά της. Διαπιστώνουμε πως οι επιλογές της αλλάζουν ανάλογα με τις περιστάσεις της ζωής. Υπάρχει μια ευθραυστότητα της θέσης της ως γυναίκα.

Θα λέγαμε πως η Μαρία είναι ένα υποκείμενο «εκτός φύλου, εκτός συμβολοποίησης της έλλειψης», που έχει μια ρευστότητα αναφορικά με τη σεξουαλική του ταυτότητα. Η Μαρία θέλει να διορθώσει την ανατομία του σώματος, θέλει να αλλάξει το όργανο γιατί, όπως επεσήμανε ο Lacan στο σεμινάριο του *Le séminaire livre XIX ... où pire*, είναι αυτό το όργανο στον τρανσεξουαλισμό που έχει σημασιοδοτηθεί αγόρι ή κορίτσι, καθώς το υποκείμενο έχει απορρίψει τη φαλλική απόλαυση (Lacan, 2012).

Πίσω από την εξουδετέρωση του οργάνου στόχος είναι ο φαλλός. «Εν τέλει είναι μια τρέλα γιατί δεν είναι το όργανο που απορρίπτει το υποκείμενο αλλά το σημαίνον, ως σημαίνον της σεξουαλικής απόλαυσης που είναι πολύ πραγματική για αυτό, μη συνδεδεμένη με το φαλλό» (Morel, 2000, p. 199). Αυτό που απαιτεί ο τρανσεξουαλιστής είναι ένας τρόπος ακρωτηριασμού στο όνομα της ελευθερίας να διαθέτει το σώμα του όπως θέλει.

Βρισκόμαστε λοιπόν ενώπιον μιας ψύχωσης χωρίς την ύπαρξη παραληρήματος ή στοιχειωδών φαινομένων ή διαταραχών του γλωσσικού συστήματος. Αυτό που μας

επιβεβαιώνει την ύπαρξη της ψυχωτικής δομής είναι η απόρριψη της λειτουργίας του φαλλού. Πως μπορούμε να κατευθύνουμε τη θεραπεία σε αυτήν την περίπτωση? Εκδηλώνοντας ένα ενδιαφέρον και μια φιλική προσοχή προς το υποκείμενο και αποφεύγοντας κάθε ερμηνεία της ενόρμησης, προσπαθούμε να αφήσουμε ένα χώρο για την εγκαθίδρυση της αγάπης της μεταβίβασης, αποσυνδεδεμένης όμως από κάθε επιθυμία και απόλαυση. Αναρωτιόμαστε εάν η μεταβίβαση μπορεί να ορθώσει ένα πλαίσιο στην ενόρμηση και να επιτρέψει σε αυτό το υποκείμενο την κατασκευή ενός ιδιαίτερου χαρακτηριστικού που θα επέτρεπε ένα αγκίστρωμα της θανατηφόρας απόλαυσης που το χαρακτηρίζει.

Βιβλιογραφία

Lacan, J. (1981). *Le séminaire livre III,* Les Psychoses 1955-1956. Paris: Le Seuil.

Lacan, J. (1994). *Le séminaire livre IV,* La Relation d'objet 1956-1957. Paris: Le Seuil.

Lacan, J. (2012). *Le séminaire livre XIX*…où pire 1971-1972. Paris: Le Seuil.

Lacan, J. (1977). Le Séminaire XXII, RSI 1974-1975. *Ornicar?,* 1-5.

Lacan, J. (1966). *Les Écrits*. Paris: Le Seuil.

Maleval, J. C. (2000). *La Forclusion du Nom-du-Père,* Le concept et sa clinique. Paris: Le Seuil.

Morel, G. (2000). *Ambiguïtés sexuelles.* Sexuation et psychose. Paris: Antropos.

Razavet, J. C. (2000). *De Freud à Lacan.* Du roc de la castration au roc de la structure. Paris: Oxalis.

I have wonted to be a boy since I was young

Ioanna Verigaki[49]

Abstract

Maria's case study poses the question of gender in psychoanalysis. According to biology the human sexes are different between them as far as their anatomy and physiology are concerned. Psychoanalytic experience verifies that the relationship that humans have with their own sex as linguistic subjects is not determined by anatomy. Since there is no international rule, a guide that defines the relationship between a man and a woman. The subject, whether they are neurotic or psychotic or a pervert, they must invent a solution to try to find its place as far as the genders are concerned.

Maria has not been inscribed in the phallic function. Without the law of the signifier, Maria's body loses its substance; it gets overwhelmed by the impulse. Maria is looking for a limitless satisfaction that meets the impulse of death. Alcohol and various substances do not become the object «cause of desire» but they become the object «cause of jouissance» of the subject, a jouissance that does not pass through the body of the «Other» as sexual body.

Maria is not a differentiation of the two sexes, she rejects her sex. She does not identify herself symbolically with other women or men but she is characterised by being unstable in her sex life. Alcohol helps her to socialize with men, who serve as the props of her imaginary identifications and this way negotiate her sexual identity.

Alcohol helps her to become a member of «a company of men' and become socially connected with the Other. Alcohol and substances become, therefore, for Maria the medium through which she can cope with the consequences of her own rejection of The Name-of-the-Father. They become the sole partner that allows her to face the deed and relationship with the Other, the Other of sexuality.

Keywords: alcohol, drugs, psychosis, social attachment, imaginary identification, body, sexual identity

[49] Clinical psychologist-psychoanalyst, e-mail: verigaki@yahoo.gr

Drawings of Children with Final Stage Cancer: Signification and Interpretation

Kalliopi Hatira[50]

Christina Liossi[51]

Aspasia Kostopoulou[52]

Abstract

This article focuses on the notions of signification, interpretation and significant and their projection on the spontaneous drawings of children suffering from final stage cancer. We attempt to present a brief study of signs and signification symbolisms. We argue that the children's spontaneous drawings may be useful as semiotic processes and structures organised and produced by the children and have specific signification and/or representational purposes.

Key words: interpretation, signification, significant, child, cancer

Introduction

Childhood cancer may be described as the most influential event in a child's life, forcing children and their families to face many enormous challenges and especially the uncertainty regarding surviving the disease along with the major changes and restraints regarding everyday life (Enskär et al., 1997a, 1997b· Woodgate & Degner, 2004); the serious psychological and physical burden caused by the long-lasting painful therapeutic procedures (McGrath, 2001); and the numerous consequences regarding physical and mental health (Hatira, 2000).

A number of emotions such as concern, fear, sorrow and despair may become especially disturbing (Malchiodi, 1999· Woodgate, et al., 2003), causing feelings of helplessness (Spinetta et al., 1999). In addition, through the defense mechanism of

[50] Associate Professor of Clinical Psychology, University of Crete, Greece, e-mail: chatirak@uoc.gr
[51] Senior Lecturer in Health Psychology, Programme Director, MSc Health Psychology, University of Southampton, UK, e-mail: C.Liossi@soton.ac.uk
[52] Psychologist, e-mail: vourliot@yahoo.gr

withdrawal (Hatira, 1998), children try to recover from the psychological distress caused by the therapeutic procedures and the complications of their illness (Bibace & Walsh, 1980· Oppenheim, 1996).

For some decades researchers have been studying the impact of the adverse factors of the disease and its treatment on the children's self-image, psychological and psycho-social condition (Stuber et al., 1996). One of the most stressful challenges faced by the children and their families are the uncontrollable symptoms of the complications of the disease and especially the relapses which often lead the sick child to the final stage of the illness and eventually, to death.

Children with cancer facing death

Even though, today, a significant percentage of children with cancer survive the disease, however there is still a percentage who reach the final stage – approaching death. Undoubtedly the imminent death of a child with cancer causes a family crisis. The child's awareness regarding his/her illness, its complications and severity and his/her apperception of his/her imminent death does not shock only the child's family, but the therapeutic team as well (Bibace & Walsh, 1980· Kübler-Ross, 1983· Hatira, 2000). The child's attitude and behavior, the material gathered during psychotherapy, and especially the one appearing in the drawings made by the child either during the therapeutic sessions or spontaneously in periods of crisis, may provide the therapeutic team with useful information concerning the appropriate crisis management strategies (Cyr, 2007) that might be helpful for both the child and his/her family.

The emotions of a child during the final stage have been rarely studied and the relevant literature is extremely poor. Nevertheless, we know that they have some particular emotional problems, manifest or latent, related to an (un) investment in their

own health (i.e. “this illness might kill me…”); it declares that the child experiences the illness as attack in his health. The child experiences the illness as an object persecution that wounds and potentially kills (psychoanalytical theory of relation’s relations object); thus, we need to focus on the related defense mechanisms (withdrawal, denial, overcompensation). Very often, sick children are unable to express their emotional problems because their parents are psychologically overwhelmed by their own fear of prognosis and extreme anxiety, as well as by their identification with their child, their overprotective attitude and their separation anxiety (Malchiodi, 2001a· Hatira, 2000). Experience indicates that the time devoted to thinking and remorse should be better invested in attention and care, since this latter attitude promotes emotional and relational movements, and has a transforming value that leads to an enhanced integration of emotional experiences (Balottin, et al., 2006).

Children can discuss their imminent death, are aware of the fact that they are dying, and they often use symbolic means, such as drawings, in order to communicate their emotions (Kübler-Ross, 1983). Even very young children are able to grasp and understand the meaning of death. Children with final stage cancer have an unconscious awareness of death, which they express mainly symbolically through their dreams and artistic expression.

Being near death, children face an internal struggle as well as questions about why they should die. All their anxiety, denial, anger, sorrow, along with the acceptance of their imminent death may be projected in their drawings (Bach, 1990). Particular forms, colours and drawing contents may be indicative signs of the condition experienced by the child (Malchiodi, 2001b, 2001c). Quite often we are able to identify specific symbolisms in the drawings of children facing death (Oppenheim & Hartmann, 2003).

Drawing as a way to express and communicate feelings

For children, drawing is a natural way to communicate, to express their feelings and inner thoughts. Furthermore, children rarely resist it, since it is far less threatening than verbal communication (Rae, 1991· Hatira, 1998· Malchioti, 2001b).

Drawings are being used since decades by psychiatrists and psychologists in order to analyze children's subjective emotions, their unconscious concerns, their fears, as well as other emotional states (Winnicott, 1971a· DiLeo, 1973· Klepsch & Logie, 1982· Richardson et al., 1990). Furthermore, drawings have been used to investigate children's attitudes toward painful procedures (Sturner et al., 1980); their self-perception in relation to the chronicity of their illness; the complications of the disease; pain (Villamira, & Occhiuto, 1983· Gabriels et al. 2000· Stefanatou & Bowler, 1997); as well as their emotional reactions following physical or psychological distress (Peterson, & Zamboni, 1998).

Many studies approach these problems through a psychoanalytic perspective in order to comprehend, process and intervene more effectively in the sick child's behavior (Allan, 1978· Lowenfeld & Brittain,1987· Wallon, 2001· Malchiodi, 2001a, 2001b, 2001c· Myers, 2002). Drawing has the advantage of being able to 'narrate' more about the painter than words would (Brenkman, 1999). In addition, it functions as a reflection of children's internal schematic representations, of their developing organizing or semantic systems through which they understand the different aspects of life (Athey, 1990· Rollins, 2005). This is of particular importance when referring to the drawings of children suffering from a chronic, life-threatening illness.

Methodology

An important aim of this study is a deeper interpretation of the signifier/signified and the significant in children's drawings; this would allow the therapeutic team to have a better understanding regarding the use of signs as symbols and symbolic references.

Based mainly on a psychodynamic approach, we focus on the source of the meaning in order to grasp the painter's intention as revealed by the manifest and the latent content of the drawing. The spontaneous drawings studied in this paper have been offered as 'gifts' to the members of the children's therapeutic teams in a specific place (the hospital) and in a specific time period (during the final stage of the illness). The aim of the recipient should be to carefully study the symbolisms of the drawings so as to reach a conclusion regarding the children's awareness regarding their imminent death: in such drawings, the signs should be identified as qualified marks of a sound subjectivity (Kitahara & Matsuishi, 2006· Yatsenko, 2002).

In the endeavor to interpret these drawings we assume there is a supreme, unique and autonomous significant of life and death. We also assume the idea of awareness as separate and universal, apparently communicated through a neutral symbolic language or a picture, a representation. The child with his drawings is a harbinger of messages and the aim of the viewer is to study/interpret carefully the symbolism of the drawings so as to form an inference relative to the children's realization of their impending death. In these drawings the signs should be defined as suitable symbols of a healthy subject.

In all aspects, studying these drawings helps in the identification of the signification of the signs and their content; in their symbolic manner, the drawings enhance our understanding of the meaning of signification, offering a perspective into the children's inner thoughts and part of their unconscious material. Hereby, we need to point to the distinction between representation and signification. Representation may be

understood in its conventional meaning, as a morphological structure of a previous view or experience of objects or events, allowing for their identification in representational form. Signification, on the other hand, can be approached through the detection of the signs of the content; the symbolisms attributed to these signs are subjected to the projection hypothesis requiring interpretation.

In the present study, in order to consider that a successful representation has been accomplished, we should be able to identify the shapes of the objects that the child intended to 'use' as representational signs-symbolisms in order to communicate important information to his/ her therapist(s). Here, representation consists of a direct unification between the representational images (i.e. houses, faces, threes, the sun, the sky etc.) as significants and the represented objects as they appear and are interpreted in the content of the drawing.

This study is concerned with the ideas of signification, interpretation and their application to the task of interpreting children's drawing. we present a brief introduction and brief discussion of semiotics, study of signs and signification systems, because we argue that drawings be profitably viewed as semiotic processes and structures which children and construct for specific signification or representational purposes. The important task for those needing to interpret children's drawings is to how they signify for the child. If we return to the drawing in1, it is difficult to understand how it is meaningful for the child unless have some knowledge of the child's interests and concerns which lead to production of the drawing.

Even then it is difficult to gain a clear understanding those affective, cognitive and physical processes that constitute the drawing process. This is not a representational drawing in conventional sense of depicting a view of an object or event. However it is a drawing in which the child is attempting to represent his specific idiosyncratic interests

in tall structures and the letter form ‘r’, further, it is a drawing in which these interests are visualised according to the child’s idiosyncratic graphic logic. In many ways my discussion of this drawing helps to make the distinction between representation and signification. Representation can be understood in the conventional sense of a re-presentation, in a formal structure, of a prior view or experience of objects or events, so that these can be recognised in the representational form. John Willats (1997, p. 22) writes that: If a picture is to provide an effective representation it must be possible to recognise in it the shapes of the objects that the artist or draftsman intended to represent. We shall therefore define an effective shape representation as a pictorial representation in which the three dimensional shapes of objects that the artist or draftsman intends to portray can be see, clearly and unambiguously. Here representation consists of a direct association between the representational image as signifier, and the objects represented as signified. This is not unlike the sign relation, consisting of signifier and signified, postulated in structural linguistics by Saussure (1977).

The way in which I am using the term signification on the other hand replaces the relation between signifier and signified to one between signifier and signifier. That is to say, the relation is not between a signifier and something beyond and outside of its domain which we can access directly, a signified, because that which is signified can never be accessed except through signification, hence the signified is always a signifier. Thus when we speak of an effective representation we are not comparing a representational form with a true likeness which we can somehow approach outside of symbolic systems, our judgement is always already informed by symbolic systems. Therefore the approach I will be taking is the latter. Whilst it is possible to argue that when used for specific purposes certain projection systems in drawing convey information more effectively than others. Here the notion of signification is, I believe,

appropriate in that it provides a way of thinking about drawing practices in terms of their different signifying strategies. With these concerns in mind I will provide a brief introduction to semiotic theory and then show how it can help in our task of interpreting children's drawings.

31 drawings out of 23 children, who were having cancer, are presented here. Some of the children are still on treatment and some of them are on the final stage of cancer, in the pediatric cancer clinic for children at «Aglaia Kyriakou» hospital in Athens. Drawings collection, took place in different stages, during the treatment of children with cancer inside the hospital, and started 20 years ago. Through an exceptionally large number of drawings, we have selected the most indicative (table 1 and 2) in order to discuss the significance of their symbolism and the signs of their representations. Also we tried to look at them under the affirmative prism of the relative researches which have clear references and interpretations about the signs of loss and death of children who are on the final stage of their illness.

Some of those children are not living any more, and they had offered their drawings to their therapist during the psychotherapeutic procedure. Some other drawings were offered spontaneously to the psychologist who was working with them at a given time. Drawings of children in 3 cases (drawings 11/31, table 3, 4 and 2: fig. 12) were given as a spontaneous present to doctors or nurses during their morning visit in their hospital room. Although therapists (doctors and nurses) accepted kindly the drawings, there was not any willingness to make any kind of interpretations by them or by the children themselves, regarding those drawings. Drawings which are presented in this article are of great significance, and they are very representative because children offered them as presents to their therapists while they were on the final stage of their illness, very close to death. All the interpretations of the children drawings were

analysed and interpreted based on their personal history, as long as those children participated in a psychoanalytic psychotherapy intervention.

All the drawings were interpreted according to the psychodynamic approaches and theories which had been developed mainly from Kübler-Ross and other researches who have attempted to analyze and decode the symbolisms of the drawings of children who are close to death. Drawings were analysed and interpreted by the author, based on her vast experience of many years work with children with cancer, as long as she knew thoroughly children's stories through the long term psychotherapeutic work with them.

From that point of view, any interpretation which is attempted is not an arbitrary and subjective act of interpretation. Moreover is based on the long term psychotherapeutic work of the author with those children, which accompanied every stage of their illness.

The drawings presented hereby were being selected for three years. The parents' official permission for their presentation has been granted through the parents' organization FLOGA.

The signification and the significant in the perception of death

Table 1. Signs and symbolisms as representation of death

Figure 1. Boy, 10years, ALL	**Figure 2.** Boy, 13 years, AML	**Figure 3.** Girl, 12 years, ALL
"chaos" 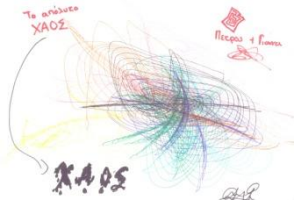 **Figure 4.** Boy, 15 years, ALL	**Figure 5.** Boy, 9 years, ALL	**Figure 6.** Boy, 10 years, ALL
Figure 7. Girl, 9 years, AML	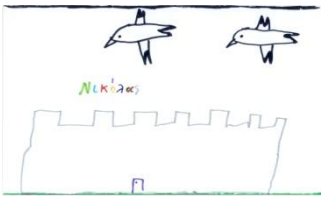 **Figure 8.** Boy, 9 years, ALL	**Figure 9.** Girl, 10 years, ALL

In Table 1, we can see that in the drawings of children with final stage cancer death may be represented by crosses (Figure 1); churches (Figure 2); faceless forms or chaos (Figures 3 & 4); black birds (Figure 5 & 8); a black house (Figure 6); a sunset (Figure 7 & 9); black skies (Figure 8).

Table 2. Signs of an apperception of death

Figure 1. Girl, 11 years, AML	**Figure 2.** Boy, 12 years, ALL	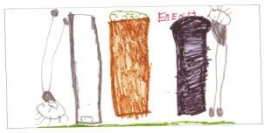 **Figure 3.** Girl, 5 years, ALL
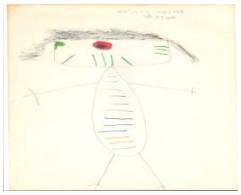 **Figure 4.** Boy, 9 years, Ewing's Sarcoma	**Figure 5.** Girl, 7 years, osteosarcoma	**Figure 6.** Boy, 12 years, ALL
Figure 7. Boy, 9 years, ALL	**Figure 8**. Boy, 7 years, ALL	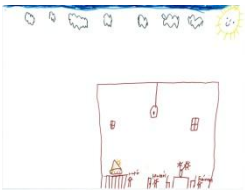 **Figure 9.** Boy, 7 years, ALL
Figure 10. Boy, 14 years, ALL	**Figure 11.** Boy, 13 years, Sarcoma	'betrayal' **Figure 12.** Boy, 12 years, Osteosarcoma

In Table 2 we can observe signs of an apperception of the imminent death. This apperception is followed by feelings of complete loneliness (Figure 1 & 2); tormenting interpersonal relationships (Figure 3); an inconsistency between mind and body (Figure 4).

Bach (1990) in her researches for the children's drawing it as observed that in the drawings of children facing death there is a particular preoccupation with the upper left part of the paper sheet (Table 2); there is often a path or road leading to that region

(Figure 5); or an escaping point in the form of a colourless area (Figure 6) or a colourless spot in the coloured sky (figure 7) or the sun (figure 8). This part of the sheet represents the sunset (Figure 9) and for these children it may also represent the end of their life. Kübler-Ross (1983) observed that the upper left quarter page is very important regarding its connection to spiritual issues and depictions of death, (Table 1) the depiction of the sun in the upper left of the paper sheet (Figure 6 & 7), or in its middle part (Table 2) with the rays in the shape of a cross (Figure 7), or even the green clouds in the sky as if they were in the ground (Figure 7), are all signs and symbolisms detected more frequently in the drawings of seriously ill or dying children than in the drawings of healthy ones (Perkins, 1977· Bach, 1975, 1990). Other elements of the drawings that have been interpreted as death symbols (Table 2) are the presence of a window in the attic or the roof of a house or a house without roof (Figure 8 & 9), called 'a window of the soul' by Bach (1966), and the presence of snakes (Figure 10 & 11), as noted by Perkins (1977), which may symbolize the change and transformation as well as the serious threat against the child's life.

The signification and the significant in three case studies

In the following presentations, we can observe that both the manifest and the latent content of the children's drawings 'include' the children's personal references, inner thoughts and emotions. In each one of these cases we reluctantly state a particular hypothesis, using for each case the 'frames' of the story as they had been expressed in psychotherapy, in order to proceed to a conclusive observation and interpretation. We follow these steps because we need to support the substantiation of the information through the therapist-client relationship dynamics; still, any interpretation must be open to further investigation and alteration.

The case of N.

N. is 9 years old; when he was 3 he was diagnosed with leukemia. In the last six years, N. had four relapses. He is in the final stage and in a single hospital room for the last five weeks. During the last four weeks, N. has been offering his doctors one drawing per week (Table 3).

Table 3.

		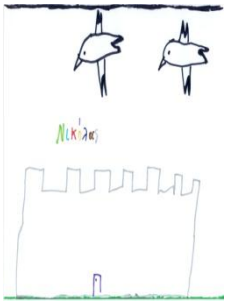	
Figure 1	**Figure 2**	**Figure 3**	**Figure 4**

In the first drawing (Figure 1) he presents his family; the family house is paint in red, has no windows and the door is extremely small. His parents are depicted in the left part of the house and his siblings in the right. In the centre part there is a representation of N. himself and according to his own admission wishes to be portrayed as a flower with its petals lying on the ground. "*I am that flower… I like it because it is the largest…*" The flower is taller than the significant others, imposing its transient presence. We can observe the signification of his self and his self-image (the older/ taller ones die) and the significant of the consequences of his illness (leaves peculiarly designed). The flowers maintain the color of the sun as an ultimate need to be protected by his parents and possibly his doctors. In the sky, four black birds fly in a row, with their wings forming a cross. They might symbolize N.'s four relapses or his awareness of the 'countdown'

leading to his imminent death. Certainly, the formation of the birds was not random; they form a cross and they fly paradoxically, towards the left, a signification with rather wants to tell us something: a return to the past according to the theory of symbolism of space developed by the Swiss graphologist Max Pulver (1994), the left side of the page symbolizes the past, the memories, the ties with its roots, and at the top centre and lower left, thaw fears. Also according to Ania Teillard (1968), the movement towards the left represents the return of Ego (to being) though the movement to the right represents the departure of Ego (empirical and individual Ego).

A week later, N. drew again (Figure 2) a house in red; many details were included. All the house lights were on and the table was made for the family dinner. The door and windows were open, a signification of his departure. No human figures were included. The flowers, with the leaves depicted in the natural manner, it can symbolize the healthy members of the family, while N. himself is represented by his name written with various colors precisely above the roof of the house. Here we can see just three birds, again flying leftwards and with their wings forming a cross. The same symbolism reappearing: is it his third relapse or the countdown of his time alive?

In the third drawing (Figure 3), N. has depicted a ‘castle’ in a place completely isolated and possibly as distant as a graveyard. We can refer to the signification of a graveyard and the significant of a tomb, while grief, as a preliminary lament, is represented by the dark blue. N. himself is represented just by his name (the only thing that will remain as a memory) which is again colorful. The sky is no longer blue but all-black and there are only two birds flying in the same manner. This is a ‘mute’ drawing, expressing complete loneliness, silence, detachment.

In the last drawing (Figure 4) we can see again his house in the middle, with the door lights on and the windows open; again, there are no human figures. The house is

no longer red; instead, it has the dark blue of the ‘accommodating structure’ of the previous drawing; its roof has the same dark brown as the trunk of the apple tree on the left. The two flowers represent his parents. The apple tree, is well-designed but has just one fruit, a reference to his low self esteem. Furthermore, it looks less than an apple tree and more like a cypress, a tree common in graveyards. In the sky there is now only one bird just above the house roof, always flying leftwards. N. died four days later.

The case of G.

G. is 10 years old and suffers from high-risk leukemia. The relapses of his illness forced for long-term hospitalizations. His mother had died a year before his diagnosis and his father had re-married soon after the mother’s death. Within the same year his step-mother gave birth to a girl and was very authoritarian and devoted to her own child. His father was distant and basically absent during G.’s hard times with his illness. G. felt extremely lonely and strongly expressed his need for love and tenderness to the people of the therapeutic team.

Table 4

Figure 1	**Figure 2**	**Figure 3**
Figure 4	**Figure 5**	**Figure 6**

In the last week before his death he suddenly started offering one drawing per day to the team members during their morning visits. The latent content of his drawings 'narrates' his family history. With these six drawings (Table 4) he attempts to 'promulgate' to the significant others (the therapeutic team and possibly his family) his suffering due to the family situation, his fears about his illness and its consequences and his awareness regarding his imminent death.

In his first drawing (Figure 1), we can see an unfinished house (one wall and the floor are missing) in brown (manifesting depression), with its door and windows closed. The house represents his mother and to it he is projecting her absence (her death) and his unfulfilled needs for love and affection (the missing wall and floor). At a previous session of his therapy he alluded "I feel alone in the house as if I don't have a wall to lean on" Insinuating that he misses his mother who was a safe support in his life. Possibly, that the house without a wall depicts that which he feels. G. Does not have the wall support (his mother) or the floor as its base. His house at this stage of his report is no longer the same. There are no longer the basic supports to make him feel secure. The roof of the house, drawn with tense and unequal lines, manifests the existence of a problem in the family. It is an incomplete house: stability, security, unity and coziness have vanished through its openings. This is also confirmed by the unequal and tense lines made when drawing the black chimney; the smoke coming out represents his anger and emotional pain. As a signification and a significant his house is no longer a secure shelter. Near the house we see an apple tree with no leaves and a few fruits, while other fruits are on the ground. The apple tree represents himself and its fruits his ideal self, his will and ability for success, his personal value and the things he could accomplish; but in these there is no stability, since the fruits are not attached to the tree and they seem to disappear when reaching the ground. Presently though, the tree-self has neither leaves

nor branches, only a green corolla suggesting the boundaries of G.'s connection to the outside world; this is an expression of his anguish and lack of autonomy. According to the research of F. de Meredieu (1981), in this way the child projects 'his own body outline'. In other words he portrays himself just as he understands it. The apple trees represent him-self and the fruit which maybe borne on the branches represent crowning achievements and self confidence of the child. Children love to draw apple trees and we have often observed their drawings include an apple tree as a representation of their own self.

Davido (1971) considers the fruit of trees also flowers symbolize woman's fertility and sensitivity respectively. Koch (1958) however, theories that the fruit express the pursuit of success within the array of capabilities, the care of appearance, the demonstration of personal worth and the reality in the sort term with its immediate results. Finally, the landscape in which the tree reigns supreme portrays the outside world and its objective situations in which the subject lives and acts. Therefore from the drawing of the tree we are able to extract facts about the character of the subject whose drawing it is (Kroti, & Mani 2003, pp.125-126).

The drawings of many children suffering from leukemia seem to include a very symbolic use of red marks and spots, as well as frequent spontaneous depictions of fruit trees loosing their fruits (Perkins, 1977· Levinson, 1986). The yellow smear onto the apple tree may not be accidental. It seems as if the color has 'fled' from the sun (representing the father), an anthropomorphic sun peculiarly designed (as peculiar is his father's attitude toward him) in the upper right of the drawing. We might be observing the weakened dynamics of the father's emotions (destructing color from the sun) as well as G.'s intimate wish to be comforted by his father (the color onto the apple tree). In between the apple tree and the house, G. has written his name framed by two crosses.

When asked why he had made those two crosses he answered that in this way he is protecting his name, that is his body, possibly exorcising evil in the form of illness and death. A pale sky, two black clouds and a few birds symbolize the threat stemming by the illness and its consequences, since they express his fears and concerns.

In the drawing made the following day (Figure 2), the form, the size, the lines, the colors and the symbolisms are being repeated as significations and significants in their representations. The house is again lacking a wall and its floor, there are no windows, the door is closed and the roof is simpler, with no chimney, while the dark blue color symbolizes the lack of motherly affection as well as his grief for his mother's death and the loss of his health. Again, the apple tree has no leaves and its fruits 'stand' on the air. A green hill also appears in this drawing. Three green flowers (his father and siblings) seem to be bending their 'heads' toward the apple tree (G. himself); the tree is also bent toward them. Apparently, G. has always wanted a warm relationship with them. Each one's positioning on the hill is not random: when G. offered this drawing to his doctor, he asked him: "*Doc, why are cemeteries located uphill?*" In the blue sky, the black birds in procession signify the threat of his imminent death.

In the third day, his drawing again included the incomplete house. In the pale blue sky, the sun has no rays and there are more black birds expressing his anguish and concern in the face of death. The hill now has just two green flowers on top, possibly his parents. He is still represented by the apple tree which now has only green fruits, an intimate wish of rebirth, a regression to his infancy. In between the house and the tree there is a frame, the signification of a sepulchral stone and the significant of his name on (or on top of) it along with the phrase-wish '*long-live*'.

In the fourth drawing (Figure 4) we see a representation of his family without him. He himself is represented included in a red frame where he has written his name and a

tribute to his doctors: '*I love all doctors*'. He is also represented as an apple tree; here, both the tree and its fruits are black. Having a rainbow as a roof, in the left part of the sheet, with no door or windows, the house again symbolizes his mother. In the latent content of this drawing, G. states his inner wish for his family to remain united after he is gone: they are holding hands while he is flying above them. The sky is black and eight black birds fly in procession in the center of the drawing: G. died eight days after having offered the first drawing.

In the next drawing (Figure 5) we see a red-haired father on the hill, hair as red as the sun just above him (anger and abolition of the father's omnipotence) and his two siblings between two lean green trees (his mother and himself?). Next to them and on the right side of the sheet (referring to the imminent future) there is a small black house (death, grief). The smoke coming out of its peculiar chimney tends to touch the "*thunder stricken*" tree. In the center there is a non- anthropomorphic round sun with red and yellow rays representing his anger for his father who was unable to save him. In the four corners he had designed four crosses either to exorcise evil or to express and communicate his belief in his imminent death.

In the last drawing (Figure 6), the manifest content of the sea refers to a return in the safety of the uterus, to the peace and tranquility of the amniotic fluid. In the bottom of the sea, the five fish represent his family, with him possibly being the small fish flying out of the sea and thus escaping from them. The setting orange sun is again anthropomorphic, with two huge empty eyes and a huge mouth shaped by its rays. It is as if his surprised father is staring at his escape; maybe it is G.'s attempt for self-compensation for the pain his father has caused him. The sky is colorless with only the black birds present.

The case of S.

S. is twelve years old and his right leg had been amputated due to osteosarcoma. His drawing (Table 2) was offered to his doctors a few days before his death (Figure 12). This was the only drawing he had made while hospitalized. The drawing covers the whole sheet; its manifest content depicts two huge empty eyes, while its latent content represents the self, the body- and self-image. The symbolism is apparent, with the right eye being only partly designed. It seems cut and it might symbolize the amputated leg or even S's amputated life. The word 'betrayal' is written just below the eyes, where his body should have been. The multiple spots around the eyes represent the multiple metastases and the black color along with the word 'betrayal' represents even verbally his awareness of his imminent death. Simultaneously, a major complaint is being expressed for life's betrayal in an actual, symbolic and fantasiotic level. S.'s hurt narcissism invalidates his ego defense mechanisms. The signification is the clear representation of the bodily trauma and the significant lies in the latent content of the drawing: a cold look to the betrayal.

Dyson (1993, p. 24) illuminates the way drawing is helped by the critical role of talk and gesture to become "a mediator, a way of giving a graphic voice to an intention".

Conclusion

The drawings included in this research have been studied for a long time and were endlessly analyzed. These long-gone children's drawings include the signification and the significant of a silent lament, a complaint or a loud protest. They constitute a dynamic session between the child's inner life and its external world. They should not

be interpreted as a “realistic presentation of a specific action” but as a depiction of the child’s inner reality “in a deeper level” (Lindqvist, 2001).

The pediatrician Donald Winnicott (1971b) noted that thaw children’s drawings could be used as a means of communication between them and the therapists. He recognized that the value of the drawings in helping the children denotes the problems and the views of people in general. His work confirms that the drawings could be the catalyst for the increase in interaction, exchange and develops as a sequel the effectiveness and the depth of the relationship between the drawer and thaw drawing, thaw therapist and the child.

These children did not paint just to present their creation to their therapists, but have also been depicted themselves into their creations. Their own representation took shape and color and acquired a symbolism in certain parts of their drawings. Thus, they symbolically ‘talked’ with significations and significant as a meaning of what they meant to say and communicate. A drawing does not narrate; it is the child itself narrating through it. Such drawings are self-created ghosts within an analysis, they are the meaning that the child should and wishes to listen to and make heard. It is also a production, with an analyst taking part in the hearing or being able to talk through his/her ‘listening eyes’ (Dolto, 1987).

The presence of the therapist while the child is drawing is a significant factor particularly in the general aim is therapeutic and doesn’t constitute only a part of the general estimation. When a child draws, as Allan (1988) indicates, with the therapist present, on a regular basis, activates the therapeutic capability, conflicts expressed and solved, and the therapist may acquire a clearer and concrete picture of the conscious. As in all therapeutic alliances the active presence of a professional is a necessary presupposition of any change. Also his presence maintains a safe area for thaw child.

The therapist furnished a supportive, secure environment that thaw child is able to experiment, today, and express himself and his psyche through art.

The trauma of experiencing the illness and its consequences is apparent in all kinds of symbolic discourse, since every depicted detail of their experience is important (Lee, 1970· Martins, 1999· Appleton, 2001). The reality of this particular illness and its therapy is a devastating experience for the children and their families, and this is a message that should be taken into serious consideration despite the fact that most of the children finally survive it.

Thus, we are aware that children with cancer have great emotional strength to face patiently and courageously all that is taking place after their diagnosis. Through their drawings they provide us with limitless information regarding the dynamics of their psychological processes: their bodily and mental exhaustion.The content of their drawings, the symbolisms, the colors, the proportions, the size and positioning, the line trails, the representation of their self-image, even the first impression made by their drawing definitely consist a particular experience for the therapist.

The symbols constitute a more general and more moving means of communication. An object might indicate an abstract connection of an effusive conscious agreement. In the dreams an archetype might emerge from the whole or in graphic enactment with the form of ‘mantala’ (Sanskrit circles). A type of transference might yet emerge which bridges the chasm between inner self and outer reality, as for instance the toy a child takes with him to bed (Winnicott, 1971a). All these symbolic forms find response in children’s art.

We realized that the drawings were not made by chance; moreover, that they had not been offered by chance. They were given in order to provoke a discussion with the significant others or to inform about what the children already knew or wanted to learn

(Hatira, 1998, 2000). The drawings allow us to listen to the children's complaints, their fears and demands, their rebellion against their parents. "The drawing is not a constant description, nor a unique question, but an evolving dialogue, a theatrical setting with numerous characters" (Oppenheim & Hartmann, 2003, p. 10).

References

Abraham, A. (1985). *Les identifications de l'enfant à travers son dessin.* Toulouse: Privat.

Allan, J. (1988). Serial drawing: A therapeutic approach with young children. *Canadian Counselor, 12(4),* 223-228.

Appleton, V. (2001). Avenues of hope: Art therapy and the resolution of trauma. *Art Therapy, 18(1),* 6-13.

Athey, C. (1990). *Extending Thought in Young Children: A Parent-Teacher Partnership*. London: Paul Chapman.

Bach, S. (1966). Spontaneous painting of severely ill patients. *Acta Psychosomatica, Vol. 8,* 1-66.

Bach, S. (1975). Spontaneous pictures of leukemic children as an expression of the total personality, mind and body. *Acta Paedopsychiatriaca, Vol. 4,* 86-104.

Bach, S. (1990). *Life Paints its own Span*. Einsiedeln Switzerland: Daimon Verlag.

Balottin, U. Termine, C., Quadrelli, M., Brondolo, S., Baratelli, S., & Zambonin, F. (2006). Les frères des enfants atteints d'une maladie neurologique chronique: difficulté et besoin émotionnels. *L' Encéphale, 32(1),* 60-66.

Bibace, R., & Walsh, M.E. (1980). Development of children's concepts of illness. *Paediatric, 66(6),* pp. 912-917.

Brenkman, J. (1999). *Separation and Creativity: Redefining the Lost Language of Childhood*. New York: Other Press.

Crotti, E. & Magni, A. (2003). How we interpret the children's drawings: the concealed language of children. Athens: Kastanioti Editions.

Cyr, C. (2007). Les soins palliatifs aux urgences. *Médecine Palliative: Soins de Support -Accompagnement- Éthique, 6(1),* 5-10.

Davido, R. (1971). *La découverte de votre enfant par le dessin*. Paris: N.O.E.

De Méredieu, F. (1981). *Le dessin d'enfant*. Paris: J.P. Delarger.

DiLeo, J.H. (1973). *Children's Drawings as Diagnostic Aids*. New York, NY: Brunner/Mazel.

Dolto, F. (1987). *Dialogues Québécois*. Paris: Le Seuil.

Dyson, H.A. (1993). From Prop to Mediator: The Changing Role of Written Language in Children's Symbolic Repertoires. In B. Spodek & O.N. Saracho (Eds), *Yearbook in Early Childhood Education: Language and Literacy in Early Childhood Education* (Vol. 4). New York, NY: Teachers College Press.

Enskär, K., Carlsson, M., Golsäter, M., Hamrin, A., & Kreuger, A. (1997a). Life situation and problems as reported by children with cancer and their parents. *Journal of Pediatric Oncology Nursing, 14(1),* 18-26.

Enskär, K., Carlsson, M., Golsäter, M., & Hamrin, A. (1997b). Symptom distress and life situation in adolescents with cancer. *Cancer Nursing, 20(1),* 23-33.

FLOGA. Hellenique Organization of Parents of Children with Cancer.

Gabriels, R.L, Wamboldt, M.Z, McCormick, D.R, Adams, T.L, & McTaggart, S.R. (2000). Children's illness drawings and asthma symptom awareness. *Journal of Asthma, 37,* 565-574.

Hatira, K. (1998). The role of drawing in diagnosis and therapy of the child with a chronic disease: Hatira's Projective Technique [H.P.T.]. *Bulletin Prelude, Supplement May, 5,* 56-62.

Hatira, K. (2000). *Clinical Psychological Intervention in Children with a Chronic and Fatal Disease*. Athens: Iatrikes Editions, Zita.

Kitahara, R., Matsuishi, T. (2006). Research an children's drawings. *Journal of Disability and Medico-Pedagogy, 14,* pp. 25-32.

Klepsch, M., & Logie, L. (1982). *Children Draw and Tell: An Introduction to the Projective Uses of Children's Human Figure Drawings*. New York, NY: Brunner/Mazel.

Kübler-Ross, E. (1970). *On Children and Death*. New York, NY: MacMillan.

Lee, J. M. (1983). Emotional reaction to trauma, *Nursing Clinical of North America, 5(4)*, 577-587.

Levinson, P. (1986). Identification of child abuse in the art and play products of paediatric burn patients. *Art Therapy: Journal of the American Art Therapy Association, 3(2),* 61-66.

Lindqvist, G. (2001). When small children play: Haw adults dramatise and children create meaning. *Early Years, 21(1),* 7-14.

Lowenfeld, V., & Brittain, W. (1987). *Creative and Mental Growth.* (8th ed.). New York, NY: MacMilllan.

Malchiodi, C.A. (1999). Understanding Somatic and Spiritual Aspects of Children's Art Expression. In C.A. Malchiodi (Ed.), *Medical Art Therapy with Children* (pp. 173-196). London and Philadelphia: Jessica Kingsley.

Malchiodi, C.A. (2001a). *Advanced Art Intervention*. Syllabus for National Institute for Trauma and Loss Certification Program. Salt Lake City, UT: Author.

Malchiodi, C.A. (2001b). *Using Drawing as Intervention with Traumatized Children*. TLC's Journal: Research and Intervention.

Malchiodi, C.A. (2001c). Using Drawing in Sort-Term Assessment and Intervention of Child Maltreatment and Trauma. In A. Giardino (Ed.), *Child Maltreatment.* St Louis: GW Medical Publishers.

Martins, G.A, Wandzura, C., Wilbur, J., & Masera, G. (1999). Guidelines for assistance to siblings of children with cancer: report of the SIOP Working Committee on Psychosocial, Issues in Paediatric Oncology. *Medical* and *Pediatric Oncology*, 33, 395-398.

McGrath, P. (2001). Findings on the impact of treatment for childhood acute lymphoblastic leukemia on Family relationships. *Child Fam Soc Work, 6,* 229-237.

Myers, B. (2002). *Helping Children Cope with Disaster*. Washington, DC: National Institute of Mental Health Association.

Oppenheim, D. (1996). *L' Enfant et le Cancer, la Traversée d' un Exil*. Paris: Bayard.

Oppenheim, D., & Hartmann, O. (2003). Drawings done by children treated for a cancer. *Neuropsychiatrie de l' Enfance et de l' Adolescence, 51(1),* 5-13.

Perkins, C. (1977). The art of life-threatened children: A preliminary study. In R. Showemaker & S. Gonick-Barris (Eds.), *Creativity and the Art Therapist's Identity*. The Proceedings of the Seventh Annual Conference of the American Art Therapy Association.

Peterson, L.W., & Zamboni, S. (1998). Quantitative art techniques to evaluate child trauma: a case review. *Clinical Pediatrics*, 37, 45-51.

Pulver, M., & Eugen, A. (1994). *The Symbolism of Handwriting*. London: Scriptor Books (BAoG).

Rae, W.A. (1991). Analyzing drawings of children who are physically ill and hospitalized, using the ipsative method. *Child Health Care, 20,* 198-207.

Richardson, J.L., Shelton, D.R., Krailo, M., & Levine, A.M. (1990). The effect of compliance with treatment on survival among patients with hematologic malignancies. *Journal of Clinical Oncology, 8(2),* 356-364.

Rollins, J.A. (2005). Tell Me About It: Drawing as a communication tool for children with cancer. *Journal of Pediatric Oncology Nursing, 22(4),* 203-221.

Saussure, F. (1977). *Course in General Linguistics.* Glasgow: Fontana/Collins.

Spinetta, J.J., Jankovic, M., Eden, T., & Green, D. (1999). Guidelines for assistance to sibling of children with cancer: report of the SIOP Working Committee on Psychosocial, Issues in Paediatric Oncology. *Med Pediatr Oncol*., *33,* 395-398.

Stefanatou, A., & Bowler, D. (1997). Depiction of pain in the self-drawings of children with sickle cell disease. *Child Care Health Dev., 23,* 135-155.

Stuber, M.L., Cristakis, D.A., Houskaamp, B., & Kazak, A.E. (1996). Post-trauma symptoms in childhood leukaemia survivors and their parents. *Psychosomatics, 37(3),* 254-261.

Sturner, R.A., Rothbaum, F., Visintainer, M., & Wolfer, J. (1980). The effects of stress on children's human figure drawings. *Journal of Clinical Psychology, 36,* 324-331.

Teillard, A. (1968). *Âme et l' écriture*. Paris: Villain at Belhomme éditions.

Villamira, M.A., & Occhiuto, M.G. (1983). Psychological aspects of pain in children, particulary relating to their family and school environment. In R. Rizzi & M. Visentin (Eds.), *Pain Proceedings of the Joint Meeting of the European Chapters of the International Association for the Study of Pain* (pp. 285-289). Padua, Italy: Piccin/Butterworth.

Wallon, P. (2001). *Le Dessin d' Enfant*. Paris: Presses Universitaires de France.

Willats, J. (1997). *Art and Representation: New Principles in the Analysis of Pictures.* N.Y.: Princeton University Press.

Winnicott, D. (1971a). *Playing and Reality*. New York: Basic Books.

Winnicott, D. (1971b). *Therapeutic consultations in child psychiatry*. New York: Basic Books.

Woodgate, R.L., Degner, L., & Yanofsky, R. (2003). Symptom experiences in children eith cancer: children's and families perspectives. *Journal of Pain Symptom Manage*, 26(3), 800-817.

Woodgate, R.L., & Degner, L. (2004). Cancer-symptom transition periods of children with cancer and their families. *Journal* of Advanced *Nursing, 46(4),* 358-368.

Yatsenko, T. (2002). *A drawing in the psychocorrection work of a practical psychologist*. School of Psychology Cherkassy B. Khmelnytsky State University, ASM.

Σχέδια παιδιών με καρκίνο τελικού σταδίου:

Κοινοποίηση και ερμηνεία

Χατήρα Καλλιόπη[53]

Χριστίνα Λιώση[54]

Ασπασία Κωστοπούλου[55]

Περίληψη

Αυτό το άρθρο εστιάζει στις έννοιες της κοινοποίησης, της ερμηνείας και της προβολής στα αυθόρμητα σχέδια των παιδιών με καρκίνο τελικού σταδίου. Παρουσιάζεται μια συνοπτική μελέτη των σημαδιών και των συμβολισμών της αναπαράστασης των συναισθημάτων και των φόβων των παιδιών που βρίσκονται κοντά στο θάνατο. Υποστηρίζεται ότι τα αυθόρμητα σχέδια των παιδιών μπορούν να είναι για τον θεράποντα χρήσιμα εργαλεία και δομές ως σημειωτικές διαδικασίες που οργανώνονται και παράγονται από τα παιδιά για να τύχουν της συγκεκριμένης κοινοποίησης στους σημαντικούς άλλους (γονείς, θεράποντες) ή/και τους αντιπροσωπευτικούς σκοπούς. Μέσω των σχεδίων τους παρέχουν στους άλλους πλούσιες πληροφορίες σχετικά με τη δυναμική των ψυχολογικών διαδικασιών: τη σωματική και ψυχική έντασή τους. Το περιεχόμενο των σχεδίων τους, οι συμβολισμοί, τα χρώματα, οι αναλογίες, το μέγεθος και ο προσδιορισμός θέσης, τα ίχνη γραμμών, η αντιπροσώπευση της (αυτο)εικόνας τους, ακόμη και η πρώτη εντύπωση που δίνεται από το σχέδιό τους αποτελούνται σίγουρα μια ιδιαίτερη εμπειρία για τον θεράποντα. Τα σχέδια που περιλαμβάνονται σε αυτήν την έρευνα έχουν μελετηθεί σε ένα βάθος χρόνου, ικανού να δώσει μια ασφαλή ανάλυση. Τα σχέδια αυτών των παιδιών περιλαμβάνουν μια κοινοποίηση και τη σημαντικότητα ενός σιωπηρού θρήνου, ένα αίτημα, ένα παράπονο, μια καταγγελία ή μια δυνατή διαμαρτυρία. Αποτελούν μια δυναμική σύνοδο μεταξύ της εσωτερικής ζωής του παιδιού που πεθαίνει και του εξωτερικού κόσμου του.

Λέξεις κλειδιά: ερμηνεία, κοινοποίηση, σημαίνον, παιδί, καρκίνο.

[53] Αναπληρώτρια καθηγήτρια, Τμήμα Ψυχολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, e-mail: chatirak@uoc.gr
[54] Λέκτορας, University of Southampton, e-mail: C.Liossi@soton.ac.uk
[55] Ψυχολόγος, e-mail: Vourliot@yahoo.gr

Οδηγίες προς τους συγγραφείς

Το επιστημονικό περιοδικό «Ελεύθερνα» του Τμήματος Ψυχολογίας δημοσιεύει εργασίες ερευνητικού ή θεωρητικού περιεχομένου, καθώς και βιβλιοκρισίες. Η έκταση του άρθρου θα πρέπει να περιορίζεται σε 35 δακτυλογραφημένες σελίδες συμπεριλαμβανομένων της βιβλιογραφίας, πινάκων, εικόνων, και περιλήψεων. Οι βιβλιοκρισίες δεν θα πρέπει να υπερβαίνουν σε έκταση τις τρεις δακτυλογραφημένες σελίδες. Τα άρθρα αποστέλλονται για τυφλή κρίση σε δύο κριτές που είναι σχετικοί με το αντικείμενο της μελέτης, η δε τελική απόφαση για την αποδοχή του άρθρου λαμβάνεται από την σχετική Επιτροπή του Τμήματος.

Τα άρθρα συνοδεύονται από περίληψη 200 περίπου λέξεων στα Ελληνικά και στα Αγγλικά και από λέξεις κλειδιά. Τα άρθρα υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα, δακτυλογραφημένα σε σελίδες Α4, με διπλό διάστημα, περιθώρια 2.5 εκ., και γραμματοσειρά Times New Roman 12. Η υποβολή μιας εργασίας προϋποθέτει ότι είναι πρωτότυπη και ότι δεν έχει υποβληθεί για δημοσίευση σε άλλο έντυπο. Το copyright του δημοσιευμένου άρθρου ανήκει στο Τμήμα Ψυχολογίας του Πανεπιστήμιο Κρήτης, και οι συγγραφείς είναι υπεύθυνοι για τη λήψη άδειας χρησιμοποίησης τυχόν υλικού (π.χ., περικοπές, εικόνες, φωτογραφίες, κλπ.) το οποίο έχει δημοσιευτεί σε άλλο έντυπο και προστατεύεται από copyright. Για τη σύνταξη του κειμένου θα πρέπει να ακολουθούνται οι κανόνες του Εγχειριδίου Δημοσιεύσεων του American Psychological Association, 5η Έκδοση. Η πρώτη σελίδα του άρθρου περιλαμβάνει τον τίτλο, το όνομα του/των συγγραφέων, το ίδρυμα με το οποίο συνδέονται, και τη διεύθυνση, τηλέφωνο, και e-mail του κυρίου συγγραφέα. Η δεύτερη σελίδα περιλαμβάνει τον τίτλο του

άρθρου, την περίληψη, και τις λέξεις κλειδιά. Προκειμένου για ερευνητικές εργασίες, συμπεριλαμβάνουν Εισαγωγή, Μέθοδο (Δείγμα, Δοκιμασίες, Μετρήσεις-Ανάλυση Δεδομένων), Αποτελέσματα, και Συζήτηση. Οι πίνακες διαθέτουν επικεφαλίδα, ενώ οι Εικόνες (Διαγράμματα, Σχήματα, ή Φωτογραφίες) ακολουθούνται από σύντομη αλλά περιεκτική επεξήγηση. Πίνακες και Εικόνες έχουν ξεχωριστή αύξουσα αρίθμηση και τοποθετούνται μέσα στο κείμενο στην κατάλληλη θέση.

Τα άρθρα συνοδεύονται από κατάλογο βιβλιογραφικών αναφορών (Βιβλιογραφία) σε αλφαβητική σειρά και γράφονται ως εξής:

Για άρθρα: Torgesen, J.K., Alexander, A.W., Wagner, R.K., Rashotte, C.A., Voeller, K.K.S., & Conway, T. (2001). Intensive remedial instruction for children with severe reading disabilities. *Journal of Learning Disabilities, 34*, 33-58.

Για βιβλία: Mash, E.J. & Barkley, R.A. (1996). *Child Psychopathology*. New York: Guilford Press.

Για κεφάλαια σε συλλογικούς τόμους: Olson, R.K. & Gayan, J. (2001). Brains, genes, and environment in reading development. In S.B. Neuman & D.K. Dickinson (Eds.), *Handbook of Early Literacy Research* (pp. 81-94). New York, NY: Guilford Press.

Στις ελληνικές εκδόσεις ο Editor αναφέρεται ως Επιμελητής Έκδοσης και το (in press) ως (υπό δημοσίευση).

Οι βιβλιογραφικές παραπομπές στο κείμενο αναφέρουν το όνομα του/των συγγραφέων εφόσον ο αριθμός τους δεν υπερβαίνει τους τρεις (π.χ. Thomas, Bryant, & Manus, 1987) ή το όνομα του πρώτου συγγραφέα συνοδευόμενο από “et al.” (“και συν.”) αν πρόκειται για εργασία με περισσότερους από τρεις συγγραφείς (π.χ. Smith et al., 1990).